AAGE HAUKEN

MED PAULUS I HELLAS

Reiser i et kulturlandskap

ST. OLAV
FORLAG

Den som
reiser til Hellas, følger ofte
i Paulus' fotspor. En kulturreise i
dette landskapet kan med fordel bruke
den samme ruten som apostelen gjorde, som
fører oss fra nord til syd.
Slik beveger vi oss hele tiden bakover i gresk
historie: fra det makedonske, til det klassiske,
mykenske og minoiske. På denne måten får vi
dekket historien så vel som kartet.
Lukas blir vår reiseleder på ferden, han staker
opp ruten, og Paulus vår guide, han forklarer.
Vi reiser selvsagt i romersk tid, tidlig
keisertid, med tidens appetitt
for alt gresk, jo eldre
desto bedre.

ST. OLAV FORLAG
ISBN: 82-7024-114-8

AA
HAU

MED PAULUS I HELLAS

AV SAMME FORFATTER

På samme forlag:

Biskop og martyr, 1994

Moderne kirkefedre, 1995

Den guddommelige åpenbaring, 1996

Roma og de første kristne, 1998

Om det katolske – tanker på terskelen av det tredje årtusen, 1999

På andre forlag:

Teologene som skapte Det gamle testamente
Gyldendal 1980

Myten om Jesus – eller teologene som skapte Det nye testamente
Gyldendal 1983

Keiser, stattholder og galileer
Aventura 1986

AAGE HAUKEN

MED PAULUS I HELLAS

Reiser i et kulturlandskap

ST. OLAV FORLAG
OSLO 2000

til studenter fra mange land

FORORD

Den som besøker Hellas, reiser oftest i apostelen Paulus' fotspor.

Dette tenker vi sjelden på midt i varmen og travelheten. – Hvor mange tar med seg Det nye testamente som reiselektyre på en sydenferie?

Hvem av oss følger den reiseruten som evangelisten og kirkehistorikeren Lukas trekker opp i sitt udødelige verk *Apostlenes gjerninger*?

Sannheten er at vi i Det nye testamente finner en innfallsport til middelhavsverdenen som gjør mang en reisehåndbok til skamme.

Dette betyr ikke at Skriftens forskjellige småskrifter besvarer en reisendes mange spørsmål, selvsagt ikke. Men den østlige del av middelhavsverdenen er urkristent terreng. Mange steder og navn er derfor blitt del av religionsundervisningen, for ikke å si vårt kirkeliv. I gudstjenestene befinner vi oss faktisk ved Middelhavets strender.

Vi er med andre ord vant til å reise til Hellas, uten at vi kanskje har reflektert over dette. Og i denne boken er det det bibelske Hellas vi skal konsentrere oppmerksomheten om. Paulus' geografiske virkelighet er ikke forskjellig fra dagens, skjønt hans historiske virkelighet er det. Likevel er han opptatt av spørsmål som mange av dem er aktuelle den dag i dag.

I selskap med Paulus stifter vi samtidig bekjentskap med hans berømte reisefelle: forfatteren Lukas. Han har skrevet en fjerdedel av vårt Nye testamente og er verd å bli kjent med for sin egen skyld.

Ser vi nøyere efter, følger de to en reiserute som er av største kulturhistoriske interesse og som utgjør disposisjonen til denne boken. De tenkte neppe på denne siden ved saken da de en vårdag i det Nådens år 48 beveget seg over til Europa fra Asia, til Makedonia fra Lilleasia.

Denne ruten kan vi altså med fordel følge også i dag.

Den fører oss til helt sentrale strøk og til viktige historiske knutepunkt, vil det vise seg. Dessuten gir den oss et tverrsnitt av gresk historie.

Våre reiseledere er selvsagt mindre tilbakeskuende og mer fremadrettet i sine perspektiver enn vi er det i dag. Men selve det samtids-

orienterte ved Paulus og Lukas er en faktor som gjør det mulig for oss å tre inn i deres verden. Paulusbrevene og Apostelgjerningene blir med ett vinduer inn til fortiden – en fortid som er blitt et feriemål for moderne mennesker.

En viktig forutsetning for fremstillingen har vært *autopsi* – selvsyn – så langt mulig. Her har vi i vår tid et fortrinn fremfor tidligere generasjoner som enhver bibelstuderende gjør klokt i å dra nytte av.

Jeg har benyttet Erik Gunnes' oversettelse av Det nye testamente, av to grunner: for det første fordi den norske sprogdrakten er så mye bedre enn bibeloversettelsen av 1978 – for det annet fordi greske og latinske navn oftest er gjengitt korrekt. Men inkonsekvenser på dette punktet mangler ikke, av opplagte grunner. Der jeg avviker fra Gunnes, er endringene mine egne.

Igjen går en varm takk til professor Siri Sande ved Universitetet i Oslo. Hun har lest igjennom manuskriptet og reddet meg fra mange feil og unøyaktigheter.

Jeg har også hatt stor nytte av min brors, epigrafikeren Tor Haukens, rike antikkunnskaper under utarbeidelsen av manus; han har tålmodig besvart elementære spørsmål og like tålmodig funnet seg i utbrudd om eksegesens mange svakheter (mangel på autopsi!).

Det norske institutt i Athen har hele tiden vist hjelpsomhet på det praktiske plan.

Bibliografien er langt fra uttømmende: den er ment å skulle forklare de mange valg som er foretatt av faglig art, og samtidig gi de leselystne materiale til å følge reisen i detalj.

Aage Hauken
Oslo 1999

INNHOLD

KRONOLOGI: PAULUS I HELLAS 11

INNLEDNING: OM Å REISE PÅ FLERE PLAN 13

KAPITEL 1: MAKEDONIA

En gresk verdenskultur 19 – *Filippi* 27 – *Amfipolis* 37
Tessalonika 42 – *Berøa* 55

KAPITEL 2: ATTIKA

Klassisk tid 67 – *Alene i Athen* 83 – *En ny Sokrates* 95
Areopagos 108 – *Veien videre* 117

KAPITEL 3: PELOPONNES

Heroisk tid 125 – *Korint* 134 – *Ifølge Lukas* 138
Korrespondansen 150 – *Den Lovløse* 158

KAPITEL 4: KRETA

Mytisk tid 169 – *Kong Minos* 177 – *Uvær* 190
Timotheos og Titus 202

EFTERORD 209

BIBLIOGRAFI 215

KRONOLOGI
Paulus i Hellas

Følgende kronologi er tatt fra Jerome Murphy-O'Connor OP: *Paul – A Critical Life* (Oxford 1996).

Fødsel	ca. 6 f.Kr.
Omvendelse	33 e.Kr.
Opphold i Arabia	34
Damaskus	34-37
Jerusalem, 1. gang	37
Reiser i Syria og Kilikia	37-?
Antiokia	vinteren 45-46
Avreise fra Antiokia	april 46
Reiser i Galatia	april–september 46
Virke i Galatia	september 46–mai 48
Reise til Makedonia	våren 48
Virke i Filippi	våren 48–våren 49
Virke i Tessaloniki	våren 49–våren 50
Ventetid i Athen	april 50
Brev 1 til Tessalonika	april 50
Reisen til Korint	april 50
Virke i Korint	april 50–september 51
Brev 2 til Tessalonika	sommeren 50
Brev 3 til Tessalonika	sommeren 51
Reise til Jerusalem	september 51
Antiokia	vinteren 51-52
Reise til Efesos	april–juli 52
Virke i Efesos	august 52–oktober 54
Første korinterbrev	høsten 52
Makedonia	vinteren 54-55

Illyria	sommeren 55
Korint	vinteren 55-56
Romerbrevet	vinteren 55-56
Reise til Jerusalem	sommeren 56
Jerusalem–Caesarea	57?-61?
Reise til Roma	september 61–våren 62
Roma	våren 62–våren 64
Spania	tidlig sommer 64?
Illyria	65-66?
Reise i Egeerhavet	66-67?
Martyrium i Roma	67

Denne kronologiske rekonstruksjonen forutsetter at pastoralbrevene inneholder autentisk paulinsk materiale, særlig 2. Timoteus.

Enhver slik rekonstruksjon av apostelens liv baserer seg på opplysningene i NT samt personlige vurderinger. Siden NT ikke inneholder alle de fakta vi gjerne skulle hatt, blir nødvendigvis personlige vurderinger svært vesentlige i ethvert slikt rekonstruksjonsforsøk. Kanskje er oppgaven umulig. Men noen datoer er mer sikre enn andre: Gallios konsulat i Korint (51) – nabateernes overtagelse av Damaskus (37) – Romas brann (64). Dessuten vil man måtte vurdere opplysningene fra Lukas i lys av brevene, de som er vår primærkilde, og disse inneholder mye kronologisk materiale.

En alternativ kronologi kan finnes i *The New Jerome Biblical Commentary* (London/New York 1989). Anbefales kan også diskusjonen i C.J. Hemer: *The Book of Acts in the Setting of Hellenistic History* (Tübingen 1989). En større studie i paulinsk kronologi er G. Lüdemann: *Paul – Apostle to the Gentiles. Studies in Chronology* (eng. overs. London 1984).

INNLEDNING

Om å reise på flere plan

De reiste da gjennom Mysia og kom ned til Troas.
Om natten hadde Paulus et syn. Han så for seg en mann,
en makedoner, som stod og kalte på ham og bad:
«Kom over til Makedonia og hjelp oss!»
Og fra dette øyeblikk søkte vi skipsleilighet til Makedonia,
overbevist om at Gud hadde kalt oss
til å forkynne evangeliet der over.
(Apg 16,8-10)

Det er mange måter å reise på, ikke minst i et land som Hellas. Men fra en kulturhistorisk synsvinkel lar disse seg lett redusere til to, to fremgangsmåter som vil gjøre den reisende til mer enn en turist – fordi vi her reiser på flere plan samtidig.

Vi kan velge ruten *fra syd til nord* – eller vi kan følge den motsatte vei: *fra nord til syd*. Begge utgjør de kulturhistoriske ruter, men fra motsatte synsvinkler: den ene *fremover* i historien, den andre *bakover*.

Når vi i denne boken har valgt den siste fremgangsmåten, er det på grunn av apostelen Paulus. Men vi reiser samtidig i selskap med en uunnværlig guide – Lukas – en som har lagt opp reiseruten for oss. De to hører sammen i denne historien: den ene baner vei – den andre forklarer og beskriver.

Sitatet ovenfor er ment å skulle anskueliggjøre forholdet mellom de to. For mange har tolket det slik at mannen fra Makedonia er identisk med vår reiseleder, på grunn av «vi»-formen. «Kom over til Hellas» blir altså en invitt ikke bare til apostelen, men til hver og en av oss. La oss ta ham på ordet, slik Paulus gjorde, og begynne i nord.

Men før vi legger ut på vår moderne odyssé, er det et par forhold å ta i betraktning.

Alexandria Troas er utgangspunktet for Paulus' misjonsgjerning i Hellas; tidligere hadde han konsentrert seg om Lilleasia, Syria og Kypros.

Alexandria Troas må selvsagt ikke forveksles med det homeriske Troja, romernes Ilium, som ligger like ved Hellesponten og er identisk med

Hissarlik. Til Troas kom apostelen på den annen av sine reiser, ifølge Lukas. Selve oppdelingen i reiser er av moderne dato, og Lukas beskriver hele apostelens liv som en kontinuerlig bevegelse, uten den form for inndeling som vi er vant til.

Det som skjer i Alexandria Troas er at apostelen står rådvill overfor hva som blir neste trekk. Lukas sier at han ikke lenger ville forkynne i Asia, «derfor fortsatte de gjennom Frygia og Galaterlandet». Herfra prøvde de å dra videre til Bitynia, men det ble det heller ingenting av. I mangel på råd drar de så ned til kysten, til den viktige havnebyen Troas. Og det er her overfarten til Hellas blir til virkelighet, takket være et syn.

«De» er i denne sammenhengen Silas og den unge Timotheos, i tillegg til Paulus selv.

Så skjer en viktig overgang i teksten til Lukas' *Apostelgjerningene*: «de» blir til «vi» i avsnittene som følger (20,5–21,18), og dette særpreget gjenfinner vi i bokens avslutningsdel (kapitlene 20-28).

Hvordan skal vi forklare dette fenomenet – Lukas forteller ellers i «han» eller «de»-form?

At det her dreier seg om en øyenvitneberetning, er hevet over tvil. «Vi»-avsnittene er derfor enten Lukas' egne memoarer, fra tiden han tilbragte sammen med Paulus, eller et reisedokument som han har fått adgang til og som han benytter i sin fremstilling av apostelens dramatiske liv. Hva som er den riktige forklaringen kan vi ikke si med sikkerhet i dag, og begge tolkninger har sine tilhengere. Det er forøvrig påfallende at «mannen fra Makedonia» fører apostelen til Filippi (i kapitel 16), hvor han blir borte fra fortellingen – for så å dukke opp igjen på samme sted (i kapitel 20), hvor han nettopp følger Paulus *fra* Filippi og *til* Alexandria Troas.

Med andre ord: «mannen fra Makedonia», han som viste seg for apostelen i drømme i Troas, er «mannen fra Filippi»: makedoner og venn av apostelen. Han var greker, sannsynligvis en av de mange «gudfryktige» hedningene som trodde på jødenes Gud og som besøkte synagogene heller enn templene – Lukas legger stor vekt på denne gruppen troende i sin historiske fremstilling. Det er en gudfryktig greker som kommer til Paulus i Troas og kaller ham over til Hellas.

«Mannen fra Makedonia» er en mann fra Filippi – er han Lukas selv?

Som vi står blant ruinene i Alexandria Troas, er det umulig ikke å tenke på hva denne drømmen – eller besøket fra Makedonia – har betydd for kristningen av Europa, og for den samling skrifter vi kaller Det nye testamente.

Det står sannelig ikke mye igjen av det som engang var en prektig og mektig havneby. Men vi skal ikke lenger tilbake enn til det forrige århundre før vi hører om besøkende som her så overveldende strukturer og for hvem besøket i Troas ble til en av de helt store opplevelsene av den gamle verden.

Hvor ble det så av alt sammen?

Jo, sultanen skipet stenene til Istanbul for å bygge bedre havneanlegg. Og der finner vi dem igjen, langs kaier og promenader ved Marmarasjøen og det Gylne horn. De er uten tvil kommet til sin rett ved Bosporos, men få av de som ser dem, vet at apostelen Paulus muligens har sett eller trådt på noen av de samme stenene under en reise som førte ham til Europa for første gang.

Det er nettopp blant ruinene i Troas at vi bør begynne vår reise. For det var her makedoneren dukket opp i apostelens liv. Stedet har atskillig atmosfære den dag i dag, men den er av det øde slaget. Troas er så forlatt som noen ruinby kan bli det – selv stenene har flyttet, like til Istanbul.

Men vi skal ikke så langt.

Vi følger heller våre to helter – med Silas og Timotheos som ledsagere – over til Makedonia.

Reiseruten Lukas viser oss er den ovenfor omtalte ruten fra *nord* til *syd*. Og det er denne som gir hans beretning potensial som reiseguide.

For ved å bevege oss sydover og vestover i landskapet, beveger vi oss samtidig bakover i historien. Ved å følge i Paulus' fotspor oppsporer vi ganske enkelt gresk historie – fra dennes universalistiske siste etappe og til dens fjerne og mytiske fortid ved Egeerhavets grense.

Historien om Paulus i Hellas blir på denne måten Hellas' egen historie – fortalt baklengs. Etappene i historien er «stasjonene» på vår reiserute, de som Paulus valgte og som introduserte ham for den greske verden.

Først kommer vi til Makedonia (kapitel 1), som er arnested for den

greske verdenskulturen vi kjenner som *hellenismen*. Her er det tale om en internasjonal og supernasjonal form for gresk kultur, frukten av all gresk historie, konklusjonen på verket – gresk universalisme. Underlig nok er den satt ut i livet av makedonerne i nord. Men inspirasjonen kommer fra tidligere tider, det Hellas vi forbinder med klassisk og heroisk tid (kapitel 2 og 3). I Makedonia beveger vi oss derfor på hellig grunn, skjønt våre helter kommer dit lenge efter at romerne har overtatt styret av den greske verden. Øvrigheten de konfronteres med, er ofte romerske embedsmenn, ikke helt ulik situasjonen i Palestina slik vi kjenner den fra beretningene om Jesu liv. For reisen gjennom det makedonske landskapet forløper heller ikke uten problemer.

Disse er en direkte årsak til at Paulus og følget drar sydover.

Slik kommer vi til Attika (kapitel 2), som hører inn under provinsen Akaia (av Lukas kalt *Hellas*). Målet er selveste Athen, byen som hadde vært den største og sterkeste av alle greske bystater i gammel tid og som nøt en enestående posisjon på grunn av sin strålende fortid. Oppholdet viser oss Athen i romersk tid, med et rikt kulturelt og religiøst liv, skjønt den politiske dynamikken som preget byen i klassisk tid, uteblir av opplagte grunner, og befolkningen har skrumpet inn. Likevel finner Paulus at interessen for det nye og oppsiktsvekkende stadig er på topp, og han blir selv gjenstand for mye oppmerksomhet. Oppholdet var fredelig sammenlignet med tiden i Tessalonika, men avga langt mindre resultater. Apostelen ser derfor ingen grunn til å bli i byen utover dette korte besøket, og legger kursen sydover, til Korint.

Men han har likevel rukket å se røttene til mye av den kultur som makedonerne hadde eksportert videre, efter først å ha blitt «klassiske» selv.

Derved befinner vi oss på Peloponnes (kapitel 3), et navn vi straks forbinder med Homer og hans helter. For mykensk tid er den første greske tid vi kjenner, og vi forbinder den med sagnomsuste navn som Mykene, Tiryns, Argos og Pylos, som alle ligger syd for Korint. Sparta og Olympia er også viktige steder i dette kulturlandskapet, men apostlene besøkte ikke noen av disse, ifølge Lukas, for de konsentrerte oppmerksomheten om Korint – hovedstaden i den sydligste av de to romerske provinsene som Hellas var delt i, og den utvilsomt største byen på romernes Hellas-kart.

Her ble Paulus i ett og et halvt år, og her utrettet han mye, så mye at det oppveiet nederlagene i Makedonia og den skepsis han ble møtt med i Athen. Faktisk er dette oppholdet en milepæl i hele hans virke som misjonær. Og korrespondansen med de kristne i Korint er det beste utgangspunkt for å nærme seg denne dynamiske og særpregete jøden fra Tarsos i Kilikia. Kombinasjonen av brevene og beretningen hos Lukas gir oss et rikt og ytterst levende bilde av den verden han arbeidet i. Dessuten var det her korrespondansen med de kristne i Tessalonika ble til, og den vitner om hvor ufullstendig arbeidet han hadde rukket å gjøre i nord egentlig var, skjønt kristningen av korinterne ble en tyngre oppgave enn forutsett.

Korrespondansen med korinterne skriver seg fra Lilleasia, fra Efesos efter all sannsynlighet, for det var hit han dro fra Peloponnes og her ble han i lengre tid. Men derved er ikke Paulus ferdig med Hellas. For han kommer tilbake en tid senere og besøker de menighetene han har grunnlagt, før han vender tilbake til Palestina for siste gang. Men dette ble et langt kortere opphold enn det første, skal vi tro mannen fra Makedonia: de to møtes igjen i Filippi og drar sammen til Jerusalem. Men brevene antyder flere besøk i Korint.

Likevel er ikke historien om Paulus i Hellas ferdig på noen måte.

På dramatisk vis havner han på det gamle minoiske kontinent, der hvor historien tar til før det mykenske stadiet.

Til sist skal vi derfor til Kreta (kapitel 4), til kong Minos' legendariske rike, hvor den athenske helten Theseus reddet Ariadne fra minotauren i labyrinten. Som vi står ved Kaloi Limenes – Godhavn – og speider ut over det lunefulle Middelhavet, ser vi apostelens skip forsvinne i horisonten med kurs for Sicilia og med Roma som mål. Men denne etappen ligger utenfor vår historie.

Dette er å gjøre mye ut av et ytterst kort og uønsket opphold på Kretas vestkyst, men slik sluttes sirkelen, og noen ord i brevet til Titus antyder at apostelen kan ha kommet tilbake hit, kanskje sammen med en av sine nærmeste medarbeidere.

Hva Kreta angår, fortsetter nemlig Paulus' historie her nede, for hans disippel og medarbeider Titus blir den første biskop av Kreta, ifølge lokale tradisjoner. Og brevene til Titus og Timotheos gir diverse sup-

plerende opplysninger om apostelens liv og virke disse siste årene av hans liv, selv om disse neppe skriver seg fra hans egen hånd.

Vi har beveget oss helt fra Makedonia til Kreta – nord–syd – og samtidig har vi dekket den greske verdens viktigste geografiske og historiske etapper. Vi ser nå at den som følger med Paulus i Hellas, vil få del i en eventyrlig rik reise.

Selvsagt kunne vi ha tatt den motsatte ruten, men da hadde vi ikke kunnet følge Paulus på samme måte. Å oppleve historien baklengs er dessuten en nyttig måte å reise på – vi graver oss stadig ned mot nye lag efter som ferden fortsetter.

For det første møtet med Hellas – Makedonia – vekker nysgjerrighet for hva som befinner seg i Attika. Og når vi først er kommet dit, er veien til Peloponnes temmelig selvsagt. Det dristige spranget over til Kreta blir like mye av en konklusjon på hele ferden som det var i tilfellet Paulus, ikke minst fordi han trolig kom tilbake hit noen år senere.

Samtidig som vi blir kjent med størrelser som Alexander den store, Perikles, Agamemnon og Minos, blir vi også kjent med noen av de mest markante figurene fra det urkristne persongalleriet. Navnene deres har vi hørt før, men straks vi møter dem i deres historiske kontekst, får de klarere konturer. Mange av dem er verd å bli bedre kjent med.

Vi er startklare. Men ferden tar ikke sitt utgangspunkt i ruinene på havnen i Alexandria Troas. I stedet står vi i kø på flyplassen i Athen og skal sjekke inn for første avgang til Kavalla, det antikke Neapolis, havnebyen hvor Paulus og hans venner landet efter krysningen fra Lilleasia.

Hvor mange av de reisende er ute i samme ærend som vi?

De fleste ser ut til å ha forretninger fore av et eller annet slag.

Likevel skal vi alle til det sted som var utgangspunktet for et kristent misjonsfremstøt i overgangen mellom 40- og 50-tallet av det første århundre.

En halv time senere er vi i Makedonia for første gang.

I.
MAKEDONIA

EN GRESK VERDENSKULTUR

Vi seilte da ut fra Troas med kurs for Samotrake,
og neste dag nådde vi Neapolis.
(Apg 16,11)

Paulus, Silas, Timotheos og en mann fra Makedonia dro altså rett mot Samotrake, i godt vær later det til, for allerede dagen efter kunne de legge inn til Neapolis, det moderne Kavalla. Dersom været var klart, kunne de se fjellene på Athos i vest. Sannsynligvis hadde de sønnavind, noe som forklarer at de ankret for natten på Samotrake. Samme vind kan også forklare at reisen ble langt tyngre den motsatte veien: faktisk tok det dem hele fem dager å seile fra Neapolis til Troas ved en senere anledning (Apg 20,6).

Samotrake er en øy med spesielle tradisjoner i hedensk tid, ikke ulikt det som Athos har vært gjennom kristen historie. Besøkende i Louvre i Paris blir møtt av den bevingede seiersgudinnen Nike som pryder oppgangen til de klassiske samlingene og som bare kalles «Nike fra Samotrake». For her lå helligdommen til de store greske guder. Denne er utgravd, men vanskelig å besøke (det går skyss fra Kavalla et par ganger i uken, oftere fra Alexandroupolis). Samotrake er en massiv fjelløy – så høy at Poseidon herfra kunne følge kampen om Troja, ifølge Homer. Helligdommen ligger ikke ved kysten.

Paulus og hans følge har neppe gått i land. Skipet har ankret opp på havnen og overnattet ombord.

Heller ikke besøkte de Thasos, en annen øy som var viktig i gresk historie og som ligger like utenfor Neapolis, et yndet turistmål i våre dager.

Neapolis – Kavalla – var havneby for Filippi, som ligger like ved. I dag er det havnebyen som er sentrum og Filippi som er turistattraksjon, på grunn av alle ruinene der.

Her kommer vi inn på den viktige ferdselsåren *Via Egnatia*, som løper gjennom Filippi, Amfipolis og Tessalonika, for å ende i Dyrrachium ved Adriaterhavet, og som var den viktigste romerske vei fra Italia til Østen. Fra Kavalla går den videre til Byzantium. Det var ferdselsårer som denne som i stor grad muliggjorde romerrikets samhold, og våre venner hadde god nytte av det romerske veinettet i sin misjonsiver. Når kristendommen i det hele tatt kunne spre seg så raskt som den gjorde, henger det sammen med de reisevilkår som romerne muliggjorde: veinettet – sikkerhet til sjøs – pasifisering av småriker og bystater. To hundre år tidligere ville en slik spredning vært utenkelig.

Idet de setter foten på havnen i Neapolis, er Paulus i Europa for første gang.

Og han kommer hit på invitt fra dette hold.

Mannen fra Makedonia står for noe nytt i Paulus' liv – og samtidig for noe svært kjent.

For han er selv preget av den internasjonale greske kultur som makedonerne ble opphav til takket være Alexander den stores erobringer. «Mannen fra Makedonia» blir på denne måten et symbol – en brobygger mellom Øst og Vest, mellom Asia og Europa.

For det er nettopp dette som ble Makedonias rolle i den antikke verden.

Det ble hverken Athen eller Sparta som kom til å bringe den greske kultur til fjerne himmelstrøk i Øst. Det ble derimot makedonerne, oftest betraktet som noen ville stammer i nord av sine siviliserte og kosmopolitiske naboer i syd. Og dette er et vendepunkt i antikk historie, et det er verd å dvele ved straks vi setter foten på makedonsk jord.

Grekerne i nord hadde gjennom lengre tid skapt seg et stort og sterkt kongedømme, forskjellig fra alle bystatene i Hellas forøvrig. Kongenavn som Archelaos, Perdikkas og Alexander tilhører denne ekspansjonsfasen, men det er først med Filip II (359–336) at kongeriket får den styrke og det omfang som muliggjør samlingen av Hellas og den senere ekspansjonen østover.

Filip forbedret hæren betraktelig. Det gjorde ham i stand til å ta viktige deler av Trakia, særlig området rundt fjellet Pangaion hvor det

var store forekomster av gull. Han grunnla byen Filippi som en viktig grenseby mot de trakiske stammene. Han bygget palasser og helligdommer. Han ønsket å kultivere makedonerne efter forbilde fra grekerne i syd, og slik hadde det seg at han inviterte Aristoteles til å utdanne sønnen Alexander. I antikk målestokk hadde han fortjent tilnavnet «den store» dersom det nettopp ikke hadde vært for Alexander.

Det vesentligste ved Filip er ikke nasjonale bestrebelser eller samlingen av Hellas. Det vesentligste er det han *ikke* rakk å gjennomføre, men som han hadde planlagt nokså grundig – erobringen av Østen: Lilleasia og Fororienten. På denne måten ville han hevne de nederlag og ydmykelser som perserne hadde påført grekerne i klassisk tid. Og det er dette sønnen Alexander så som sin oppgave å sette ut i livet da Filip plutselig ble myrdet.

Alexanders erobringer er blitt det kapitel av antikkens historie som kanskje er best kjent, mest skildret i litteratur og mest fremstilt i kunst (Julius Caesar kommer som nummer to). Bøkene om Alexander i moderne tid er svært tallrike – han slutter aldri å fascinere. For efter å ha slått perserkongen Darius, erobrer han Fønikia, inntar Egypt, fortsetter sine vandringer mot øst inntil han har tatt Mesopotamia og står ved elven Indus. Da ville ikke soldatene mer, og det var bare å snu. Uventet dør Alexander av feber i sommerheten i Babylon bare 33 år gammel (323 f.Kr.).

Han efterlot seg seg et verdensrike av hittil ukjent omfang. Dette ble splittet opp av hans generaler, som de fleste av dem ble konger. Overalt hadde han grunnlagt byer og efterlatt seg veterankolonier. Resultatet av alt dette blir en sammensmelting av orientalske og vesterlandske elementer, som fører til den kulturen vi kaller *hellenisme*, og som kan defineres på forskjellig vis.

Hvor greske ble egentlig disse folkeslagene?

Mye kan tyde på at hellenismen – forstått som en hybrid kultur – var forbeholdt høyere samfunnslag, noe for eksempel Egypt bærer bud om.

Hvor orientalske ble grekerne?

Makedonerne kjente kongedømmet fra før, så det ble ingen innovasjon i deres sammenheng. Men et guddommelig kongedømme, av for-

orientalsk tilsnitt, er et aspekt ved hellenismen som kom til å bli viktig for den videre religiøse historien, som for den verdslige. Alexander ble faktisk farao av Egypt, og hans generaler – mange av dem venner fra skoledagene – ble gudekonger den ene efter den andre (Ptolemaios, Seleukos og de andre).

Hellenistisk kunst avviker også fra den klassiske, og hele epoken er preget av det kosmopolitiske, det internasjonale, stor lærdom, vitenskap og filosofi. Bibliotekene i Alexandria og senere i Pergamon vitner om hva som fulgte i kjølvannet av Alexanders erobringer. Verden ble på kort tid en ganske annen enn den hadde vært da Filip ble myrdet under en festival i Aigai.

Alt dette angår apostelen.

For Paulus er på alle måter et barn av den hellenistiske kulturen. Universaliteten i hans utdannelse – det kosmopolitiske tenkesettet – viser ham som del av et nytt verdensbilde. Menneskesynet står også i gjeld til Alexander, for han tenker organisk og globalt: ny Adam og gammel. Dessuten er han del av en jødisk minoritet som de greske kongene ofte plantet i sine mange byer, av nyttehensyn. Ser vi efter, finner vi i det hele tatt mange berøringspunkter mellom det nye greske verdensbildet og apostelens liv og tenkning. Gresk er blitt verdenssprog, noe som letter oppgaven betraktelig når han beveger seg omkring. Idet han tar imot invitasjonen til å dra til Makedonia, er det på en underlig måte slik at han kommer hjem, skjønt vi vet ikke i hvilken grad han var klar over dette.

Arkeologien har i nyere tid bragt den makedonske kulturen frem i dagens lys, med forbløffende resultater. Besøkende kan i dag se skatter og monumenter som har vært ukjent siden antikken og som til fulle beviser hvilken storhetstid Makedonia gjennomlevde under Filip. Det gamle palasset i Aigai, kongegravene i Vergina, palassrestene i Pella, helligdommen Dion ved foten av Olympen – overalt er her vitnesbyrd om hva den makedonske storhetstiden innebærer. Skattene fra de mange makedonske rikmannsgravene kan ta pusten fra noen hver.

Erobringen av Olynthos, på Halkidiki, og Amfipolis ved grenseelven Strymon viser hvilken realpolitiker Filip var. Egentlig er det fristende å sammenligne Filip II med Herodes den store når vi ser hvordan sist-

nevnte reiste sitt lille kongedømme opp til et internasjonalt nivå. Men sammenligningen halter, fordi Makedonia er en så mye større enhet, og fordi arbeidet var godt forberedt av andre. Antikkens Makedonia er faktisk et område som omfatter store deler av Jugoslavia og litt av Bulgaria.

Å komme opp hit i den nordgreske atmosfæren og se levningene fra Filips og Alexanders rike, er en annerledes opplevelse av gresk historie enn det vi er vant til fra Attika og fra Peloponnes, for ikke å tale om fra Kreta. Det er en kraft og en vitalitet over den makedonske kulturen som lett forklarer at det ble disse, og ikke slektningene lenger syd, som utvidet det greske verdenskartet til det ugjenkjennelige.

Paulus var imidlertid ikke en reisende av det moderne slaget, og de ovenfor nevnte stedene har han ikke besøkt, heller ikke har han sett de omtalte skattene. Men at forklaringen på hvorfor han vokste opp i en overveiende gresk verden lå nettopp her, det kan han godt ha vært oppmerksom på. Filip og Alexander var ikke ukjente størrelser på apostelens tid.

Men Paulus' Makedonia ble erobret av romerne i 168 og hadde vært senatorisk provins siden 146 f.Kr.

Da romerne ble arvtagere til alt dette, gjorde de enda mer til at en felleskultur bredte seg over det som var deres eget verdenskart. For det var hellenistisk og ikke klassisk gresk kultur de tok med seg hjem, både i form av lærdom og kunst.

Hvilken forskjell utgjør så det romerske overherredømmet på Paulus' tid?

I første omgang betyr romersk styre at grekerne er blitt avpolitisert. Den politiske kraften som ligger i de mange greske bystatenes selvstendige livsform er borte. Det samme gjelder både større og mindre kongeriker. De er avmilitarisert, de er simpelthen satt under administrasjon. Dette medfører opplagte begrensninger, men frigjør også nye energier. For det blir på den private, lærde og kunstneriske arena at skaperkraften boltrer seg, nettopp fordi det politiske liv i Hellas er over. Romerne befridde grekerne fra dem selv, kan vi kanskje si.

Slik blir Hellas et fredelig sted, et trygt sted, et sted hvor livet kan utfolde seg under det vi ville kalle normale omstendigheter. Men mange

av byene fikk beholde en stor grad av selvstyre og ble kalt *civitates liberae*, normalt på grunn av sin distingverte fortid. Derfor finner vi at apostelen kommer til steder hvor gresk styresett fortsatt gjelder, i formell snarere enn i reell forstand. Samtidig er mange kjente antikke byer blitt omgjort til romerske kolonier – Filippi, Korint, Troas, for å nevne de mest kjente – og der finner vi romersk styre av det direkte slaget.

Det er nødvendig å understreke at Hellas ikke er *okkupert* territorium, slik Norge var det under krigen. Romerriket er praktisk talt avmilitarisert: troppene lå ved grensene (Rhinen, Donau, Eufrat og Nilen). Det romerske styret er av en mer subtil og indirekte natur, akkurat som i Palestina på Jesu tid. Helt usynlige er ikke romerne i Hellas, men de regjerer gjennom allerede eksisterende organer. Slik blir det hele lettere å leve med for begge parter, og fortiden blir respektert på en måte som var akseptabel.

Med andre ord er det forholdsvis stor forskjell fra sted til sted, fra by til by. Den greske verden er stadig atomisk, slik den var det i klassisk tid, om enn ikke på samme vis. Efter som Paulus og følget hans beveger seg fra by til by, møter han overalt de samme menneskene: romere – grekere – jøder. Men de lever i litt forskjellige konstellasjoner på hvert sted. Jødene er vanligvis en fast ingrediens, om enn ikke så svært tallrik, mens det romerske eller greske nærværet er variabler, skjønt de to sameksisterer alltid. Altså er de første kristnes verden broget. Jødene i *diaspora* (utlendighet, dvs. utenfor hjemlandet Palestina) var vant til denne form for sameksistens, og Paulus vet å forholde seg til den. Han er tross alt vokst opp med mangfold, og i så henseende skiller ikke provinsen Makedonia seg fra andre provinser han har arbeidet i.

Noen ord om apostelen selv.

På det tidspunkt vi møter ham i Troas, er han en erfaren kristen forkynner, med mange reiser og opplevelser bak seg. Disse har funnet sted på fororientalsk eller lilleasiatisk grunn, en verden bestående av jøder, grekere og romere. Disse ingrediensene er de samme som han møter i Hellas, men på en annerledes måte. Fororienten er del av Alexanders nye rike mens Hellas er utgangspunktet, selve den gamle verden, slik mange av jødene som levde i *diaspora* hadde et lignende forhold til deres åndelige hjemland.

Paulus var selv et resultat av Alexanders verdensrike – det er poenget her.

Han var født i en gresk by, Tarsos i Kilikia, hvor det var en jødisk koloni. Han kjente denne blandingen av det fororientalske og det greske både fra hjem og skole. Tarsos kjente også filosofer på Paulus' tid – byen blir av og til omtalt som en «universitetsby», noe som selvsagt er feilaktig. Hvorvidt han selv hadde høyere utdannelse er tvilsomt. Lukas sier at han studerte teologi i Jerusalem under Gamaliel (Apg 22), og begge hevder at han der forfulgte Guds Kirke (sml. Gal 1,13). Slik vi møter Paulus hos Lukas, er han altså en ung fanatiker som brenner for en tradisjonell forståelse av jødedommen og av alle krefter motarbeider en ny forståelse av løftet til fedrene – den kristne.

Deretter tilspisser alt seg både for de kristne og for Paulus selv.

For det er under jakten på kristne jøder – vi kan med fordel kalle dem messianske jøder – at Paulus får hele sitt liv snudd opp ned. Lukas beskriver detaljert det som hendte på veien til Damaskus, men Paulus selv forteller bare at Gud «åpenbarte sin Sønn for meg» (Gal 1,16). Deretter blir han døpt i Damaskus. Så følger – naturlig nok – en tenkepause. Den finner sted i Arabia (Gal 1,17) – i nabateerriket, hvor Petra er hovedstaden.

Tenkepausen har lært den unge fanatikeren at Guds dårskap er klokere enn menneskets visdom, for når han trer frem på den kirkelige arena, er det som misjonær, vigslet og utsendt av kirken i Antiokia. Sammen med erfarne predikanter sender de ham først til Kypros. Derefter fortsetter reisen i forholdsvis hjemlig terreng: Pamfylia, Pisidia og det sydlige Galatia. Vi kjenner ikke disse første misjonsreisene fra annet hold enn Lukas' beretning. Galaterbrevet gir oss for så vidt mye informasjon, men vi vet ikke nøyaktig hvem det er skrevet for, når eller hvorfra.

Med Hellas-turen blir det langt lettere å plassere brevene og vurdere opplysningene hos Lukas i lys av disse. Og det vil vise seg at informasjon fra brevene utfyller beretningen hos Lukas på helt avgjørende vis. For saken er jo at ord fra Paulus' egen hånd veier tyngst når denne historien skal skrives (som en førstehåndskilde), mens Lukas' fortelling utfyller og supplerer disse (som annenhåndskilde). Der de to diverge-

rer, vil selvsagt brevene ha forrang som historisk kilde, og vi finner tilfeller hvor brevene korrigerer Lukas.

Hvordan er da den unge fariseiske fanatikeren blitt som moden kristen mann, slik vi møter ham i Troas?

Han viser seg som en realistisk og uredd talsmann for en ny form for jødedom – en jødedom med kristne fortegn. Når vi kaller ham realistisk og uredd, henger dette sammen med at en kristen tolkning av jødedommen blir kontroversiell rundt om i den jødiske verden. Dette får han erfare alt fra starten av, og beretningene fra den såkalt første misjonsreisen viser at noen mottar hans revolusjonerende forkynnelse, mens andre avviser den. Slik splittes synagogeverdenen i to der han kommer. Og det er denne splittelsen som avstedkommer vanskeligheter fra sted til sted. Apostelen blir gjenstand for mye personlig forfølgelse, og hans dårlige rykte løper foran ham eller efter ham.

At jødedommen er mottagelig for en fornyelse på denne tid, fremgår tydelig av begge våre kilder. At hedendommen var i samme situasjon, fremgår like klart. Tiden muliggjorde ikke bare kristen forkynnelse – den trengte denne. Og her kom han over en særdeles varm potet. For det var alltid noen hedninger – fortrinnsvis kvinner – som frekventerte synagogene, og disse fulgte gjerne den nye retningen som Paulus representerte. Dette skapte atskillig røre blant jøder som ikke lot seg reformere, for de mistet derved en viktig støtte i lokalsamfunnet, for ikke å tale om økonomisk hjelp. I tillegg kom den ekstra belastning at de nye misjonærene – særlig Paulus – innlemmet slike uten at de måtte bli jøder først, gå veien om Moseloven.

Altså er det en temmelig omstridt Paulus vi møter i Troas.

Han er ikke fanatisk og sneversynt som da han var ung. Men han er like besluttsom, modig og handlekraftig, skjønt han nå er over femti år. Troen på at Gud har vist oss sitt menneskelige ansikt i Jesus Kristus – død og oppstanden – er troen som driver ham videre.

Og det er denne han bestemmer seg for å bringe til Hellas – invitert av en makedoner i Troas.

Historien om kristningen av Hellas er herved begynt.

FILIPPI

Derfra kom vi til Filippi, den viktigste byen
i denne delen av provinsen Makedonia og romersk koloni.
(Apg 16,12)

Kavalla er ikke en by som i seg selv tiltrekker mye oppmerksomhet. Den er viktig som havneby og som knutepunkt for all trafikk til Trakia.

Herfra kommer vi lett videre til Xanthi, hvor den gamle sameksistensen mellom grekere og muslimske naboer er bevart. For her er landsbyene delt: minareter kroner den ene halvdelen, kirketårn den andre. Vi nærmer oss Tyrkia, og trafikkskilt skriver Konstantinopolis, som byen stadig heter på gresk, ordet Istanbul eksisterer ikke.

Akvedukten i Kavalla er ikke romersk, men fra det 16. århundre, konstruert helt i gammel stil. En bysantinsk festning fyller byens gamle akropol. Norske arkeologer har i nærheten av Kavalla drevet utgravninger i en bysantinsk, senere ottomansk *statio* (en befestet skysstasjon). Det er ikke minst takket være Thasos at Kavalla i dag mottar så mange turister som den gjør. Denne øen er rik på arkeologiske levninger og har spilt en viktig rolle i klassisk gresk historie.

Men Paulus valgte ikke havnebyen Neapolis som mål for sin misjonsaktivitet. Han fortsatte med sitt følge inntil de kom til Filippi. Ferden gikk sikkert til fots, for avstanden er bare 12 km. I dag tar vi buss i retning Drama, og blir satt av midt i utgravningssonen.

Filippis historie er nøye knyttet til den makedonske ekspansjonen under Filip II. For den blir en viktig stasjon mot Trakia efter erobringen av byen Amfipolis. Denne skyldes igjen de omtalte gruvene i Pangaionfjellet, som vi ser på venstre hånd når vi drar fra Kavalla. Og Filippi begynte sin eksistens som en slags gullgraverby.

Byen ligger på en fruktbar og stor slette.

Det var her Caesar-morderne Cassius og Brutus falt for Octavian og Marcus Antonius. De falt ikke i ordets egentlige forstand, men begikk selvmord efter et militært nederlag. Året er 42 f.Kr., og dette slaget setter egentlig sluttstreken for den romerske republikk (slaget ved Akt-

ion i Illyria – lat.: *Actium* – i 31 var et slags privat oppgjør mellom Octavian og Antonius).

Efter slaget i 42 blir Filippi romersk koloni, det vil si at soldatveteraner slår seg ned der, får land og levevilkår. Det var Marcus Antonius som grunnla byen på ny, med navnet Antoni Iussi ColoniaVictrix Philippensis. Efter slaget i 31 ble nye veteraner fra Italia bosatt her av Octavian, og Filippi regnes for en av hans mange kolonier, med det nye navnet *Colonia Iulia Augusta Philippensis*. Veteranene det her dreier seg om, hadde alle vært tilhengere av Antonius. Forøvrig var befolkningen blandet, og byen selv har kjent både trakere, egyptere og anatoliere.

Byens levevei var jordbruk, ikke handel. Den har ingen militær funksjon lenger.

Som *colonia* har Filippi hatt latinsk sprog, jurisdiksjon (*jus italicum*) og religion. Altså utgjør byen et slags Italia – eller Roma – i miniatyr, midt i Makedonia, og den var uavhengig av provinsguvernøren i Tessalonika.

Antikke byer var svært forskjellige fenomener fra våre moderne byer.

For selve byen er liten (600 ganger 800 m fra øst til vest), men landområdet som byen lever av – dens *territorium* – er stort, i dette tilfellet 2100 km². Altså lever de fleste på landet – i landsbyer og på gårdene – mens minoriteten holder til i selve byen. Byen er avgjørende for at distriktet skal fungere hva avsetning og omsetning angår, og ved siden av å være marked er byen juridisk og religiøst sentrum. En vekselvirkning av denne art er ikke et spørsmål om utnytting av landet og av bøndene, men et gjensidig avhengighetsforhold hvor land og by trenger hverandre. De største godseierne bodde gjerne i byene.

Det er denne by/land-strukturen (*asty-chora*) som preger samfunnet hele antikken igjennom. Vi kan trygt tale om et økopolitisk paradigme som først endres under folkevandringene i Vest, men fortsetter i Øst i bysantinsk middelalder. *By-landsby-gård*: slik ser den antikke bystat ut, og i den greske verden har bystatene vært uavhengige av hverandre, men sterkt varierende i størrelse (mer om dette i neste kapitel). Det er naturlig nok byene som er blitt utgravd i moderne tid, landsbyene og gårdene kjenner vi langt mindre til, skjønt landsbyenes beliggenhet oftest er kjent fordi det fortsatt er bebyggelse på stedet.

Efter som Filippi vokste, ble den et selvfølgelig stoppested for dem som reiste langs Via Egnatia. Dessuten er det viktig å være klar over at grekerne ikke hadde forlatt byen da den ble koloni, og at en viss innvandring fra andre provinser sikkert pågikk hele tiden. I romersk tid er byen altså større enn noensinne før. Utvidelsen medfører kanskje også utvidelse av landområdet rundt. Men å anslå folketallet er vanskelig. 20000-30000 er en vanlig antagelse, og da vil mange også ta med befolkningen i distriktet.

Paulus har derfor kjent Filippi i romersk drakt. Her fant han den tredelingen han var vant til annenstedsfra – grekere, jøder og romerske borgere – de siste av to slag: italierne og andre med romersk borgerrett; Paulus og Silas hørte også til denne siste gruppen. I tillegg kom alle som ikke var romerske borgere.

Innlandsbyer var ikke del av Paulus' strategi såfremt havnebyer var tilstede – av opplagte grunner – men preferansen for Filippi kan ha noe med «mannen fra Makedonia» å gjøre, han var åpenbart greker. I alle fall ville en reise fra Alexandria Troas måtte bli via Neapolis og Filippi som innfallsport til Makedonia.

Utgravningene viser oss selvsagt byen slik den var da den ble fraflyttet. Det vil si: arkeologene finner det seneste stratum øverst, og tidligere stadier ligger som lag på lag under dette, eller er del av senere strukturer, siden man brukte byggematerialet på nytt så sant mulig. Det vi ser er altså en senantikk by, en kristen by, og det er ruinene av to store basilikaer som dominerer feltet, skjønt byens *forum* er godt bevart, likeså latrinene like ved, teateret på den andre siden av veien, klippegraver, stenbrudd, latinske innskrifter i fleng osv.

Det mest slående er selvsagt Via Egnatia som løper gjennom byens sentrum – som en hovedakse – og som ble anlagt i 130 f.Kr. Dette er romernes kanskje største gave til imperiet: veinettet. I tillegg til å sikre freden, ved å muliggjøre troppetransporter, gjorde veinettet det mulig for folk å ferdes raskt og noenlunde trygt over hele den romerske verden, en faktor som sterkt har medvirket til kristendommens spredning, som nevnt tidligere. Og her, i sentrum av Filippi, ser vi et av de best

kjente eksempler på slike. Vi befinner oss selvsagt på romerske veier rundt om i hele middelhavsverdenen, men det er alltid noe særpreget over Via Egnatia, fordi denne binder Østen til Vesten.

For man reiste meget i antikken. Det vil si: de som hadde anledning til det reiste meget.

Og hvem var disse?

Dette er et viktig spørsmål, fordi det berører de første kristnes sosiale identitet.

Det antikke samfunnet – et agrarsamfunn – var pyramidalt i sin struktur: de mange lever stasjonært og stabilt på «bunnen», men de få – svært få: 1-4% – eier og administrerer det hele. Men mellom disse ytterpunktene – de få og de mange, de rike og de fattige – finner vi et slags mellomsjikt, bestående av dynamiske faktorer som håndverkere, bankfolk, handelsfolk, byråkrater o.l. Og her er det atskillig mobilitet. Disse er ikke så stedbundet som alle arbeiderne på bunnen av pyramiden. Heller ikke er de så fattige. De har ikke bare anledning til å reise, men også midler til å gjøre dette. Og underveis har de måter å livnære seg på.

Kristendommen sprer seg takket være dette mellomsjiktet i samfunnet. Og paulusbrevene er vår viktigste kilde til kunnskap om hvem de var, disse første kristne som reiste og bragte en messiansk form for jødedom til synagogeverdenen utenfor Palestina. Paulus selv er typisk for disse. Med andre ord oppstår kristendommen ikke på bunnen av samfunnet, heller ikke på toppen, men i dette mobile og dynamiske mellomsjiktet, hvor altså det å reise var en mulighet. Selvsagt er den urkristne bevegelsen åpen både oppad i samfunnet og nedad – til de mange og de få – men de personer vi møter i paulusbrevene, er overveiende fra en slags «middelklasse». I tillegg kommer selvsagt alle vi ikke møter: en stor og anonym gruppe i de forskjellige byene.

Hele Paulus' misjonsstrategi er basert på det å kunne reise – til lands eller til sjøs – for det er bare slik han kan holde kontakt med de menigheter han har grunnlagt og se til at det han har utrettet ikke faller i grus. Derfor finner vi hos ham en forkjærlighet for de store havnebyene. Selv arbeider han ikke alene. For det første er brevene fulle av navn på medarbeidere. For det annet dukker andre misjonærer opp uavhengig av vår apostel (Apollos, for eksempel).

Når Paulus med følge ankommer til Filippi, skal vi ha slike momenter i bakhodet og se hans virke som del av en broget og farverik virkelighet hvor grekere, romere og jøder er faste ingredienser overalt, og hvor mange ferdes og treffes igjen. De stabile faktorene i alt dette – landsbyene og gårdene samt overklassen – hører vi lite fra i Det nye testamente. Vi får inntrykk av at urkristendommen er et rent urbant fenomen i det første århundret, urban i den betydning vi nettopp har skissert.

> Her tilbragte vi noen dager.
> (v. 12)

Lukas' versjon er enkel og grei. Her er det tale om et svært kort opphold, men ikke resultatløst: i utgangspunktet vellykket, men som fikk en brå slutt. Det hele varer ganske kort.

Det er med andre ord to ting han omtaler: starten på den kristne kirke i Filippi og slutten på oppholdet.

> På sabbaten gikk vi utenfor byporten ned til en elv,
> hvor vi mente det skulle være et bønnested, og der
> slo vi oss ned for å tale til de kvinnene som var samlet der.
> En av dem, som het Lydia og var purpurhandler i Tyatira,
> hun hørte til de gudfryktige …
> Hun ble døpt sammen med hele sitt hus.
> Derefter bad hun oss komme hjem til seg og bli der –
> «så sant dere holder meg
> for en som virkelig tror på Herren,»
> sa hun, og ville ikke høre tale om avslag.
> (vv. 13-15)

Det fantes ingen synagoge i byen siden jødene ikke var tallrike. Derfor benyttet de et bønnested ved elven like utenfor murene (et sted som utpekes for turister i dag). Her kom også «gudfryktige»: sympatisører med jødedommen. Og en av disse het Lydia (som betyr: kvinne fra Lydia) og var fra Tyatira (kjent fra Åpenbaringsboken), et sted man forbandt med purpurindustri, altså farving av tøy. Hun var nettopp purpurhandler, sikkert velstående, typisk for kvinners selvstendighet i den hellenistiske verden.

Paulus og hans følge tar inn hos henne. Og det er karakteristisk for Paulus at straks han får kontakter på nye steder, er dette mennesker han kan bo hos. Alternativet var herberger av en eller annen art, og disse hadde dårlig rykte på seg. Dessuten var det dyrt. Hvert nytt sted finner han mennesker å ta inn hos, mennesker som er troende eller som han har omvendt til troen på Kristus.

Den antikke familie var et mye videre begrep enn det vi er vant til – derfor passer kanskje «hus» like godt – for her er det ganske romslig hva medlemmer angår: familien selv, tjenere, slaver, venner, klienter osv. Strukturen i urkristendommen blir derfor det vi kaller «huskirker», et såpass romslig hjem at flest mulig kan møtes der til felles gudstjenester. Slik vi iakttar huskirkestrukturen i NT, er det ganske klart at det første Paulus forsøker å skaffe seg, er en kontakt som er såpass etablert på stedet at han ikke bare kan bo der selv, men at vedkommendes hus kan fungere som samlingspunkt for byens kristne eftersom bevegelsen vokser. Slik ser vi ham arbeide i Efesos, i Korint, i Tessalonika og her i Filippi.

I og med omvendelsen av et «hus» – en «familie» – er grunnlaget lagt for videre vekst, og efter noen tid kan han dra videre for å grunnlegge en kirke i en ny by. Det sier seg selv at urkristendommen av nødvendighet blir et urbant fenomen. Men allerede i begynnelsen av det annet århundre hører vi at troen også har begynt å bre seg til landsbyene (Plinius i korrespondansen med keiser Trajan; han skriver fra Bitynia).

> En gang vi var på vei til bønnestedet,
> møtte vi en slavinne som var besatt av en orakel-ånd,
> og som skaffet sine herrer gode inntekter ved å spå.
> (v. 16)

Slik begynner begynnelsen på slutten av oppholdet i Filippi.

For det var da Paulus drev ut denne spådomsånden og hennes eiere tapte fortjenesten, at disse stevnet Paulus og Silas for retten. Rettsmøtet ble holdt på torvet, som er det første vi ser efter å ha steget av bussen fra Kavalla.

Resten av historien går ut på at de to misjonærene blir slått med stokker (av byens *lictores*: her gjelder romersk lov) og kastet i fangehullet (hvor de blir satt i blokk), men blir fridd ut på mirakuløst vis (ved hjelp av et jordskjelv, hyppige som disse er i Hellas). Fangevokteren vil først kaste seg på sitt sverd (i god efterligning av Caesar-morderne: her er Lukas poetisk). Men apostelen stanser ham og fangevokteren kommer til troen, tar de to apostlene med hjem og blir døpt med hele sitt hus. Straks har vi en slags huskirke nummer to i Filippi. Ved daggry skjer det at myndighetene vil sette dem fri, for dem var dette en triviell affære. Men Paulus setter seg imot løslatelse: han insisterer på en unnskyldning siden de har pisket romerske borgere. Som et kuriosum nevner vi at besøkende i Filippi ofte blir vist en romersk cisterne som det fangehullet våre venner satt i, like øst for den kristne basilika som kalles Basilika A, og helt inntil den moderne veien.

Det spesielle ved episoden er at det ikke er jødene som anklager Paulus, men romerske borgere. Men anklagen er den vi kjenner igjen fra tidligere kapitler av Apostelgjerningene (fra Antiokia i Pisidia, fra Lystra og som vi gjenfinner i Tessalonika og Korint). Paulus og Silas beskyldes for å innføre nye religiøse skikker – en *religio illicita* – noe som kunne være farlig nok, og som tangerer martyrsituasjonen slik vi finner den hos senere generasjoner kristne.

> Rettstjenerne overbragte da dette budskapet
> til embedsmennene. Disse ble meget forskrekket ved å høre
> at Paulus og Silas var romerske borgere;
> de kom selv til stede og bad om unnskyldning.
> (v. 38–39)

Poenget med romersk borgerskap går igjen i hele dette skriftet, og det blir viktig i sluttfasen av historien. Men det er vesentlig også i kulturell og ikke bare juridisk eller politisk forstand.

For vi finner at Paulus – og Silas for den saks skyld – representerer det mangfold vi omtalte som typisk for hellenismen: han integrerer det jødiske, greske og romerske i sin egen person. «Er ikke jeg en jøde?» «Er ikke jeg fra Tarsos, en betydelig by?» «Er ikke jeg romersk borger?»

Spørsmålene (som vi finner i brevene og i Apostelgjerningene) blir viktige i vår sammenheng, for de sier oss meget om de første kristnes verden, om de første kristne selv, og om en mann som Paulus, men også om hans medarbeidere. Sannsynligvis var Paulus fortrolig med tre sprog: aramaisk (kanskje også litt hebraisk), gresk, og litt latin. Han er typisk hellenistisk jøde, og fungerer særdeles godt som innfallsport til de første kristnes verden.

Lukas' beretning nøyer seg som sagt med to fakta: omvendelsen av Lydia og hennes familie – arrest og omvendelse av fangevokteren og hans familie. Det er begynnelsen og slutten han skildrer.

Slik er en ny lokalkirke blitt til, i Europa, i Hellas for første gang. Apostlene må forlate byen, men vender tilbake ved en senere anledning (se Apg 20,6).

Noen ord om vår reiseleder kan være på sin plass.

Han holder seg på høydene – slik antikke historikere gjør det – og skriver bare det han selv anser for å være vesentlig, det som tjener historien hans og som kaster lys over Paulus. Lukas har en klar målsetning med sitt skrift: å skildre apostelens liv fra Jerusalem og like til Roma (hvor han ender i et slags fritt fangenskap og kan forkynne som han vil). Men slutten på historien gir han oss ikke, den må vi lese oss til i andre kilder. Hele denne distansen – fra Øst til Vest – skildrer han ytterst levende og virkelighetstro, og han elsker koloritt (sml. jordskjelvet i Filippi). Men han har hastverk, og hans helt jager alltid videre, fra by til by, fra provins til provins, til sjøs som til lands. Herved korter han ned på det faktiske hendelsesforløpet. Dessuten lates uomtalt mindre opphold og episoder, fordi disse ikke tjener bokens hensikt.

Lukas har gode kilder til rådighet, men det er umulig i dag å se hvor mange disse var, eller hvor han har dem fra. At noen skriver seg fra øyenvitner, er det liten tvil om. Han skriver godt og sikkert gresk, og må være greker selv (sikkert en av de mange gudfryktige, siden han vier dem spesiell oppmerksomhet overalt hvor Paulus kommer). Han er dessuten lite interessert i dem som arbeider sammen med apostelen, og navn som Barnabas, Silas (Silvanus i brevene), Timotheos og Titus forblir praktisk talt navn.

En bedre introduksjon til den antikke verden finnes ikke, for Lukas kjenner kartet. Selvsyn er noe av det han har til felles med andre antikke historikere, og det dreier seg om mer enn litterær tradisjon.

Likevel er Lukas annenhåndskilde til historien om Paulus i Hellas, og det er mot en bakgrunn av *Brevet til filipperne* at historien blir en litt annen.

Hvor lenge var egentlig våre venner i Filippi?

Lukas sa «noen dager» (16,12), men samtidig bruker han uttrykket «en gang vi var på vei til bønnestedet» (16,16), hvilket tyder på at her er tale om flere sabbater. Slike omtrentlige tidsangivelser er typisk for Lukas' måte å skrive på.

I brevet gir Paulus klart inntrykk av at oppholdet må ha vart atskillig lenger, slik at kirken fikk tid til å vokse mens han var der. For han takker for mye pengestøtte, advarer mot visse former for vranglære, og nevner ved navn personer vi ikke kjenner fra Lukas. I kronologien gir vi god plass til dette oppholdet, flere måneder, kanskje et helt år (oppholdet i Makedonia finner sted mellom våren 48 og sommeren 50).

> Det har vært en stor glede for meg i Herren at dere efter så lang tid
> igjen har hatt anledning til å tenke på meg. Det vil si,
> tanken var der nok; det var mulighetene som manglet
> ...
> Dere vet jo selv hvordan det var i de første årene
> jeg forkynte evangeliet – da jeg forlot Makedonia,
> var det ingen andre enn dere i Filippi
> som førte regnskap med meg over gitt og mottatt.
> Allerede da jeg var i Tessalonika,
> sendte dere meg både én og to ganger det jeg trengte
> ...
> Nå har jeg nok av alt, ja, til og med mer enn nok,
> når jeg nå har fått det dere sendte med Epafroditos
> (Fil 4,10; 15-16; 18)

Poenget med sitatet er dette: brevet til filipperne er ikke ett brev, men flere. Hvorvidt vi sitter med to eller tre paulusbrev, samlet til ett, er ingen enige om (to er en vanligere antagelse enn tre), men her er helt

sikkert tale om flere brev fra apostelens hånd. Selv om stilen er den samme, viser innholdet en grad av variasjon som tilsier at det dreier seg om en korrespondanse, skjønt ensidig – vi mangler brev *til* apostelen.

En tredeling ser noenlunde ut som følger.

Det første brevet er et takkebrev for pengehjelp, det er dette vi har sitert fra ovenfor, og det kan være sendt fra Korint, men skriver seg mer sannsynlig fra Athen.

Det andre brevet er et brev skrevet i fangenskap – fra Efesos, Caesarea eller fra Roma – og handler om prøvelser, motgang og trengsler. Han nevner Timotheos og den samme Epafroditos som filipperne hadde sendt til ham med pengehjelp. Han nevner også medlemmer av menigheten: Evodia, Syntyke og Synzygus (de førstnevnte later til å ligge i strid om et eller annet). Brev nummer to består altså av Fil 1,1–3,1 og 4,2–9.

Det tredje er en advarsel mot «hundene» – «de som skammelig omskjærer seg». Sannsynligvis er det representanter for en judaiserende tendens i tidlig kristendom, den som ser tilbake til Moseloven og vil at hedningene skal bli jøder før de blir kristne, et tema som vi kjenner fra Galaterbrevet. Tredje brev består ifølge denne teorien av 3,2–4,1.

En todeling skiller bare mellom 1,1–3,1 og 3,2–4,20.

I alle fall viser diskusjonen at Filippi ble en viktig bykirke i Paulus' liv. Han holder kontakten med dem gjennom brev og utsendinger siden det er vanskeligere å komme dit enn havnebyene han ellers konsentrerer seg om. Når han velger å stanse her, henger det sikkert sammen med Filippis strategiske beliggenhet på Via Egnatia. Av første brev får vi bestemt inntrykk av at her er vokst frem en god og velorganisert bykirke, med muligheter for å sende ham økonomisk støtte. Dersom han ble her vinteren 48-49, kan vi trygt anta at det Lukas forteller oss er begynnelsen og slutten på oppholdet, men ingenting av alt det som skjedde i alle månedene imellom. Dessuten harmonerer en slik lesemåte med Lukas' stil forøvrig, for mønsteret går igjen på alle apostelens reiser, og gir fortellingen driv. Historie og «historie» er to forskjellige ting, og dette gjelder ikke minst antikkens forfattere som var mer ærlige når det gjaldt dette skillet enn hva moderne forfattere gjerne er.

Mannen fra Makedonia opptrer ikke i denne siste episoden: «vi»-avsnittet dekker ikke rettssaken og oppholdet i fangehullet. Heller ikke hører vi om Timotheos, skjønt han dukker opp litt senere i Lukas' fortelling. Formodentlig ble makedoneren tilbake da de andre fortsatte til Tessalonika. Det samme gjelder Timotheos.

Når apostelen kommer til Filippi igjen, er det flere år senere (Apg 20,6), og da for et kortere opphold.

At Paulus og Silas ble mishandlet i Filippi, finner vi ekko av i andre brev: «enda vi like før hadde vært utsatt for lidelser og mishandling i Filippi, noe dere kjenner til» (1 Tess 2,2) samt referansen fra 2 Kor 11,24 ff.:

> Av jødene har jeg fem ganger fått de «førti slag på ett nær»,
> tre ganger er jeg blitt pisket, én gang stenet.

Lukas' bilde av apostelen fra Tarsos er så visst ikke gloriøst i ordets vanlige forstand. Men brevene er naturlig nok enda mer realistiske. Paulus' misjon i den østlige del av middelhavsverdenen var svært risikofylt, til tross for all den trygghet som *pax romana* medførte. Lukas beskriver både sol og regn. Men Paulus selv gir oss langt flere detaljer, hans brev er direkte varmblodige. Det er derfor samstillingen av disse to kildene som gir oss best informasjon.

Selv om vi bruker Lukas som reiseleder, er det derfor viktig at Paulus selv får ordet underveis.

AMFIPOLIS

> De drog rett gjennom Amfipolis og Apollonia.
> (Apg 17,1)

Langs Via Egnatia bærer det så vestover mot neste bestemmelsessted, som er Tessalonika.

Men reisen foregår i flere etapper. For den blir delt i tre noenlunde

like distanser ved å stoppe i to byer underveis: Amfipolis og Apollonia. Distansen i dag er 166 km mellom Filippi og Tessalonika (dette tilsvarer 101 romerske mil). Delt i tre blir dette: 32 (Filippi–Amfipolis), 31 (Amfipolis–Apollonia) og 38 (Apollonia–Tessalonika) romerske mil, og dette er forholdsvis lange distanser, omtrent 4-5 mil hver. Ridende skiftet vanligvis dyr underveis (ved en *statio*), to ganger på hver av disse strekningene ifølge senantikke opplysninger. En *statio* er nettopp en skysstasjon som også har fungert som vertshus (kjent som *han* på tyrkisk, noe alle som har fulgt i Paulus' fotspor i Tyrkia, vil være fortrolig med); ellers kan akkommodasjon langs hovedveiene være blitt besørget ved privat innkvartering på gårder eller annen bebyggelse.

Dersom våre venner benytter seg av «apostlenes hester», blir reisen til Tessalonika en lengre affære, og de trenger to dager på hver etappe. Til nød kan de klare reisen på tre lange dagsmarsjer. I praksis vil dette si at filipperne bare er tre lange dagsmarsjer fra Tessalonika – og fra Paulus. Frem og tilbake tar en ukes tid.

Men det sannsynligste er at de leide dyr.

Hva slags utstyr hadde de med seg?

Det vanlige var sandaler, en nesten fotsid kutte med belte om livet, og en tyngre reisekappe i tilfelle kulde eller dårlig vær; denne siste finner vi en referanse til i 2 Tim 4,13, «kappen som jeg lot bli igjen i Troas hos Karpos». Hatter var også en makedonsk spesialitet, slik vi ser det i kunsten. Oppakning var begrenset til et minimum, på grunn av reisen; i fall de red, var det plass til mer av slikt.

De er ikke alene denne morgenen, for det ble reist meget i antikken, som omtalt ovenfor, og det romerske veinettet satte fart i kommunikasjonene. Der våre venner haster langs Via Egnatia våren 48 – hvem møter de på veien?

Mange forskjellige grupper, var svaret vi ga tidligere.

Embedsmenn knyttet til den romerske administrasjonen var stadig på farten, og den keiserlige kurer var ofte å se. Forretningsfolk hadde saktens ærender mellom byene, men vi skal ikke se bort fra mange private reisende, eller også pilegrimer som skal til eller fra en eller annen helligdom. Sistnevnte gruppe er svært kjent fra antikken, for hele kartet er fullt av steder som fikk hyppig besøk året igjennom. Tempelbyen Jerusalem er for eksempel en utpreget pilegrimsby, og det er også Efesos, på grunn av Artemistemplet og festivalene knyttet til dette. Kursteder – som alle Asklepioshelligdommene – ble også hyppig besøkt (Pergamon, Epidauros, Kos o.a.), men det ble også kjente orakler, for eksempel Klaros ved Efesos.

Turister skal vi heller ikke utelukke, siden Hellas var et yndet reisemål for romere med tid og god råd til slike sysler. Situasjonen var blitt en annen i og med romernes maktovertagelse, og de mest kjente stedene fra klassisk historie var det mange som ville se. Dette er ikke helt ulikt vår egen tid, da minnesmerkene fra sterke nasjonalstaters fortid er blitt et feriemål for mennesker som vokser opp i en tiltagende internasjonal verden. Den romerske fredstilstand – *pax romana* – er nettopp en faktor som garanterer stabilitet og frihet for store områder, og som gir den greske verden en kulturell og materiell oppgang som vi ser de fulle fruktene av i det 2. århundre.

At de første kristne reiser meget, det ser vi overalt i Det nye testamentes bøker. Dette er ikke uvanlig i og for seg, og det er ikke med all reisingen at Paulus skiller seg ut fra sine samtidige. Men det sier oss atskillig om hvilket samfunnslag vi her beveger oss i. Enkelte venner av Paulus er i stadig bevegelse, som for eksempel Priscilla og Aquila: de kommer fra Pontos, slår seg ned i Roma, flykter til Korint, drar over til Efesos, for omsider å ende i Roma igjen. En medarbeider som Barnabas er også svært mobil, han er kypriot. Timotheos er fra Lystra. Går vi igjennom listen av navn i paulusbrevene, vil vi straks bli slått av det kosmopolitiske ved urkristendommen, og av det faktum at så mange av de første kristne er mobile. Lukas gjør oss kjent med ett persongalleri – stadig nye navn dukker opp straks vi gir oss til å lese brevene.

Og hvordan reiste de alle sammen?

Tre måter er mulige til lands: til fots, ridende, eller båret av slaver (dette gjelder de rikeste og er en like langsom fremkomstmåte som det å gå, men mer komfortabel). Men de gamle foretrakk ofte sjøen fremfor landeveien, noe som sier seg selv straks man tar et blikk på kartet. For middelhavsverdenen er for det meste en kystkultur, og landskapet er fjellendt og ofte tungt fremkommelig terreng. Dessuten var man aldri helt trygg til lands, siden vi har svært mange rapporter om landeveis-

røvere som herjet langs ferdselsårene. Derfor var det vanligste å ferdes i grupper. Men landeveien var eneste mulighet i vinterhalvåret – november til april – da ingen turde seile. Når Paulus bryter denne regelen på veien til Roma, ser vi også hvor ille det kunne gå, noe undervannsarkeologien i nyere tid har bekreftet til fulle.

På lengre distanser ble det som nevnt aktuelt med å overnatte i herberger, men dette kunne være både en dyr og en risikofylt fornøyelse. Antikke forfattere klager stadig over hva de måtte gjennomgå under slike opphold (mest kjent er Apuleius' roman *Det gylne esel*, der omtales besøket på en *statio*). I vårt tilfelle er kanskje ikke slikt nødvendig, men vi vet at slike fantes langs denne ruten.

Altså ser vi dem for oss – Paulus og Silas – hastende avsted på Via Egnatia, et sted mellom Filippi og Amfipolis, på vei til Tessalonika. Den unge er trolig blitt tilbake i Filippi.

Vet vi forresten hvordan Paulus så ut?

Vi har en beskrivelse av ham fra de apokryfe *Paulusaktene*:

«Han så Paulus komme, en liten mann, skallet og hjulbent, vel proporsjonert og fysisk sterk, med øyenbryn som møttes og en nokså kroket nese. Han så svært vennlig ut: av og til lignet han et menneske, av og til en engel» (3,1).

Når så mange har godtatt denne beskrivelsen, er det delvis fordi den ikke er idealiserende, men virker realistisk. For det annet harmonerer den godt med Paulus' ikonografi i kristen kunst, like fra begynnelsen av.

Vel fremme i Amfipolis tar de muligens inn hos bekjente av de kristne i Filippi. Slik blir de forskånet for herbergene der.

Amfipolis er av stor strategisk betydning i klassisk og makedonsk historie. For den er avgjørende som brohode for veien som fører til Dardanellene. Dessuten er det store gullforekomster i fjellene like ved, som nevnt før, de som ble opphavet til byen Filippi.

Straks vi stiger av bussen, ser vi et skilt som viser oss til en makedonsk grav, en av de mange som er blitt avdekket i moderne tid, og

som altså har gitt oss innblikk i den rike siden ved Filips og Alexanders verden.

Veien opp til Amfipolis er kort, og området er omfattende. Overalt ligger jorden bestrødd med potteskår, og det er ingen tvil om hva som befinner seg under våre føtter. Men utgravningene er ikke kommet så svært langt, og de viktigste monumentene vi ser er levninger fra bysantinsk tid samt en del romerske konstruksjoner. Vi leter forgjeves efter noe som Paulus kan ha sett, skjønt en del av den greske byen ligger nedenfor kirkene.

Beliggenheten er vakker og svært nordgresk. Byen nøt privilegier under romersk styre – som *civitas libera* – og var den ledende by i det makedonske distriktet som Filippi hørte til, *Macedonia Prima*. For Aemilius Paullus, som hadde påført grekerne et avgjørende nederlag i 168 f.Kr. i slaget ved Pydna, delte hele Makedonia i fire distrikter av administrative grunner. Det er viktig å huske at det makedonske territoriet dengang var atskillig mer omfattende enn det greske distriktet Makedonia er det i dag. Siden vi er ute og reiser, kan det kanskje være på sin plass å nevne at den selvsamme Paullus, generalen, faktisk foretok en Hellas-reise straks krigen var over. Han besiktiget alle de viktigste stedene fra klassisk tid og besøkte ikke få av helligdommene. Senere ble det skrevet håndbøker for reisende i Hellas, og den mest kjente er Pausanias' guide, som er blitt svært kjent i vår tid.

Hvorfor Paulus ikke ble i Amfipolis, vet vi ikke. Lukas nevner stedet ved navn, uten å si mer om oppholdet, og Paulus selv omtaler aldri Amfipolis i sine brev (når byen endelig ble kristnet, var det takket være fremstøt fra andre byer mer enn fra våre misjonærer). Årsaken kan man finne hos mannen fra Makedonia som knyttet ham til Filippi. Det kan like godt henge sammen med tendensen til å unngå innlandsbyer. Paulus var kanskje ikke interessert i å ha for mange «stasjoner» nær hverandre. Kanskje skyldes det at det ikke var jøder i byen (noe Lukas impliserer i kap. 17,1)?

I alle fall fortsetter reisen neste morgen, denne gang med kurs for Apollonia.

Denne byen er vanskeligere å finne frem til. Og når man gjør det,

viser det seg at den ikke er utgravd. Den er mindre enn Amfipolis, ikke bare av omfang, men også av betydning.

For våre venner var imidlertid ikke reisen forgjeves, for her overnattet de annen gang, kanskje innlosjert hos private, takket være de kristne i Filippi.

Dersom disse distansene ble tilbakelagt til fots, var de i lengste laget, men ikke umulig. Siden brevet til filipperne blant annet handler om pengehjelp, er det ikke utenkelig at de har spandert ridedyr på våre venner, i hvert fall for en del av strekningen. I så fall måtte de skifte dyr ved stasjonene underveis, eller rett og slett levere dem der når de var ferdig med bruken.

Apollonia inviterte like lite til apostolisk aktivitet som Amfipolis hadde gjort det. Neste morgen bar det videre til Tessalonika.

TESSALONIKA

Der var det en jødisk synagoge,
og Paulus gikk dit som han hadde for vane.
Tre sabbater i trekk samtalte han med dem
ut fra Skriftene, som han forklarte for dem.
(vv. 1–2)

Oppholdet her blir ofte betegnet som en fiasko, på bakgrunn av Lukas' beretning. Straks vi gir brevene rangen som primærkilde, ser alt lysere ut, og situasjonen blir noenlunde den samme som vi fant i Filippi: apostlene har et lengre opphold i byen – minst et år – og grunnlegger der en livskraftig bykirke som de holder kontakt med gjennom korrespondanse og via reisende. De besøker byen igjen noen år senere (Apg 20), kanskje enda en gang.

Før vi ser nærmere på denne historien, er det viktig å orientere seg i en by som var den førende i den makedonske provinsen og hvor den romerske guvernøren holdt til.

Tessalonika ble grunnlagt av Kassander i 316 f.Kr., og han oppkalte byen efter sin hustru Thessalonike, som var halvsøster av Alexander den

store. Årsaken til grunnleggelsen var enkel: hovedstaden Pella, som hadde vært havneby, var blitt gjenmudret (ikke ulikt det som skjer med Efesos og Milet i senantikken). Byen vokste meget raskt og hadde en stor koloni jøder (noe som fortsatt var tilfellet inntil den tyske okkupasjonen i 1941–45) samt et sterkt internasjonalt preg. I 146 blir Tessalonika provinshovedstad, og i 130 bygges Via Egnatia som gjør at byen får enda bedre kommunikasjonsmessig plassering (Via Egnatia er fortsatt navnet på en av hovedgatene i byen, og veinettet er stort sett som i gammel tid). Byen var selvsagt et viktig knutepunkt for handel og ferdsel østover (Moravia og Donen). Tessalonika er naturlig nok større enn Filippi, men mindre kjent. Dette siste skyldes kontinuerlig bebyggelse, som vanskeliggjør større arkeologiske fremstøt.

På Paulus' tid er det romerne som styrer, og dette gjør de på en typisk romersk måte – indirekte, nesten usynlig, et system vi møter overalt i Lukas' bok og som bør nevnes i hovedtrekkene.

Byen nyter status som fristat – *civitas libera* – noe som gir innbyggerne illusjon av selvstyre i gammel gresk stil. Her er fortsatt de typisk greske organene som *arkonter* (lat.: *magistrater*), *boule* («råd»; lat.: *senatus*), og *ekklesia* («folkeforsamling» av alle voksne mannlige borgere). Alt ser med andre ord ut som før, med det viktige unntak at byen er blitt avpolitisert: dens organer får bare beskjeftige seg med helt indre anliggender, i skarp kontrast til hellenistisk tid, da de makedonske kongene førte en intens utenrikspolitikk. Nå er byen del av et større system – romerriket – som både har pasifisert grekerne og gitt dem nye oppgaver. Her er hverken politi eller soldater. Men her er en romersk guvernør som ser til at det nye systemet fungerer.

Hva selve systemet angår, er dette altså blitt redskap for romerske interesser.

Byens senat – rådet, *boule* – består av aristokrater og plutokrater (i den gamle verden går de to normalt sammen, siden rikdom er avhengig av jord). Disse medlemmene av rådet sitter på livstid og er krumtappen i systemet. De er proromerske og byens største velgjørere, siden det ikke var annet å gjøre med rikdommen enn å bruke den. Slik er byens «fedre» både velgjørere og mellommenn mellom byens befolkning og romerne, en ganske listig kombinasjon. For disse er det som

finansierer vedlikehold, nye bygninger, spanderer «brød og sirkus», altså festivaler og høytider. Samtidig ser de til at livet forløper efter romernes interesser. At disse i bunn og grunn også er grekernes egne interesser, kan det ikke herske tvil om. For ved å avpolitisere og avmilitarisere de greske bystatene på denne måten, ligger alt godt til rette for økonomisk og kulturell vekst. Den grad av rivalisering og konkurranse som nå står åpen som mulighet for byene, er en evig strid om status i det romerske systemet, om æresbevisninger, om førsteplass, om tillatelser og privilegier, om retten til keiserkult og Romakult – kort sagt.

Byens magistrater – *arkontes* – er rådets eksekutører, sitter på åremål og kommer alle fra samme klasse. Her er ingen mulighet for politisk spenning slik vi ser det i klassisk tid.

Folkeforsamlingen – *ekklesia* – har heller ingen reell politisk makt, men fungerer ved å tjene rådet, godkjenne dets vedtak og vise seg samarbeidsvillige.

Dette er en svært dyktig måte å bruke det greske systemet til ikke å la dem ødelegge hverandre i innbyrdes konflikter. Fruktene av dette systemet burde være åpenbare for alle som besøker utgravningene av de greske byene i romerriket: her er – særlig i det annet kristne århundre – en vekst og en velstand som vi bare kan takke romerne for (se for eksempel i lilleasiatiske byer: Pergamon, Efesos, Milet osv.). Avpolitiseringen fører derfor til en annen livsform enn i klassisk tid. Energier som tidligere ble brukt på offentlige anliggender, går nå til den private sektoren. Krig mellom bystatene blir erstattet av konkurransen om å nå høyest i det romerske systemet.

Episoden i Efesos i Apostelgjerningene 19 gjenspeiler situasjonen på en temmelig nøyaktig måte. For opptøyer var ikke tillatt, heller ikke store og improviserte folkemøter, det er dette byskriveren – en av arkontene – forklarer folkemengden i teateret: «Og har dere andre krav å legge frem, så la den lovlige folkeforsamling (= *ekklesia*) avgjøre saken. For vi risikerer å bli anklaget for opprør efter det som er hendt i dag. Og vi har ingen ting å vise til når vi kreves til regnskap for dette oppstyret» (vv. 39-40).

Det risikable ved slike opptøyer er selvsagt at byen kan miste sine privilegier som fri bystat, det vil si: måtte gå over til en annen form for

styresett i det romerske systemet, en som er mindre fri (og her var mange mulige modeller). Typisk for episoden er fraværet av politi og militære. Provinsguvernørens nærvær i de viktigste byene – gjerne tidligere hovedsteder (Antiokia, Pergamon, Tessalonika) – betød nettopp ikke en maktdemonstrasjon fra romernes side. De var der på en annerledes måte.

Slik avvæpnet og samtidig mobiliserte romerne de greske byene rundt om i middelhavsverdenen. Resultatet ble en oppgang som aldri hadde funnet sted så lenge det gamle systemet besto.

Til tross for at Tessalonika i vår tid er en stor og travel distriktshovedstad, har arkeologien likevel fått avdekke det romerske forum i hjertet av byen. Dette er den eneste del av byen som både moderne turister og apostlene har sett. For de andre monumentene fra romersk tid er senantikke, knyttet til tetrarkiets blodige historie. Innskrifter og mynter vitner om en aktiv by under romersk styre. Forøvrig har dagens Tessaloniki fortsatt et bysantinsk preg – takket være murene og alle kirkene – og vitner om en storhetstid da den ble østromerrikets nest viktigste by.

Dere vet jo også godt selv, brødre,
at vårt besøk hos dere ikke var forgjeves;
at enda vi var blitt mishandlet og forhånet i Filippi …
Kan dere ikke huske hvor vi strevet og slet?
Natt og dag arbeidet vi for ikke å ligge noen av dere til byrde,
alt mens vi forkynte dere Guds ord!
(1 Tess 2,2; 9)

Sett deres ære i å leve et stillferdig liv,
så enhver skjøtter sitt eget, og selv gjør sitt arbeid,
slik som vi har tilholdt dere det.
(1 Tess 4,11)

Paulus kommer til en provinshovedstad som er preget av handel og håndverk. Og brevene til denne lokalkirken taler mye om arbeid, både fra apostelens og tessalonikernes side. Hva Silas (Paulus kaller ham all-

tid Silvanus) drev med, forteller kildene ingenting om, det samme gjelder den unge Timotheos.

Men vi vet altså hva Paulus drev med – han arbeidet.

Først av alt: hvor bodde de?

Hos en viss Jason, som har gresk navn, men som like fullt kan være jøde (da het han opprinnelig Josva), om han da ikke er en av de gudfryktige (gr.: *theosebes*, *theofobos*). Og det er denne Jason som får unngjelde når spetakkelet bryter løs.

Dernest: hva arbeidet Paulus med?

Han arbeidet med hendene: han var det som i alle moderne oversettelser kalles «teltmaker» (gr.: *skenopoios*). Dette uttrykket brukes av Lukas i Apg 18,3, der han sier at Paulus var av samme yrke som Priscilla og Aquila: «fordi de hadde samme håndverk, ble han boende hos dem, og de arbeidet sammen. De var nemlig teltmakere av fag.» Altså er det mulig at også Jason var teltmaker, og at det var derfor apostlene tok inn hos ham. I antikke byer – som i Fororienten i dag – var verksteder, butikker, kneiper o.l. den del av huset som lå ut mot gaten (hus var ellers konstruert bort fra gatene, vendt «innover» mot en have). Derfor er det vanlig hos moderne kommentatorer å se oppholdet i Tessalonika som en tid da Paulus arbeider hos – og med – Jason, i hans butikk/verksted, i en av de trange og travle gatene i byen.

Men egentlig er vi like kloke, for ingen later til å kunne bli enige om hva en *skenopoios* drev med. En moderne tolkning – som opprinnelig skriver seg fra et par av kirkefedrene – antar at det er arbeide i skinn/lær det dreier seg om, og at Paulus på denne måten hadde et yrke han kunne leve av hvor som helst. Men ordet betyr «teltmaker», og er ikke umiddelbart identisk med vårt skomaker eller «sadelmaker». Hvorfor ikke slå seg til ro med oversettelsen «teltmaker», hvorfor søke i retning av lær? Ganske enkelt fordi etterspørselen efter telt umulig kan ha vært stor nok til at noen kunne leve av slikt; telt var mest brukt i armeene, og disse lå ved grensene. Men militærtelt var til gjengjeld av lær, og slik går tankene i retning av lærarbeide igjen.

Hva med seil?

Var apostelen vår det vi kan kalle en seilmaker (eller seildukmaker,

som er en vever)? Seil var normalt laget av lin på denne tid. Vi finner ham stadig i havnebyer (Antiokia, Efesos, Tessalonika, Korint), og arbeidsmulighetene ville være gode på slike steder. Priscilla og Aquila drev i samme yrke i Korint. Vi finner forøvrig at arbeidet ikke var nok til livets opphold, for Paulus tjente også for sine medarbeidere, formodentlig for at disse skulle kunne evangelisere uten å ha materielle bekymringer (sml. Apg 20,34: «Dere vet at med disse mine hender har jeg vært med og skaffet meg og mine medarbeidere det vi trengte»). Er det derfor filipperne flere ganger sender ham pengehjelp til Tessalonika (sml. Fil 4,16)? Med andre ord er arbeid helt vesentlig når Paulus skal grunnlegge en ny bykirke, og ingen grunnleggelse er mulig der han ikke kan finne arbeid. Dette sier egentlig seg selv straks vi blir oppmerksomme på hvor lenge apostelen bodde på hvert sted. Lukas har alltid hastverk i sin beretning, mens apostelen gir seg tid. Arbeid blir derfor krumtappen i et slikt misjonsfremstøt.

Og nå er vi tilbake til spørsmålet vi stilte i utgangspunktet – hva betyr «teltmaker»?

Det enkleste er å kombinere forskjellige ferdigheter under dette ene ordet «teltmaker»/*skenopoios*: veving av tøy (som i tilfellet *cilicium*), sying av seilduk fra lin samt lærarbeider. Straks vi skal velge mellom den ene eller den andre av disse ferdighetene, oppstår det problemer.

Yrket hadde Paulus lært i Tarsos, for denne distriktshovedstaden i Kilikia var kjent for sine stoffer av geitehår (*cilicium*). Det var sikkert et familieyrke han her overtok, og det må ha vært et nokså opplagt valg for jødiske innvandrere til byen. Når han senere hevder å være borger av Tarsos, tyder dette på at familien har bodd der noen tid. Når han også hevder å være romersk borger, er det igjen en status han har arvet fra sine forfedre. Disse kan ha vært tatt som fanger i forbindelse med romernes maktovertagelse på 60-tallet før vår tidsregning, og trolig er de blitt frigitt efter noen tid. Da er det de får romerske navn, og det vanligste er å ta navn efter den som frigir eller efter den romerske herskeren man blir frigitt under. I Paulus' tilfelle er det romere som Pompeius, Caesar eller Antonius som er aktuelle. Følgelig må vi tenke oss apostelens fulle navn – tre i tallet: *praenomen*, *nomen*, *cognomen* – som

bestående av Paulus som *cognomen* (dette er en latinisert form av det hebraiske Saul, det mest kjente medlem av Benjamins stamme), mens de mest sannsynlige *praenomina* og *nomina* er Gnaeus Pompeius, Gaius Julius eller Marcus Antonius. Disse var romerne som hadde gitt borgerrett til frigivne i Tarsos.

Gnaeus Pompeius Paul(l)us, Gaius Julius Paul(l)us eller Marcus Antonius Paul(l)us – hvem vet? Kan dette ha noe med guvernøren på Pafos å gjøre – Sergius Paullus?

Hvor lenge var han hos Jason?

Lukas sier tre uker (17,2), men dette er for lite, akkurat som vi så i Filippi. Brevene tilsier et meget lengre opphold. Minimum ett år, har vi sagt tidligere (se kronologien). For brevene til tessalonikerne viser at starten var vellykket, så vellykket at denne bykirken ikke lot seg knuse da motstanden brøt løs. Fil 4,16 nevner at apostelen flere ganger fikk pengehjelp fra filipperne under oppholdet i Tessalonika.

Lukas unnlater å omtale alt det han tar for gitt: alt det dagligdagse, alt det trivielle, det vanlige, småting og vanlige ingredienser. Her, som i Filippi, er det finalen som får Lukas' oppmerksomhet, fordi denne er så dramatisk. Det er for eksempel svært irriterende at vi ikke får vite hva Silas og Timotheos bedrev under disse oppholdene i Filippi og Tessalonika – var det de som dro og hentet pengehjelp fra nabokirken? Eller var Timotheos blitt tilbake og kom senere, slik vi har antydet? Levde de av apostelens arbeid (slik brevene antyder) eller arbeidet de selv? Paulus sier at Barnabas arbeidet: betyr dette at det ikke ble gjort av de andre? Slik skriver forøvrig alle antikke forfattere – de tar mye for gitt som vi ikke vet, og konsentrerer oppmerksomheten helt om det som for dem er saken. Lukas er derfor ikke så svært opptatt av «statistene» i denne historien, han bruker dem efter behov og vi ser dem komme og gå.

Jasons hus var altså den første huskirken i Tessalonika. Om bykirken var vokst slik at det ved slutten av oppholdet var flere huskirker, det vet vi ikke. Dersom Jasons hus var stort nok til å huse fellesmøter for alle huskirkene i byen, da var han ganske velstående, hvilket betyr at hans forretning gikk godt og hans «familie» sikkert var stor.

Noen av jødene lot seg overbevise og gikk over til Paulus og Silas;
dertil en stor flokk av gudfryktige og hellenere,
og ikke så få av byens fornemme kvinner.
(v. 4)

Uttrykket «de gudfryktige» må utdypes i denne sammenhengen.

De konvertitter fra hedendommen vi møter i Apostelgjerningene, er praktisk talt alle kommet via synagogen – som sympatisører med jødedommen, som «gudfryktige», folk som «tror på Israels Gud». Lukas gir oss en imponerende liste med navn over gudfryktige kvinner og menn som møter oss mange steder i boken: Cornelius i Caesarea, Lydia i Filippi o.a. Disse har forlatt hedendommen og tror på den ene Gud – ofte kalt «den høyeste Gud» – uten å bli jøder i den forstand at de lar seg omskjære. Omskjæring av kvinner ble ikke praktisert, derfor finner vi at kvinner utgjør den største del av denne gruppen. At «gudfryktige» hedninger er en gruppe som Lukas har oppfunnet, er blitt motbevist av innskrifter funnet i Afrodisias i Caria, hvor de nevnes som egen kategori ved siden av jøder og direkte konvertitter fra hedendommen.

Hva var det tiltrekkende ved jødedommen?

For det første den omtalte monoteismen, som virket langt troverdigere på en etisk bevisst hedning enn den tradisjonelle olympiske gudeverden. Denne tendensen støttes også av filosofenes religionskritikk gjennom lengre tid. Derfor burde det ikke forbause moderne lesere av Apostelgjerningene at synagogene ble frekventert av hedninger som her fant sitt naturlige religiøse tilknytningspunkt. Hvilken formell medlemsstatus slike hadde, er imidlertid usikkert. Derimot er det hevet over tvil at de sikkert bidro med velkommen pengestøtte.

For det annet var jødedommen en familiereligion som ikke bare satte det monogame ekteskapet høyt, men som også skilte seg fra hedensk praksis på et viktig annet punkt: barn var garantert livets rett, mens hedningene ofte – svært ofte – satte ut spedbarn for å dø, spedbarn som de ikke aktet å la vokse opp. Vanligvis var dette pikebarn, noe som forklarer det store overskudd på mannspersoner i antikken og den påfølgende avfolkning. Jødene representerer her et markert alternativ

til rådende praksis, og derfor ser vi at de så lett blir tallrike rundt om i middelhavsverdenen.

For det tredje var jødedommen mye mer sosialt og karitativt orientert enn hedendommen. Å tilhøre den jødiske del av befolkningen i greske byer og romerske kolonier var oftest tryggere enn det deres hedenske naboer levde med. De hjalp og støttet hverandre på en måte det hedenske samfunnet ikke kjente paralleller til. Paulus taler ofte i sine brev om innsamlinger til de kristne i Palestina.

Flere forklaringer kan selvsagt anføres, men disse tre er de vanligste. For sammenlagt viser de oss en religion som tar livet langt alvorligere enn den offisielle, ikke bare det private liv (barn, familie), men også det sosiale (gruppen).

Hvor stor denne gruppen av gudfryktige var, vet vi ikke. Det varierte sikkert fra sted til sted.

Hvorfor gikk de gudfryktige så lett over til kristendommen? Lukas nevner igjen og igjen at Paulus her fant god grobunn for sin forkynnelse.

Svaret kan henge sammen med at de gudfryktige i en kristen sammenheng – huskirkens – var medlemmer helt og fullt, og ikke som i synagogen. Følgelig behøvde ikke mannlige sympatisører omskjæres (skjønt det skjer at Paulus også gjør dette, som i tilfellet Timotheos, for ikke å forarge jødene). Dette var selvsagt et stridens eple blant kristne i den første generasjon, noe Lukas understreker i Apostelgjerningenes kapitel 15, og som Paulus tar opp i sitt Galaterbrev – her har vi to beretninger om samme sak. Men her er et hår i suppen: en streng «judaiserende» fløy innen urkristendommen har representanter som dukker opp både her og der i Lukas' beretning (ofte kommer de fra Antiokia, men vi knytter dem særlig til apostelen Jakobs navn, han som kalles Herrens bror og som holder til i Jerusalem). Denne konflikten fortsetter også inn i det annet kristne århundre (de dukker for eksempel opp i Ignatius av Antiokias brev). Saken gjelder spørsmålet: «jøde først – kristen så?»

Og til det svarer Paulus et bestemt «nei».

De gudfryktige er viktige for vår forståelse av nytestamentlig kristendom også på en annen måte. For de utgjør stort sett det vi møter av

hedninger i Apostelgjerningene (i paulusbrevene er situasjonen en noe annen). Direkte forkynnelse for hedninger skal vi komme tilbake til i Athen i neste kapitel, og vi nøyer oss her med å konstatere at «hedningene» i Apostelgjerningene ikke er så svært hedenske når det kommer til stykket – Paulus møter dem oftest i synagogen. Dette forhindrer ikke at han kan ha hatt mange flere møter med et direkte hedensk publikum enn det vi ser i Lystra (Apg 14) og i Athen (kap. 17). Brevene henvender seg til hele bykirker, og her må det ha vært konvertitter fra hedendommen, slik han også understreker i brevene til tessalonikerne.

Spørsmålet om de gudfryktige blir på denne måten et «vindu» inn til den antikke verden, dens sammensatte natur, samlivet mellom jøder, grekere og romere, og om urkristendommens kjennetegn.

En annen side ved saken som kan ha spilt en rolle, er selvsagt den økonomiske siden ved kristen misjon: dette at velstående hedenske tilhørere fra synagogen kanskje begynner å gå i de kristnes hjem for gudstjenester, og legger igjen penger der.

Hva var så forargelig ved alt dette i jødenes øyne? Lukas gjentar jo at jødene ble forarget over at kristne misjonærer stjal deres gudfryktige.

Det er nettopp i forbindelse med de gudfryktige at Lukas finner roten til ondet – apostlene trekker til seg det klientell som jødene nødig ser seg uten. Derfor går de til myndighetene for å få slutt på denne bevegelsen.

> Dette vakte imidlertid bitterhet hos jødene.
> De fikk med seg en del av dagdriverpøbelen fra torvet,
> laget oppløp og satte byen i røre, idet de stormet frem mot Jasons hus;
> de ville ha fatt i Paulus og Silas og føre dem frem for folket.
> (v. 5)

Lukas gir oss altså en beretning om apostelen Paulus som er svært litterær: den fokuserer de avgjørende øyeblikk han anser for å være viktige. Og disse er få, vanligvis konfliktfylte. Slik blir paulusbrevene en kilde som i stor grad både utfyller og korrigerer Lukas. I alle fall er det tale om forskjellen mellom en førstehåndskilde og en annenhåndskilde. Brevene gir oss ingen sammenhengende historie, slik Lukas skriver, men hva dramatikken i Tessalonika angår, kan de langt på vei hjelpe

oss til å forstå hva denne dreier seg om, men på en litt annerledes måte enn Lukas gjør det.

Lukas beskriver det hele rett frem, efter et mønster han kjenner til og som han ofte har brukt tidligere i boken – jødene går til øvrigheten i byen (gresk eller romersk), slik de gjorde med Jesus selv, og slik de hadde gjort det i Asia under Paulus' reiser der. De finner en form for anklage som er en religiøs anklage i tradisjonelle jødiske ører, men som lett får politiske overtoner i romerske og greske ører. Hva mener Paulus egentlig når han kaller Jesus for «Herre» (gr.: *kyrios*), «frelser» (*soter*), vår «Gud» (*theos*), og andre slike ord? For et hedensk publikum forbandt disse uttrykkene med hedensk religion, ikke minst ble de bekreftet i den svært populære dyrkelsen av den romerske keiser – keiserkulten. Uttrykk som disse er flertydige, og vil man manipulere dem, lar det seg lett gjøre. Anklagen om en «ny» og «farlig» religion – *religio illicita* – er vi vant til fra tidlig kristen litteratur og fra romerske forfattere som Tacitus og Sueton. Men her er det tale om noe litt annet.

> Men da de ikke fant dem, trakk de Jason
> og noen av brødrene med seg til rådsmennene og ropte:
> «Nå er de kommet hit, disse folkene som har satt hele verden i opprør,
> og Jason har tatt imot dem! Og alle handler de tvert imot Caesars bud,
> for de sier at en annen, en som heter Jesus, er konge!»
> Folkemengden og rådsmennene ble oppskremt ved å høre dette,
> og Jason og de andre måtte stille en løsesum før de slapp dem fri.
> (vv. 6-9)

Dette er en anklage som får myndighetene i byen til å reagere.

Å hevde at en annen enn keiseren er «konge» (*basileus*) er ensbetydende med politisk oppvigleri, og dette kan de umulig overse. For gjør de det, er deres rolle som mellommenn mellom byen og romerne ute. Det er det samme vi ser i Efesos (19,40). Ikke bare er ulovlige sammenstimlinger forbudt, men ulovlige assosiasjoner, klubber og foreninger er også av det onde. Grunnen til dette er selvsagt at de kan være opprørske av natur, og romersk mistenksomhet på dette punktet går langt tilbake til republikkens historie, til bakkanalsammensvergelsen i Roma (i 168 f.Kr.).

Men anklagen er i dette tilfellet forståelig nok: at en som ble henrettet ikke er død, men lever og er den egentlige hersker, er politisk tale. På denne måten kan kristen forkynnelse lett misforståes.

Hvem er det som går til myndighetene?

Lukas sier at det var jødene, som vanlig, fordi deres gudfryktige forlot dem.

Men her er det brevene kan klargjøre eller korrigere Lukas' beretning.

For Paulus sier noe annet – at det var *grekerne* som gikk til myndighetene. For i 1 Tess 2,14 leser vi: «Dere har gått i samme skole som Guds menigheter i Judea ... For dere har måttet tåle det samme av egne landsmenn som de har måttet tåle av jødene.» Han lar oss ikke i tvil om at vanskelighetene kommer fra verdslig hold, for å si det slik, og ikke fra synagogen.

Dette er utypisk – hvorfor skjer det?

Dersom Paulus har forkynt blant proletariatet – dem han formodentlig arbeidet sammen med – og gjennom sin forkynnelse «satt dem fri», da kan reaksjonen komme fra arbeidsgiverne, det vil si et samfunnslag som ikke var interessert i forandringer. Denne tolkningen forutsetter egentlig at Paulus her har virket blant hedninger, noe hverken Lukas eller brevene sier noe om, skjønt Paulus nevner at de kristne i Tessalonika vendte om fra avgudene. Tolkningen «proletariatets frihet» har moderne overtoner, og vi må nøye oss med å konstatere at vi ikke vet nøyaktig hva som skjedde. Arbeiderne det her dreier seg om, kan godt ha tilhørt synagogen, for Paulus er selv eksempel på at jødene var håndverkere.

Uttrykket «keiserens befalinger» er blitt tolket slik at det her dreier seg om en form for religion som direkte kolliderer med keiserkulten. «Kong Jesus» blir derved en farlig rival til keiseren i Roma. Slikt er selvsagt mulig, for Tessalonika hadde en kult av Roma og Augustus, noe som var vanlig i greske byer, særlig i provinshovedstedene. Men uttrykket «keiserens befalinger» kan lett kombineres med handlinger fra keiser Claudius' side som angår jødene og som vi skal komme tilbake til i Korint.

Brevene til tessalonikerne er en samling brev, ikke bare to, men flere, kanskje tre.

1 Tess inneholder muligens to brev. For 2,13–4,2 (Brev 1) bærer preg av å være et selvstendig skrft. Dette er flettet inn i et annet – det vi kjenner som Første tessalonikerbrev og som består av 1,1–2,12 og 4,3–5,28 (Brev 2).

Brev 1 mangler naturlig nok innledning og avslutning (disse finner vi jo i Brev 2 som det er blitt del av). Det handler om forfølgelse av kirken i Tessalonika, og om brødrenes utholdenhet. Det er her vi finner opplysningen om at forfølgelser kommer fra hedensk hold, i kontrast til jødene som har laget vanskeligheter for lokalkirkene i Judea. Brev 1 er mest sannsynlig skrevet fra Athen hvor Timotheos kommer fra Makedonia (3,6) – dit Paulus har sendt ham (3,2) – for å fortelle apostelen om hvordan det går i Tessalonika. Det er som svar på disse nyhetene at Paulus skriver sitt første brev, for å gratulere dem med motstand i prøvelser. Brev 1 er derfor preget av glede og lettelse. Det er derfor ikke nødvendigvis skrevet fra Korint som vanligvis antatt, for oppholdet i Athen er nettopp en ventetid: Paulus venter mens Timotheos drar nord og kommer ned igjen.

Brev 2 er derimot skrevet fra Korint, en tid senere, og handler om en del rettelser hva forkynnelsen av endetidstroen angår, læren om Herrens gjenkomst (4,13–5,11), kanskje fordi noen er døde og flere undres over hva som er forskjellen mellom de døde og de levende når Herren kommer tilbake (en lære som altså var del av apostelens forkynnelse). Alt later forøvrig til å være normalt i Tessalonika, og Paulus gleder seg til å få se dem alle igjen. Brevet er fra Paulus, Silas og Timotheos og det er her vi finner referansene til arbeid (2,9) – manuelt arbeid (4,11) – og til det faktum at de kristne i Tessalonika har vendt seg fra avgudene, noe som ikke peker i retning av jødekristendom eller de gudfryktige (derav følger teorien om virket blant det hedenske proletariatet). Bortsett fra klargjøring av dette med de dødes plass ved endetiden, er brevet fullt av oppmuntring.

Brev 3 (= 2 Tess) er det siste og kommer som svar på en litt spesiell situasjon. Noen har sirkulert brev under falskt navn – Paulus' eget – for å fremme sine egne synspunkter (2,2). Nå korrigerer han disse og oppmuntrer dem til å fortsette som før. Saken gjelder fortsatt læren om Herrens gjenkomst. For å understreke ektheten av dette brevet, signerer han med sin egen hånd – «dette er kjennemerket i alle brev, slik er min håndskrift!» (3,17). Det dreier seg sikkert om store typer, skrevet av en arbeidshånd, uskikket til boklige sysler og lett å skille fra skriverens egen skrift. Det er derfor underlig å oppleve at dette brevet av mange forskere i moderne tid ikke blir regnet som ekte paulusbrev. Argumenteringen mot ekthet gjelder innholdet heller enn formen og har aldri klart å overbevise alle.

Brev 3 kommer altså fra Korint, og er skrevet en gang i årene 50–51.

Spørsmålene det besvarer er kanskje oppstått på grunn av endetidslæren i Brev 2?

Paulus fikk møte de kristne i Tessalonika igjen, men på et langt senere tidspunkt enn han hadde tenkt seg.

For livet tar nå en ny og uventet vending.

Men før ventetiden i Athen og det lange oppholdet i Korint ser vi ham på flukt til Berøa – det moderne Veria – sammen med Silas og Timotheos.

Det skjer ved nattetider.

BERØA

Straks samme natt sendte da brødrene Paulus og Silas videre til Berøa;
og så snart de var kommet dit, begav de seg til den jødiske synagogen.
Her hadde folk et edlere sinnelag enn i Tessalonika,
de tok imot Ordet med stor velvilje, og studerte Skriftene dag efter dag,
for å se om alt stemte. Mange av dem kom da også til troen,
og dessuten ikke få av de fornemmedamer blant hellenerne,
og en god del menn.
(vv. 10-12)

Vi er tilbake på Via Egnatia, og drar først til Pella, Filips og Alexanders hovedstad.

Denne etappen er like lang som de vi fant mellom Filippi, Amfi-

polis, Apollonia og Tessalonika, så det er igjen tale om en dagsreise med ridedyr eller flere dagsreiser til fots med stans og innkvartering underveis. Igjen kan de kristne i Tessalonika ha vært behjelpelig med kontakter. Ingenting tyder på at Pella var mer enn en stans underveis, Lukas nevner ikke engang byen. Dersom Paulus og Silas dro gjennom byens sentrum, skulle vi gjerne vite om de visste hva de der så. Men det gjorde de neppe – for dem er Makedonia en misjonsmark og ikke et turiststerreng.

Efter Pella – og langt før Edessa – tar de av for å dra til en ubetydelig, mindre by, Veria. Hvorfor de bestemte seg for dette, vites ikke. For her befinner vi oss igjen utenfor det som er apostelens misjonsstrategi, nemlig kystbyer. Byen hadde i hvert fall såpass mange jøder at det var en synagoge på stedet. Synagogene er alltid Paulus' siktemål, selv om han hos Lukas sier at han er ferdig med denne institusjonen og bare vil gå direkte til hedningene.

Hva oppholdet i Berøa angår, er beretningen uvanlig fortettet: vi får inntrykk av at trette veifarende går direkte inn i synagogen for å forkynne. Det som menes er selvsagt at Paulus og Silas gikk i synagogen straks det ble sabbat.

Med andre ord skjer her det samme som i alle de forutgående episodene: Lukas underordner materialet sitt formål, jager oss videre fra sted til sted og forteller egentlig bare om en god start og en vanskelig slutt på hvert sted. I Berøa har våre venner oppholdt seg noen tid, for de har rukket å grunnlegge en bykirke som vokste og overlevde (en viss Sopatros fra Berøa nevnes i 20,4).

Når Lukas igjen og igjen understreker at mange jøder kom til troen ved apostelens forkynnelse, og at dette splittet synagogeverdenen i det første århundre, da motsier han seg selv når han ønsker å fremstille Paulus som en apostel til hedningene. Paulus var først og fremst en kristen jøde og forkynte i utgangspunktet for jøder. Vi er blitt vant til den fremstillingen at misjonen blant jøder var en fiasko og at kristendommen tidlig ble hedensk. Dette medfører ikke riktighet. For kristendommen er i hovedsaken et messiansk jødisk anliggende i det første århundre, og hedningekristendommen er nesten for unntak å regne i Det nye testamentes skrifter. Hedningenes tid forbinder vi

med det annet århundre da jødekristendommen blir unntaket i romerriket.

Saken er viktig for vår forståelse av primitiv kristendom. For våre nytestamentlige forfattere er alle jøder, til nød finner vi en konvertitt eller sympatisør (gudfryktig), og de nytestamentlige skriftene forutsetter jødisk kultur for å kunne forstås. Synagogen er normalt stedet hvor Paulus møter hedningene ifølge Lukas – men disse viser seg å være gudfryktige hedninger. Brevene viser oss andre muligheter, og mange har derfor antatt at Lukas' fokusering av denne gruppen har med hans egen identitet å gjøre. Ett er sikkert: dersom vi virkelig har et større antall hedningekristne i nytestamentlig tid, så er dette det som ofte blir kalt en «taus» eller «anonym» minoritet, uansett hvor stor eller liten denne kan være.

Som nevnt tidligere er en direkte form for forkynnelse for hedningene noe vi bare overhører to ganger i NT – begge hos Lukas: i Lystra og i Athen – skjønt vi gjenkjenner de argumentene som brukes i andre skrifter (for eksempel i Romerbrevet). Her viser de første kristne seg som arvtagere til en form for forkynnelse som vi kjenner fra hellenistisk jødedom og som vi ofte gjenfinner i den såkalte Visdomslitteraturen (Salomos Ordsprog, Visdommens Bok, Baruks Bok, og ikke minst hos filosofen Filon av Alexandria). Denne forkynnelsen skal vi se nærmere på når vi kommer til Athen. Det viktige i øyeblikket er å se hvordan primitiv kristendom er åpen for hedninger på en mer radikal måte enn jødedommen var det – fra indirekte til direkte medlemskap – og hvordan veien via synagogen fortsatt er det normale. Vi må langt ut i det annet århundre før båndene med synagogen brytes i den grad at veien til hedningene blir direkte (enkelte mener vi må vente til midten av det 3. århundre før en slik overgang skjer).

Dersom vi i den nytestamentlige perioden virkelig har en stor gruppe hedninger som våre apostler ikke møtte i synagogene, og som er latt uomtalt, ja da er NT misvisende som historisk kilde. Hele den ambivalens i forholdet til synagogen som de seneste skrifter i NT oppviser – Johannesskriftene – forutsetter problematisk sameksistens heller enn totalt brudd. Dette er den rimeligste tolkningen, skjønt det er umulig å uttale seg med sikkerhet i slike spørsmål.

Ifølge Lukas går det bedre i Veria (eller Veroia som byen heter i dag) enn det gjorde i Tessalonika. For jødene tar villig imot Paulus' forkynnelse, og det gjør også de hedenske sympatisørene som de møter i synagogen.

Bildet er altså det vanlige – og det viser oss en stor grad av suksess i synagogen. Når så mange kristne forsamlingssteder i moderne tid kalles Berøa, er det nettopp fordi Lukas understreker at jødene her «gransket skriftene daglig» for å se om apostelens forkynnelse stemte, noe de altså kom til at den gjorde.

Men vanskelighetene begynner også her.

For ifølge Lukas er det flere måter vanskelighetene kan dukke opp på: de «ortodokse» jødene kan gå til myndighetene og klage – hedninger kan gjøre det samme.

I Veria gikk det som følger, hvis vi skal tro Lukas:

> Nå fikk imidlertid jødene i Tessalonika vite
> at Paulus forkynte Guds ord i Berøa også;
> de kom da efter
> og skapte uro og røre blant folket.
> (v. 13)

Altså gir han jødene skylden, mens vi så at Paulus, i det vi har kalt Brev 2 (fra Korint), taler om en forfølgelse «fra deres egne». De to er selvsagt ikke uforenlige, og jødene i Tessalonika kan saktens ha brukt hedningenes reaksjon som påskudd til å handle selv, men dette vet vi ikke. Lukas sier at det er populisme saken gjelder, at de som står apostlene imot, bruker byens egne mekanismer mot dem: uorden – bråk – press mot myndighetene.

Det vi vet, derimot, er at denne hendelsen – som må ha inntruffet en god stund efter ankomsten, måneder heller enn uker – ble opptakten til at Paulus dro videre.

Dagens Veria har heller ikke levninger fra Paulus' tid å fremvise. Et lite museum viser oss en del kunst. Stedene som lokalbefolkningen forbinder med apostelens opphold er alle av nyere dato. At den makedonske assosiasjonen – *koinon* – på Paulus' tid møttes her, betyr

ikke annet enn at den av romerne er blitt et organ som organiserer keiserkulten – nok et tegn på hvordan romaniseringen fungerte.

> Med en gang sendte brødrene Paulus avgårde ned til kysten;
> Silas og Timotheos ble tilbake på stedet. De som fulgte Paulus,
> førte ham like til Athen; derfra vendte de tilbake
> med beskjed om at Silas og Timotheos
> skulle slutte seg til ham snarest mulig.
> (vv. 14-15)

Her står vi igjen ved et tilfelle der Lukas og Paulus gir oss forskjellige opplysninger. For i 1 Tess 3,1 leser vi: «Da vi ikke lenger kunne holde dette ut, bestemte vi oss for å bli alene igjen i Athen og sendte Timotheos til dere.» Altså dro han ikke uten en av sine medarbeidere, den yngste av dem. Dessuten fulgte kristne fra Veria med dem, trolig hadde disse venner eller slektninger i Athen. Det er altså Silas som blir tilbake.

Men Lukas er hverken interessert i å fortelle om Silas – eller om Timotheos for den saks skyld – så vi blir også nødt til å «holde oss på høydene», i hvert fall i denne omgang.

Og ferden haster videre – til Attika, til Pireus og til Athen.

Den går med skip fra kysten nær Veria – fra Dion eller Methone (et mer sannsynlig valg) – og reisen har ikke vart lenge. Den lengre versjonen av Apostelgjerningene (kalt den «vestlige» teksten, fra 5. årh.) tilføyer at Paulus dro til lands, gjennom Tessalia. Men hvorfor de da skulle dra ned til kysten først, forblir et mysterium.

Dette er kanskje øyeblikket til å ta en avstikker fra det romerske Hellas og vende tilbake til storhetstiden under Filip. For Veria er et godt utgangspunkt for å se noen av de underverk som arkeologien har avdekket i nyere tid. Før så skjedde, rådet det atskillig tvil om makedonernes påståtte glansperiode, om deres kultur og ferdigheter. Ingen som gir seg tid til å se seg om langs ruten våre venner fulgte, vil huse noen som helst tvil om at Filips samling av Hellas og Alexanders erobringer springer ut av det som var en storhetstid for gresk kultur. Denne følger efter den klassiske, men er ikke mindre betydelig av den grunn.

Ganske nær Veria – og lett tilgjengelig med buss – er den eldste hovedstaden, Aigai, der Filip ble myrdet. Byen selv er ikke utgravd, men kongegravene og palasset kan besøkes. Stedet kalles i dag Vergina og er blitt et verdenskjent navn på grunn av tumulusgravene, særlig den vi kjenner som Grav II.

Denne rommet helt uventede skatter, og det er mulig at det er Filip IIs grav vi befinner oss i, en mulighet som er oppsiktsvekkende (et alternativ er andre kongelige personer, for eksempel Alexander den stores sønn). Graven er et todelt kammer, bygget som et avlangt hvelvet rom, med en flott fasade, og det hele er tildekket av jord; på sett og vis kan vi sammenligne med vikingegravene: Filip ble på denne måten «hauglagt». Og det er nettopp graver av denne typen vi finner rundt om i Makedonia, graver som har overlevd tidens tann – fordi ingen visste at de lå der – og som derfor har skjenket oss så store skatter; parallellen til vikingegravene melder seg på ny.

Historien om utgravningene i Vergina og de sensasjonelle funn de førte til, er lett tilgjengelige. For det første er resultatene blitt presentert gjennom litteratur for et større publikum, fullt illustrert. For det annet har de mest berømte gjenstandene vært på utstilling rundt om i verdens kulturhovedsteder, og mang en turist har fått med seg kataloger over disse efter å ha sett skattene selv. For det tredje er funnene utstilt i det lokale museum, tidligere i Tessalonika. Det er ikke lenger slik at Makedonia er en fjern og ukjent del av den greske verden. Det er heller slik at tyngdepunktet – økonomisk, politisk og kulturelt – hele tiden forplanter seg nordover, fra det klassiske Attika og det mykenske Peloponnesos. Og det var altså herfra det greske skulle bre seg og bli en verdenskultur.

Men i Vergina ser vi minner fra tiden før storhetstiden, dengang Makedonias konger drev stammekriger i det uendelige og ble ansett for å være halvt barbarer av sine sofistikerte naboer i syd. Noen gikk enda så langt som til å påstå at disse villmennene i nord ikke var grekere i det hele tatt (faktisk har denne diskusjonen fortsatt i vårt århundre, siden befolkningen i nord er så blandet).

Lite ante slike at historiens stormsenter ville forskyve seg nordover.

Det gamle kongepalasset ligger like ovenfor gravene og har vært

avdekket i noen tid. Her har de bodd, de gamle makedonske kongene fra tiden før Filip, de vi kjenner fra myntene og fra klassisk gresk historie, disse som heter Amyntas, Archelaos, Alexander osv. og som representerer noe stort sett ukjent. Dengang livet utspant seg i det palasset vi står i restene av, da var ikke Makedonia blitt det kultursentrum vi kan iaktta på Alexanders tid og som vi så i Pella. Men stedet har sin egen magi: vi hører en gresk dialekt som ikke er den attiske, vi lukker øynene og ser for oss høyere og sterkere skikkelser enn de i syd, annerledes er de også kledd. Fremfor alt er det intet klassisk over dem. Alt dette appellerer selvsagt til skandinaviske mennesker, romantikere som vi er, med en ukuelig trang til det grensesprengende og farlige.

Like nedenfor palasset ligger teateret der Filip ble myrdet, begivenheten som førte til at Alexander overtok kongedømmet bare 23 år gammel. Våre litterære kilder gjør hendelsen svært levende der vi står og ser på de to nederste benkeradene; disse er i sten, resten av konstruksjonen var av tre. Rundt om er det oliventrær, og det var i røttene av et slikt at morderen, Pausanias, snublet og falt slik at han ikke kom seg unna med hestene som ventet litt lenger borte. Alt dette er foreviget i Mary Renaults praktfulle Alexander-trilogi som har fått en stor leserkrets verden over.

Gir vi oss tid på dette stedet, er det ikke vanskelig å se dem for seg alle sammen: Filip, Olympias, Alexander og vennene hans, alle stormennene, prosesjonen, gudebildene, vaktene, de sammensvorne, hestene som venter morderen litt lenger borte – alt sammen med palasset som bakgrunnskulisse.

Men den gamle hovedstaden selv – byen Aigai – vet ingen hvor ligger. «Et eller annet sted der ute på sletten,» forteller en arkeolog meg, og peker med en blyant utover et stort og flatt terreng. Det småkuperte terrenget som ligger like nedenfor er faktisk byens gravplass. Men byen selv? «Vent og se …!»

Det lover vi villig.

Drar vi ned til kysten – slik Paulus og hans venner gjorde – kommer vi først til Pydna, havnebyen hvor romerne påførte makedonerne det avgjørende nederlaget i 168 f.Kr. Fortsetter vi i samme retning, kommer

vi til grenselandet mot Tessalia. Og her møter oss et kjent og sagnomsust syn. For mot horisonten ruver fjellet Olympos, grekernes hellige fjell. Og det er like ved foten av dette fjellet at makedonernes hellige by – deres Olympia – ligger: Dion. Beliggenheten er så imponerende som vel mulig. I antikken var Dion en havneby, og på Paulus' tid romersk koloni (*Colonia Iulia Augusta Diensis* – byen heter *Dium* på latin).

Her står vi igjen overfor en arkeologisk sensasjon.

For Dion ble ødelagt av jordskjelv i senantikken, en naturkatastrofe som forårsaket at helligdommene og byen selv ble oversvømt og forsumpet. Følgelig ligger store kunstskatter begravd i gjørmen, og det er disse som nå ser dagens lys efter å ha hvilt i mudder i over femten hundre år. Museet er en uventet rik opplevelse.

Senantikkens kristne rakk heller ikke å ødelegge det hele. Disse hadde lite sans for det verdifulle ved gresk kunst, og for dem var hedendommen en trussel av første rang, en som hadde krevet utallige kristne liv.

Paulus dro da heller ikke ned hit – like lite som han gjør det til Olympia.

Men det forhindrer ikke oss i å besøke utgravningene.

Her er kjølig, takket være fjellet som ruver i horisonten. Luften er klar og stedet har en atmosfære som ikke unnlater å gjøre inntrykk på besøkende. Overalt er arkeologene i sving – hvem vet hva de har oppdaget denne ene dagen?

Drar vi tilbake til Via Egnatia, kommer vi til Pella, som var hovedstad på Filips og Alexanders tid, og som lå ved havet dengang; i dag befinner den seg godt inne i landet.

Igjen står vi overfor det faktum at tvil rådet om de historier som knyttet seg til palassenes skjønnhet – like til de ble gjenoppdaget ved en tilfeldighet i 30-årene. Og besøkende kan i dag se restene av offentlige og private bygninger, særlig er mosaikkene en attraksjon. Og her er det vi finner den kjente fremstillingen av Alexander og vennen Hefaistion under løvejakt.

Stedet der Aristoteles underviste den vordende kongen ligger litt lenger mot nord. Og det hersker liten tvil om at filosofen har vært

sterkt medvirkende til å utvikle den unges verdensanskuelser. Mer enn det: Alexander sendte ham vitenskapelig materiale fra sine reiser.

Museet i Pella er ikke et av de viktigste i Makedonia, men vel verd et besøk.

Tilbake i Tessalonika er det bare en eneste ting å gjøre – begi seg raskest mulig til det arkeologiske museum. Det huset lenge de gravfunn vi nettopp har omtalt og som er tilbakeført til Vergina. Men her er mye annet å glede seg over.

I de store salene kan vi ved selvsyn se hvilken stormakt Makedonia var blitt under Filip. Funnene fra Olynthos (ødelagt av Filip i 348 f.Kr.) viser oss en by av anselig rikdom og militær betydning, og forklarer litt av årsaken til at den ble offer for Filips ekspansjonsstrategi. Her er også kunstgjenstander fra arkaisk og klassisk tid, men det er funnene fra Vergina og Derveni som er museets stolthet, og som kan ta pusten fra noen hver, særlig fordi disse er så nær knyttet til våre historiske kilder. Og den som gir seg tid til å gå langsomt gjennom samlingene, vil få gjenoppleve noen av de mest dramatiske kapitlene av det som ble opptakten til hellenistisk gresk historie. Vi kommer Filip og Alexander nærmere her inne enn på noe annet sted, med mulig unntak for tumulusgravene i Vergina.

Museet huser også mosaikker fra rike hus i Tessalonika, fra romersk tid. Den mest kjente er den storslåtte Dionysosmosaikken.

Funnene fra Derveni fortjener all oppmerksomhet. Her ble en rik grav oppdaget ved en tilfeldighet da den nye hovedveien mellom Tessalonika og Kavalla ble bygget på 60-tallet. Igjen har kunstgjenstandene reist verden rundt.

Som en kontrast til all herligheten i museet kan vi minne oss selv om at for vår apostel var dette alt sammen tegn på frafall fra sann religiøsitet, slik han understreker overfor sitt publikum i Athen. Antikkens kristne så på all denne kunsten med indifferente eller fiendtlige øyne. Det tok flere hundre år før antikk kristendom – på slutten av 300-tallet – begynte å anvende klassiske former. På apostelens tid er motsetningene

store, og likevel bruker Paulus mange uttrykk og bilder fra sin samtids gresk-romerske kultur, mer som pedagogisk virkemiddel enn som forbilledlig tale (for eksempel alle referanser til idrett, dyrekamper, teater osv.). Efter som kristendommen fjerner seg fra sitt jødiske utspring, vil balansen endre seg på dette punkt.

Fra Tessalonika er det lett å bevege seg østover, til nye historiske steder. For her ligger de på rekke og rad.

Potidaia er et viktig navn i klassisk gresk historie, og her kjempet faktisk Sokrates som menig soldat. Stedet er verd å besøke, men her er lite eller ingenting å se.

Olynthos kan lett besøkes. Det viktige ved denne byen er at vi her får det tydeligste bevis fra antikken på byplanlegging (efter en såkalt «hippodamisk» plan). Privathusene viser oss en ganske høy levestandard, og Olynthos fungerer ofte som illustrasjon på husarkitektur i klassisk tid.

Stagira er Aristoteles' fødeby og ligger lenger nord.

Herfra kommer vi lett videre til Ouranopolis, havnen hvor skipene går til Athos, den greske kirkes hellige fjell. Men for å komme i land må man ha visum eller lignende tillatelse, og det har vi ikke. Dessuten har det ryktes i lengre tid at romersk geistlighet ikke er velkommen, selv om paven og patriarken i Konstantinopel er blitt venner igjen. Tvert imot holder munkene dette imot patriarken sin og ber visstnok ikke for ham i liturgien lenger. Men om dette er tilfellet overalt, vites ikke.

Noen eksakt parallell til det hellige fjell eksisterer ikke i den vestlige kirke. Men så skal vi huske på at Hellas – og ikke minst Makedonia – gjennom mange og lange århundrer har vært erobret av fremmede, så deres behov for å bevare sin spesielle identitet blir forståelig. Man skal ikke lese mye moderne gresk historie eller litteratur for å skjønne at den nasjonalisme, og det trekk av arroganse som kan møte den besøkende, er blitt til som resultat av denne utviklingen. Kazantzakis' popularitet i Skandinavia har kanskje bidratt til å myke opp vår forståelse aldri så lite grann. Men hans røst er bare en av mange.

Man kan mene om Athos hva man vil, men grekerne har hatt behov for denne munkerepublikken til å lede dem gjennom mange onde dager. Og flere katolske kristne, som er blitt desillusjonert av dagens kirkeliv i Vesten, har faktisk endt opp her.

Til slutt noe enda mer moderne.

Ingen kan besøke Makedonia i dag uten at den annen verdenskrigs redsler stiger frem for våre øyne. Den tyske okkupasjonen, jødeutrenskningene, deportasjonen til Auschwitz, arbeidet i krematoriene der – alt dette er blitt tilgjengelig for et stort publikum i bøker fra nyere tid. At grekerne sultet under krigen, at italienerne tok maten deres, at tyskerne okkuperte visse soner, dette er almenkunnskap. Men Tessalonikas skjebne er om mulig den verste av dem alle, på grunn av jødene, de som Paulus søkte å få i tale to tusen år tidligere.

Forøvrig er Tessalonika en bysantinsk by i sine historiske monumenter, og siden avstikkeren til Athos har gitt mersmak, faller det naturlig å fortsette med en «avstikker» til Kastoria, med sine utallige bysantinske kirker, alle dekorert både inni og utenpå.

Men denne delen av historien er egentlig ikke del av vårt program, og vi skynder oss videre, efter Lukas' reisemåte.

Lik Paulus setter vi kursen for Athen.

2.
ATTIKA

KLASSISK TID

Vi beveger oss fra Makedonia til Attika. Derved er vi kommet til et annet landskap og et tidligere kapitel av gresk historie: det klassiske.

Avstanden mellom nord og syd er ikke så svært stor i geografisk målestokk – husk at hele Hellas er bare en fjerdedel av Norge i størrelse – men så er den historiske avstanden desto større. For klassisk tid er historien om de utallige bystater som fødes og vokser, som ligger i strid med hverandre, som grunnlegger kolonier langs Middelhavets kyster, som forenes i forskjellige forsøk på konføderasjoner (den deliske, den tessaliske), og som endelig samles av makedonerne og senere av romerne. To supermakter dominerer denne historien: Athen og Sparta, mens de mange andre bystatene rivaliserer så godt de kan. Snart tar de parti for den ene av de to kjempene, snart for den andre. Individer skifter også parti, noen enda for Persia. Klassisk tid er nemlig et endeløst rot hva politikk angår, og kan lett sammenlignes med norsk bygdekrangel og hjemlige nabofeider. Forskjellen er den grusomhet som utvises: den som erobrer en by, dreper normalt alle mannlige innbyggere og selger kvinner og barn som slaver.

Men miraklet er at midt i dette virvar av vennskap, svik, hevn, herskertrang, brodermord og ødeleggelseslyst vokser det frem et sprog, en kultur, et styresett som blir norm for det vi mener med uttrykket «klassisk» leve- og tenkesett, og som siden har preget europeisk sivilisasjon.

Her kan dagens vennskap bli til morgensdagens fiendskap. Her står tiden aldri stille, for selv en kortlest oversikt over klassisk gresk historie blir en halsbrekkende eksersis, ikke bare hva navn og årstall angår, men like meget selve begivenhetene og deres mening. Her er utrolig mye frem-og-tilbake, og samtidig en viss fremgang å spore. Her er rettsvesen, her er folkevalgte politiske organer, her er teaterkunst som er uovertruffen til dags dato, her er skulptører, arkitekter, vasemalere og stenhuggere som er blitt normative for disse håndverkene. Her finner vi

mynter som er betydelige kunstverk, ofte signert av gravøren selv, miniatyrkunst som overgår det vi har sett på området siden. Her er litteratur av mange slag: historieskrivning, poesi, tragiske som komiske utbrudd, epigrammer og graffiti. Her er monumenter over levende og døde, her er praktbygg av politisk som religiøs art. Her går det private og det offentlige i ett – menneskene er politiske vesener, slik Aristoteles formulerte det, de tilhører en gruppe som hele livet er orientert mot.

Hvordan skal vi nærme oss dette mylderet av fakta? Hva er innfallsporten til selv et overflatisk kjennskap til det klassisk greske?

Nøkkelen til dette historiske miraklet er bystaten – *polis* – denne atomiske og uregjerlige måten grekerne levde på, så radikalt forskjellig fra alt romersk. Der er det et territorium som stadig vokser seg større og sterkere, som spiser opp omland, vokser og brer seg, sikrer grensesoner og underlegger alt det samme styresett. Her er det selvstendighetstanken som rår, den enkelte bys tradisjoner, dens forankring i en mytisk fortid, dens ærekjærhet og egenart. Grekerne blir sære sammenlignet med romerne, men de er barn av et land og en tid som gjør dem mer utviklet som personer og individer. Roma står for romerriket, ganske enkelt. Hellas har ikke et midtpunkt i klassisk tid, skjønt Athen strever for å bli det. Republikkens romere opplever vi som gravalvorlige – grekerne er lettsindige og barnslige i sammenligning. Det regionale er nøkkelen til gresk historie – det sentrale, Latium og Roma, er nøkkelen til romersk historie.

Sammenligner vi med Makedonias historie, er det bare å se på forskjellene i personnavn. Solon, Themistokles, Perikles, Sokrates, Euripides – hva har vel disse til felles med Perdikkas, Archelaos, Filip og Alexander? Vi måper over levningene av Pella, Dion og Vergina – men hva er vel dette sammenlignet med Olympia og Delfi, for ikke å tale om Athen selv?

Slik kan man fortsette å sammenligne, undre seg og finne uttrykk og formularer som best kan dekke den virkelighet vi har beveget oss inn i. Det betviles at Paulus hadde slike tanker i hodet da de kristne i Berøa fikk skysset ham ned til kysten og de fant et skip som skulle til Pireus. Han reiste på flere plan samtidig, sikkert og visst, men det gjør også vi,

skjønt det er andre sider ved saken som opptar oss. Apostelen beveger seg i et terreng mellom hedendom, jødedom og kristendom. Vi opplever den samme reisen som kapitler i en kulturhistorisk odyssé, en luksus han ikke kunne tillate seg. For det er i dette landskapet han skal virke.

Og hvordan ser så landskapet ut?

Fra det lille fjellet Lykabettos får vi en god oversikt over Athen.

Byen er vokst til et uhyre, en betongørken som huser halve befolkningen i Hellas. Hele distansen ned til havnebyen Pireus er tettbebyggelse. Nye bydeler klatrer oppover fjellsidene på Hymettos og Pentelikon. Havnen Faleron er også integrert i all betongen. De gamle navnene lever den dag i dag, men virkeligheten de dekker er så forskjellig som vel mulig. Sett fra Lykabettos blir Athen den største skuffelsen blant europeiske hovedsteder – man får lyst til å dra sporenstreks tilbake til Makedonia og til det vakre Tessalonika.

Men det ville være forhastet. I stedet begir vi oss ned til neste landemerke og prøver å besinne oss.

Fra Akropolis ser vi landskapet litt tydeligere.

Er været klart, kan vi orientere oss godt herfra. Rett frem ligger øyene Aegina og Poros, med fjellene på Peloponnes i bakgrunnen. Til høyre ser vi tydelig klippeborgen Akrokorint, og ute på havet til venstre kan vi skimte omrisset av andre kjente øyer.

Men det er Akropolis selv som får oss til å se alt i et nytt lys og tilgi den abnorme moderniteten som preger dagens by. Her oppe lykkes vi nesten i å glemme det alt sammen, og klarer – om enn for et øyeblikk – å leve oss bakover til klassisk tid. Vi blir godt hjulpet av det lille arkeologiske museet like bak Parthenon. Det huser restene av den kunst som preget Athens akropol da perserne kom i 480. For de ødela Peisistratos' templer, og derfor er så mange av statuene fortsatt farvelagt: man kastet disse i noen sjakter straks gjenoppbyggingen tok til, og slik ble de bevart for eftertiden. Fra Plaka har vi også sett hvordan søylerester fra det ødelagte Parthenon ble brukt til å støtte den gjenreiste plattformen. De bryter helhetsbildet og utgjør en dramatisk kontrast til alt det andre.

Det er derfor her oppe vi må lete efter nøkkelen til det klassiske Athen. Og denne har atskillig med Akropolis' egen historie å gjøre, den som turister kan se og høre fra høyden Pnyx hver kveld gjennom «Sound and Light», og som kler høyden i vekslende farver som bryter nattemørket.

Perserkrigene er den faktor som forklarer hvordan klassisk gresk historie tar form.

For det som for perserne fortonet seg som mindre sammenstøt med greske naboer langt i vest – det er tale om noen straffeekspedisjoner – det ble for grekerne selv en langt større historie. Perserkrigene ble den begivenheten som på mange måter førte til en selvdefinisjon, noe den atomiske greske verden av bystater og kolonier hadde manglet, det være seg på det politiske, religiøse eller kulturelle plan. Det dreier seg i all korthet om gjentatte og ytterst tapre forsøk på å stanse persiske fremstøt. Ikke slik å forstå at perserne ville erobre Hellas, langt derifra, men de ville gi dem en lærepenge og la dem forstå at de gjorde klokest i ikke å blande seg inn i grekernes kår i Lilleasia, det som var stridens eple, fordi Asia var persisk.

En rekke årstall og stedsnavn er blitt stående som symboler på denne historien: Marathon (490) – Thermopylene og Salamis (480) – Plataiai (479). Disse er de viktigste landemerkene, men det er også andre og mindre. De er blitt magiske årstall for en hel kulturkrets, tegn på en kollisjon mellom øst og Vest som har bidratt til å gi oss den identitet vi til dags dato forbinder med det europeiske. Motstanden mot perserne forblir derfor høydepunktet i gresk historie. Og det er særlig Athen som kommer styrket ut av det hele, ikke bare fordi dette er den største bystaten, men fordi det var athenerne som førte an i kampen.

Athens hegemoni fortsetter bare å vokse i tiden efter krigene, samtidig som deres politiske og kulturelt nivå stiger til stadig nye høyder. Med «politisk nivå» menes her demokratiseringen av bystaten, med «kulturelt nivå» menes det vi forbinder med klassisk gresk litteratur og kunst. Derfor er dette et århundre – 400-tallet f.Kr. – vi forbinder med tragikere som Aiskylos, Sofokles og Euripides, skulptører som Myron og Fidias, historikere som Herodot og Thukydid. Attisk blir den dannede form for gresk (før hadde det hersket en slags likevekt mellom dialektene), og blir langsomt til fellessproget *koine* i hellenistisk tid. For det er nettopp det klassisk athenske som blir makedonernes program.

Storhetstiden, som dette århundret kalles, er også en tid for dominans og arroganse, for ikke å tale om rent indre stridigheter i denne største av alle greske bystater. Antiklimakset til perserkrigene blir da også krigene mellom Athen og Sparta, noe som var uunngåelig straks man ser på kartet og selve de politiske strukturene. Det som hadde vært et felles gresk anliggende, må vike for navlebeskuelse og egenkjærhet.

Der vi står og ser utover landskapet fra Lykabettos, faller det naturlig å dvele litt ved nettopp den greske bystaten i klassisk tid – og da særlig Athen – bystaten som vi ovenfor anbefalte som innfallsport til alt gresk: *polis*-systemet. Dette mangler sidestykke innenfor de gamle monarkiene i Egypt og Mesopotamia, og for den saks skyld i Roma. Systemet er i seg selv det atomiske som utgjør forutsetningen for demokratiets fødsel og som nettopp står i skarpeste kontrast til det fororientalske. Dette er igjen forskjellig fra det makedonske monarkiet. *Polis*-systemet skiller Vest fra øst, så meget er sikkert. Samtidig skiller det greker fra greker og gjør naboer til fiender og brødre til brodermordere.

Fra Akropolis ser vi ikke så svært meget av byens omland, fjellene sørger for det. Byen er heller orientert mot havnen og havet utenfor, mot øyene og de store ferdselsårene til sjøs. Derfor glemmer vi lett at vi befinner oss i hjertet av det som var den største *polis*-enhet i Hellas.

Attika er Athens distrikt – *chora* – det utvilsomt største i antikkens Hellas, 2500 km², altså på størrelse med Luxembourg. Distriktet Attika er den faktor som forklarer byens tilblivelse og vekst, og mye av gresk historie forøvrig. Tallet sier oss kanskje ikke så mye før vi sammenligner med andre byers territorium.

Nest størst er Argos på Peloponnes, med 1400 km². Korint er bare 880 km², Kios 826 km² og Samos 468 km². Alle disse er over det normale i størrelse og rikdom. Andre større distrikter hadde gjerne flere eller mange byer: Boeotia ti og på Kreta skal det ha vært omtrent hundre. Mindre øyer som Lesbos, Rhodos og Keos hadde to bystater eller

flere. Sparta eide et territorium på 8000 km² efter annekteringen av Messenia, men her er forholdene forskjellige. De eneste byene som hadde et større landområde enn Athen, var kolonier på Sicilia. For de fleste byenes vedkommende kunne man reise gjennom distriktet deres på et par timer med ridedyr. Sammenligner vi med Attika, finner vi at distansen mellom Athen og grensen var opp til 70 kilometer, altså en lang dagsreise.

Dette medfører at byen hadde et større innbyggertall enn noen annen gresk by. Rundt år 500 f.Kr. var kanskje tallet på frie borgere kommet opp i 35000. På samme tid vil Argos ha hatt 15000, Korint ca. 10000 og mindre byer bare noen hundre. Men dette gjenspeiler ikke Attikas totale befolkning, som må ha vært noe nær 200000. Hva frie borgere angår, hadde Sparta betraktelig færre, siden borgerskap bare ble gitt til en liten elite.

Attika hadde derfor et stort antall landsbyer eller småbyer, og den athenske politiske reform vi forbinder med navnet Kleisthenes – den store lovreformatoren efter Solon – besto i å knytte sammen by og land, fordele ansvar ved å organisere hele Athens distrikt i såkalte *demer*, et system som resulterte i hele 139 lokale enheter, som igjen ble oppdelt i et system av såkalte *fyler*. Hver *deme* har hatt en landsby eller småby som sitt naturlige sentrum. Og alle disse var representert i et byråd bestående av 500 representanter (*boule*). Borgerrettighetene ble derved fordelt over hele Attika som følge av Kleisthenes' reform, og dette gjør at Athen skiller seg fra andre greske bystater. Det er nettopp landsbyer og småbyer vi møter under navn som Marathon, Bravron, Lavrion, Amfiarion, Sunion, Faleron og så videre (Pausanias nevner en rekke slike i 1, 31, 1-3, og vi kjenner navnene på enda flere).

De klassiske byene oppstår ved at slike landsbyer eller småbyer vokser seg sammen, at de får felles torv – *agora*, at de får felles styresett og organer, at de kort sagt utvikler seg til det vi kjenner som en bystruktur. I tilfellet Athen har starten på det hele vært landsbyer som lå rundt Areopagos og som vokste sammen (ikke ulikt moderne storbyer, for eksempel London). Dette skjer i tiden efter de såkalte «mørke århundrer» (1100–800 f.Kr.). Utviklingen er her svært annerledes enn i mykensk tid og alle palassfestningene vi forbinder med Mykene, Tiryns,

Pylos og Troja, som alle er borger og hovedsteder for småkonger (også Athen hadde et mykensk palass på Akropolis – og oppgangen til dette er fortsatt å se – men av mindre omfang enn de på Peloponnes). Utgangspunktet for *polis*-staten er svært forskjellig, og det er enheten mellom by og land som gir bystatene deres preg.

I klassisk tid besto Athens borgere av de moderat rike – egentlig ville vi kalle dem småbønder – og det var ikke lenger storbøndene som styrte det hele, som i arkaisk tid. Felles identitet, sosial bevissthet, samfunnsorientert levevis, forpliktelser – alle disse ordene kan hjelpe oss å forstå hvor kontrasten mellom antikk og moderne borgerlig bevissthet lå. *Isonomi* – orden basert på likhet – er ordet de gamle selv brukte om dette systemet.

Slik oppnådde man på et tidlig tidspunkt et slags «gressrot-demokrati», og dette utgjør forutsetningen for det politiske livs utvikling i Athen.

Denne historien behøver vi ikke å gjenta her, for den angår Athens fortid mer enn nåtid hva Paulus og urkristendommen angår. Men straks vi befinner oss på athensk jord, er det nyttig å være klar over bakgrunnen, ikke minst for å forstå de monumentene som Paulus så dengang og som fortsatt står der den dag i dag, i hvert fall noen av dem. For det er hverken en ruinby eller en spøkelsesby apostelen besøker, men et Athen hvor mange av de gamle strukturene fortsatt fungerer, skjønt på en litt annerledes måte enn før romerne begrenset deres frihet.

Bymurene fra 478 f.Kr. innesluttet et område på ca. 2,5 km², og Pireus var omtrent en kvadratkilometer i omfang. På Perikles' tid bodde her over 140000 mennesker bare i dette byområdet. Dette er den tettest befolkede delen av Attika og kalles bare «byen» – *asty* – mens de to andre delene refererte til som «omlandet» og «kysten».

Mens Pireus var bygget efter det rektangulære hippodamiske system, med rette gater og hjørner, var Athens gater kronglete og buktet seg gjennom bebyggelsen, som i dagens Plaka. Her fantes ingen standard størrelse på privathus, så disse må ha variert sterkt i størrelse og fasong. Hus vendte bort fra gaten, mot en indre gårdsplass. De fleste var

små og huset flere familier. I klassisk tid regner man med at det var ca. 6000 privathus i Athen. Boder, verksteder og butikker vendte ut mot gaten. På gaten havnet også all slags søppel, og det er høyst uklart hvordan det forholdt seg med offentlige latriner. Dessuten holdt man dyr innendørs, hvilket også bidro til forsøpling av byen; til gjengjeld sørget de firbente og bevingede for at byens befolkning våknet når den skulle om morgenen.

Naturlige oaser i dette trange mylderet var selvsagt byens stortorv – *agora* – som vi kjenner fra blant annet Platons dialoger, samt alle høydene. Agora var byens hjerte, langt mer enn Akropolis. For det var hit alle søkte, i et eller annet ærend. Utenfor byen lå idrettsanlegg, og intellektuelle institusjoner som Platons Akademi eller Aristoteles' Lykeion.

Det største maktsymbolet i klassisk tid er selvsagt bygningene på Akropolis. Men Athens akropol har både før og senere fungert som sentrum for makt og prakt, enten det er mykenske athenere, arkaiske eller klassiske athenere, romere, tyrkere, venetianere eller moderne grekere som styrer. I det hele tatt er det fullt mulig å beskrive gresk historie ved å skrive etappene i Akropolis' historie, og særlig Parthenontemplet (som har vært klassisk helligdom til Jomfru Athena, senantikk katedral til Jomfru Maria, tyrkisk moské, latinsk katedral, arsenal, og nå museum).

Akropolis er et ståsted i historisk som i geografisk forstand. For her var festning, palass og helligdom allerede i mykensk tid, og de første murene innhegnet klippeplatået. Vi må altså fjerne alt klassisk fra kartet og med vårt indre øye omgjøre Akropolis til et lite Mykene eller Tiryns. Agora var på denne tid gravplassen utenfor byen. Men den mykenske palass-sivilisasjonen går under like efter 1200 f.Kr. og Hellas går inn i det som kalles de «mørke» århundrer, fordi vi ikke kjenner disse, og det er mot slutten av perioden at bystatene begynner å ta form, som nevnt ovenfor.

For straks vi kommer ut av tunnelen, blir Akropolis på ny et viktig landemerke. Før perserkrigene hadde oligarker og tyranner reist atskillige monumenter her oppe, og det var disse perserne ødela i 480, samtidig som de raserte Attika så godt de kunne. Det gamle Parthenon lå

under dagens tempel, og et arkaisk tempel til Athena Polias lå mellom Parthenon og Erekhtheion. Noen av skulpturene vi ser i det arkeologiske museet på Akropolis skriver seg fra Athena Polias-templet.

Gjenreisningen av bygningene på Akropolis var Perikles' verk.

Pengene kom fra det deliske forbund, fellesorganet som ble resultatet av perserkrigene, under Athens hegemoni *nota bene* (forbundets skatter ble overført til Athen i 454 f.Kr.). Av religiøse monumenter er selvsagt Parthenon det viktigste av alle, og det nye tempel ble påbegynt i 447, i dorisk stil. Marmoret ble hentet fra Pentelikonfjellet, hvor besøkende lett kan se stenbruddene.

En monumental inngangsportal – Propyleene – ble påbegynt samtidig, og såvidt fullført før krigene med Sparta tok til. Erekhtheion er det vakreste bygg her oppe, og ble påbegynt under det pusterom i peloponneserkrigene som kalles «Nikias-freden» (fra 420 av). Når bygningen fortsatt står der, skyldes det selvsagt at også dette templet ble omgjort til kirke i kristen antikk, i likhet med Parthenon og Hefaistion nede på Agora.

Akropolis er et helt spesielt sted, det dreier seg både om historisk symbol og politisk virkelighet.

Det er et maktsymbol, sikkert og visst, og får oss til å stusse over dette med sterke nasjonalstater, det som romerne befridde grekerne fra. Polisstaten er et imponerende fenomen som politisk institusjon, men som historisk faktor er den samtidig roten til ondet: all den strid og grusomhet vi kjenner fra gresk historie. Athens styrke er dens opplagte svakhet: så langt mulig forsøker athenerne å dominere de andre grekerne, noe Sparta altså forhindret på en avgjørende måte. Storhetstiden under Perikles har med andre ord noe tvetydig over seg, lik alle andre monumenter over nasjonalisme. Men dersom vi ser det hele som en reaksjon efter perserkrigene, kan vi tillate oss å oppleve Akropolis i et positivt lys. Dessuten er det en kunstnerisk kraftanstrengelse av første klasse, og historien har levnet oss nok til at vi stadig kan beundre de gamle arkitektenes verk.

For det tredje er Akropolis blitt et punkt som den moderne verden kan dele, siden turister fra alle verdenshjørner årlig finner veien hit. I

tillegg er det håp om at Parthenons skulpturer en dag skal få vende hjem fra fangenskapet i England. Selve restaureringen er også et internasjonalt prosjekt.

Alt i alt kan vi kanskje konkludere med at det som var et nasjonalistisk og suverent landemerke, i vår tid er blitt et internasjonalt og fellesmenneskelig anliggende. For restaureringen av bygningene på Akropolis er finansiert av det internasjonale samfunn – de tilhører oss alle, ikke i sine politiske begrensninger, men i sine kvaliteter som grensesprengende kunstneriske og åndelige verdier.

Med tiden er nemlig disse aspektene blitt skilt fra hverandre – og det er kanskje en faktor som gjør Akropolis til et håpets tegn i vår tid.

Den såkalte storhetstiden er særlig årene da Perikles styrte (450–431). Dette er epoken som i all eftertid blir stående som gresk gullalder, som forherliges under den greske frihetskampen, som turismen profitterer på og som gir hver moderne greker en ubevisst – eller bevisst – drøm om at Hellas igjen må bli stort og sterkt. Det athenske imperiet er bygget på en felles gresk politikk: å holde perserne unna greske interesser i Lilleasia – og den lyktes. Uten Athens hegemoni hadde dette umulig latt seg gjøre. Derfor benytter athenerne anledningen til å oppkaste seg til herrer over alt gresk. Men dette skulle ikke vare så svært lenge.

For vekst og etablering i tiårene efter perserkrigene ble fulgt av krigene med Sparta – peloponneserkrigene (431–404). De reduserte Athens makt og prestisje i den grad at byen aldri hevet seg til gamle høyder på ny. Langsomt blir Theben – i Boeotia – det viktigste sentrum i den greske verden, og det var denne byen Filip II erobret og Alexander raserte til grunnen i 335. Dette gjorde han så grundig at det i dag ikke er noe tilbake av den klassiske byen. Makedonerne lot Athen i fred, den utgjorde ingen trussel lenger. Og fra da av var byen en slags helligdom over alt gresk, akkurat slik Lukas beskriver det i Apostelgjerningene.

Romerne endret ikke på sistnevnte forhold, men preget byen på sin egen måte: ved indirekte nærvær og subtil desentralisering. Dessuten ble de hyppige besøkende – som studenter og turister – og de bygget flittig i byen.

Et viktig tegn på dette siste er et lite rundtempel som ble bygget på Akropolis – den aller siste tilføyning til offisiell prakt – og som ligger like bak Parthenon, hvor grunnrisset og en del bygningsrester fortsatt er å se. Dette er et tempel til Roma og Augustus, og var måten grekerne integrerte den romerske hersker i sitt religiøse univers (keiserkulten). Det kanskje mest interessante ved bygningen er at den meget mulig er reist av kong Herodes den store, romersk vasallkonge, som en gave til byen fra en stor og samtidig liten filhellener.

Det er på tide å stige ned fra Akropolis – lavlandet har også krav på vår oppmerksomhet.

Et selvsagt første valg blir Pireus.

Pireus – med havnene Kantharos, Zea og Mounikia – har beholdt sine gamle navn; det har også Faleron lenger mot øst. Men stedet er i dag en storby i seg selv, og sporene efter det gamle er ikke lett å komme over. Men disse finnes, og den enkleste måten å oppspore dem på, er å gå til det arkeologiske museet først. Her finner vi alle de anvisninger vi trenger til å se rester av murer og byporter fra klassisk tid. Men museet, som ligger like ved det romerske teatret, har mange gjenstander som er vel verd å vie litt oppmerksomhet. Av spesiell interesse er kanskje «væren» – en metallbaug som lå i vannhøyde på krigsskip og ble brukt til å borde fiendens skip: den minner oss om den makt Athen hadde til sjøs. Mye vakker kunst er funnet her nede, men da Paulus landet i en av disse havnene, var han neppe motivert til å stanse og beundre slikt. I stedet har han sammen med sitt følge begitt seg avsted til byen rundt Akropolis, høyden de helt sikkert hadde sett under innseilingen dersom været var klart. Men vi er ikke på misjonsoppdrag, og gir oss tid til å lete frem de omtalte rester av murer og byporter fra klassisk tid.

Ferdig med besøket i Pireus faller det naturlig å ta en av de mange båtene som stadig drar til Aegina, for her ute ligger et av de mest kjente greske templene, til Afaia, en gammel og nokså obskur gudinne. Arkeologene har gjenreist det som var et arkitektonisk mestervek og som de fant liggende i småbiter på bakken. Kunsten som hørte til, står i dag på museum i München. Aegina og Athen hadde et turbulent forhold i

klassisk tid, og øen leker av og til katt-og-mus med sin store nabo – nettopp fordi vi her har med en ø å gjøre – samtidig som denne også blir bytte for sin storebrors grådighet, skjønt den skifter hender atskillige ganger gjennom antikk historie.

Å seile herfra til det trange stredet ved Salamis er vanskelig – det går ikke lenger skip fra Pireus til Korint, som på Paulus' tid. Det naturligste blir derfor å dra langs moderne veier i retning Eleusis. Dette er en naturskjønn strekning, men den er blitt ødelagt av industri og annen heslig bebyggelse.

Tar vi av fra hovedveien og holder oss nær kysten, er det lett å forestille seg hvordan grekerne tørnet sammen med perserne i det trange sundet. Kong Xerxes selv hadde installert seg like ved der vi befinner oss, for ved selvsyn å se grekerne straffet for sin oppsetsighet mot persisk styre i Lilleasia. Da hadde han allerede ødelagt templene på Akropolis og herjet i byen. Men den var tom for folk, for Themistokles' genistrek var å sende samtlige ut av byen (til Aegina og til Troezen på Peloponnes). Dette maktet de bare på grunn av årelang og intens skipsbygging, for det var nettopp flåten athenerne hadde valgt å satse på – og det var denne som helt overraskende slo perserne sønder og sammen i stredet foran oss, riktignok med god hjelp fra nabostatene.

Her står vi med andre ord ved stedet som mer enn noe annet utløste den epoken vi kaller klassisk, altså 400-tallet. Vel hjemme igjen bygget athenerne opp igjen sin by og sine moumenter, og alt ligger godt til rette for en ny tid, for Athen som for grekerne forøvrig.

Fra bukten ved Salamis faller det naturlig å fortsette til en av de sentrale greske helligdommene som ligger like ved.

Veien til Eleusis var i klassisk tid et staselig prosesjonsanlegg. Her lå helligdommen til Demeter og Kore, nok en felles gresk helligdom (lik Delfi og Olympia). Selv om vi har kalt det greske landskapet atomisk i sin politiske og økonomiske struktur, så mangler det ikke på felles interesser, særlig når det kommer til religiøse festivaler, idrett, leker, orakler, og mye annet. Det som forenet var åpenbart sterkere enn det som fikk dem til å rivaliseres, skjønt vi ikke alltid forstår hvordan det sentri-

fugale og det sentripetale kan bo under samme tak. Slik var den greske verden, og slik er den fortsatt på mange måter (for eksempel i Kyprosspørsmålet).

Dagens Eleusis er en så motsatt opplevelse av antikkens Eleusis som vel mulig.

Her er vanskelig å finne frem, og når vi omsider gjør det, så er det takket være vilje, og bare vilje, på grunn av alt det moderne. For vi befinner oss midt i et industristrøk, av heslige dimensjoner. Med dette er glemt straks vi setter foten på hellig grunn. For her ute har de vært alle sammen, de mest kjente navn fra gresk historie. Alle dro de hit på pilegrimsferd, også romerne i sin tur. Keiserne selv ble innviet i mysteriene her ute. Nøyaktig hva disse innebar, er en så godt bevart hemmelighet at vi til dags dato ikke klarer å rekonstruere kulten.

Vår leting efter det klassiske Hellas fører oss tilbake til Athen og derfra østover, for her ligger historiske steder på rekke og rad.

Først drar vi til Amfiarion ved Attikas nordlige kyst, hvor vi finner restene av det som var en viktig helligdom i klassisk tid, viet Amfiarios, en helbredende guddom som ifølge legenden vendte tilbake til livet efter å ha falt i kamp. Det er helbredende kilder på stedet som var opphav til helligdommen, kilder som Amfiarios sies å ha vendt tilbake til livet fra. Og her ser vi restene av et dorisk tempel, et hellenistisk teater og annet. Teatret har fortsatt stående et par praktseter i marmor for æresgjester. En større søylehall (*stoa*) var stedet der de syke overnattet, hvor en terapeutisk søvn ville komme over dem og gjøre dem friske, likt det vi finner i Asklepioshelligdommene (for eksempel på Kos og ved Pergamon).

Litt lenger nede langs kysten kommer vi til Marathon. Og stedet er så knyttet til perserkrigene at et besøk er selvskreven. Det som slår oss i dag er gravhaugen over de falne efter slaget i 490. Den persiske flåten lå i bukten like ved, og de var ca. 25000 mann, mens athenerne bare hadde 10000. De mest kjente generalene var Aristides og Miltiades, og det var sistnevntes strategi som så til at slaget gikk i deres favør, ved å endre slaglinjens formasjon slik at grekerne praktisk talt lyktes i å om-

ringe perserne. Over 600 persere falt, mens bare 192 grekere lå døde tilbake. Slik er historikeren Herodots beretning. En annen historie forteller at budbæreren Diomedon løp hele veien til Athen, fullt bevæpnet, med budskapet «vi vant!», og straks falt død om. Distansen er 42 km, noe som har gitt opphav til maratondistansen ved de olympiske leker (som første gang ble feiret i Athen i 1896).

Gravhaugen er et flott monument, som krones av billedhuggeren Aristions støtte over «den falne kriger» (originalen står i nasjonalmuseet i Athen, en kopi er å se på stedet). Monumentet er et tegn på Vestens seier over Østen – forsvar er vel et bedre ord – men overtonene er i alle fall mange.

En annen haug, over de falne soldatene fra byen Plataiai er utgravd i moderne tid, og her frant man skjeletter av 20-åringer og deres 40-årige leder. Plataiai var den eneste byen som i realiteten sendte athenerne hjelp i slaget – spartanerne, under sin leder Leonidas, kom først efter at det hele var over.

Selve slagmarken ligger ved bukten, mellom landsbyene Marathonas og Makri. Den greske hæren må ha stått nær det stedet der kirken Agios Dimitrios ligger.

Fortsetter vi langs kysten, kommer vi til helligdommen Bravron (Vravron). Denne er viet gudinnen Artemis, og går tilbake til gammel tid (ca. 800 f.Kr.). Senere ble her offisiell athensk statskult av tyrannen Peisistratos, som var født på stedet. Vi finner mange rester av helligdommen, og viktigst av disse er Ifigenias grav og restene av en større stoa. Et mindre museum viser funn fra helligdommen, særlig votivskulpturer til Artemis.

Fortsetter vi rett sydover, kommer vi til et stort og interessant utgravningsfelt – Laurion. Dette er Athens sølvgruver; over 2000 gruvesjakter finnes her.

Ikke mange turister finner veien hitover, og det har helt sikkert ikke Paulus gjort heller. Men i forsøket på å se litt av det klassiske Attika er stedet en absolutt nødvendighet. For mye av Athens rikdom kommer herfra, noe mynthistorien – numismatikken – bevitner. Faktisk forholder det seg slik at attisk sølv – spesielt den attiske firedrakmen (tetradrakmen) – er den solideste og mest anvendbare myntenhet i klassisk tid, over hele den greske verden. «Ugler» kalles de populært (for eksempel hos komikeren Aristofanes: «ugler små fra Laurion …»), fordi gudinnen Athenes symbol var uglen. Disse drakmene fantes i forskjellige utgaver – også som bronsemynt – og ble brukt hele middelhavsverdenen over. Mest kjent er selvsagt tetradrakmen, en stor raritet er dekadrakmen (tidrakmer), mens didrakmer og drakmer ikke er vanskelige å komme over.

Det er umulig å anslå hvor mye sølv disse gruvene har produsert i antikken, men det som er helt sikkert er at sølvforekomstene har atskillig med Athens status i klassisk tid å gjøre. For når Themistokles kunne satse alt på sjøkrig, ved å reise en så stor flåte som han gjorde i årene mellom Marathon og Salamis, da skyldtes dette funnene i Laurion. Men uglene herfra kom også vel med i fredstid, for under Perikles ble mange av de offentlige bygningene i Athen finansiert av gruvene, ikke minst praktbyggene på Akropolis. Vi sto overfor et lignende fenomen i Makedonia, da Filip II tok gull- og sølvgruvene i Pangaionfjellet og derved kunne begynne å forberede toktet mot perserne i Lilleasia, for å hevne det som grekerne var blitt påført i klassisk tid, og for å gjøre dette enda bedre enn det som forsvarspolitikken fra de klassiske athenske generalene hadde oppnådd i årene 490–479.

Det tar tid å se seg om i Laurion. Området er svært stort, og det er så mange gruveganger som frister til privat utforskning, skjønt dette ikke er helt enkelt. Men straks vi står inne i en av disse, skal vi huske på at arbeidskraften for det meste var gratis – slaver var nemlig lett tilgjengelig i en barsk tid som den klassiske. Særlig lett er det å se for oss alle de persiske fangene som slet seg i hjel her ute. Gruvegangene er så lave at arbeiderne ikke har kunnet stå oppreist, men har måttet sitte. Barn ble også brukt.

Vi vender tilbake til Athen via Sunion – *Kapp Sunion* – som er Attikas sydligste punkt, og det første Paulus og hans venner må ha sett av det klassiske terrenget.

Som et landemerke i både antikk og moderne tid er Sunion blitt

stående som selve symbolet på Attika, takket være det store templet som pryder stedets gamle akropol. Sunion er faktisk et av de tidligst bebodde steder i Attika og nevnes hos Homer. Der er det solguden Apollon som er Sunions høye beskytter, men i klassisk tid er det havguden Poseidon som overtar hegemoniet, han som også er gud for jordskjelv (land og sjø er begge ustabile elementer, og Hellas har nesten 40 prosent av alle jordskjelv i Europa).

Templet til Poseidon står der den dag i dag, riktignok litt redusert, men stadig imponerende og betagende vakkert. Templet er blitt et slags fyrtårn for Attika, og det er en innskrift funnet i 1898 som gir stedet tilknytningen til Poseidon. Perserne ødela det arkaiske templet i 480, men det ble gjenreist rundt 444 f.Kr., altså noenlunde samtidig med bygningene på Akropolis. Arkitekten kan ha vært den samme som bygget Hefaistiontemplet i Athen og Arestemplet som senere havnet på Agora. Marmorbrudd like i nærheten viser hvor materialet kom fra, og det er av en hvitere type enn den penteliske marmor som ble brukt på Akropolis. Noen av søylene er ikke gjenreist i moderne tid, men har overlevd jordskjelv og menneskers herjinger.

Besøkende har gjennom lang tid nytt solnedgangen fra Sunion, og noen filhellenere har efterlatt sitt navnetrekk på en av søylene, mest berømt av dem er Lord Byron, engelsk aristokrat og frihetskjemper.

Paulus og hans følge har også seilt forbi her på vei til Pireus eller Faleron. Reisen fra Methone har ikke tatt mer enn en dag, forutsatt at vinden var gunstig.

I så fall har de sett Poseidontemplet i aftensol – i likhet med alle turistene fra moderne tid.

ALENE I ATHEN

De som fulgte Paulus, førte ham like til Athen;
derfra vendte de tilbake med beskjed til Silas og Timotheos
at de skulle komme til ham så snart som mulig.
(17,15)

Efter å ha seilt langs Euboia, rundet de Kapp Sunion.

Straks kunne de se Aegina på venstre hånd og Salamis rett frem. Til høyre hadde de Hymettosfjellet. Som de nærmet seg Pireus, kunne de skimte Lykabettoshøyden, og sammen med mannskapet og de andre passasjerene har de sikkert speidet efter den forgylte lansespissen som statuen av Athena Promachos holdt høyt hevet øverst på Akropolis.

Lokale og moderne tradisjoner hevder at Paulus landet i Glyfada eller i Faleron. Men dette er lite sannsynlig. Lik andre reisende vi kjenner til – for eksempel Pausanias eller Apollonius av Tyana før ham – kom han til en av havnene i Pireus (Zea eller Kantharos) for derfra å ta hovedveien opp til Athen. Pausanias er det vanligste sammenligningspunktet, for hans rute er den samme som Paulus og følget hans må ha fulgt: rundt Sunion, til Pireus, opp til byporten Dipylon, og videre inn til Agora. Dessuten nevner han uttrykkelig at han så altre til ukjente guder i Pireus (1, 1,4), noe også Filostratos nevner i sin biografi over Apollonius av Tyana (bok 6, 3).

Pireus hadde på Paulus' tid fortsatt rester av bymurene som Themistokles hadde reist og som Sulla hadde stormet, men de var ikke lenger vedlikeholdt, og ga havnebyen et redusert preg (alt dette er anskueliggjort i Pireus' arkeologiske museum). Faktisk er fragmenter av murene fortsatt å spore, men disse er ikke helt lett å finne i dagens betongørken.

Med andre ord var førsteinntrykket svært forskjellig fra hva det må ha vært i klassisk tid, for ikke å tale om det syn som møter den besøkende i dag. Men at murene forfalt, betød ikke at havnebyen selv var en ruinby, skjønt Pireus hadde sunket i folketall siden klassisk tid. På grunn av den romerske fredstilstanden – *pax romana* – var ikke byene befestet i keisertiden, det blir de først i siste halvdel av 200-tallet (dette gjelder både Roma og Athen). I mellomtiden har murrestene ligget

der og minnet besøkende om Athens turbulente fortid; kanskje har de også fungert som stenbrudd.

Veien opp til byen gikk langs den nordligste av de lange murene.

Altså ankom de fra det punkt hvor veien fra både Pireus, Korint og Boiotia møttes. Dette betyr at de har sett den store gravgaten vi kan besøke i Kerameikos, med monumenter over mange kjente athenere – en forsmak på det Paulus skulle se da han år senere kom til å reise langs Via Appia og inn til Roma. Denne delen kalles gjerne det «ytre» Kerameikos, fordi det var her pottemakerne hadde holdt til i tidligere tider.

Athens gamle bymurer var i dårlig forfatning efter Sullas erobring av byen i 86 f.Kr.; under keisertiden var de dessuten helt overflødige. Men de lå der, som et minne om fordums storhet – kanskje kan vi sammenligne med Konstantinopels murer i dag? Vi skal huske at keisertidens Roma først får sine murer under keiser Aurelian, altså på 270-tallet e.Kr.

Straks Paulus var innenfor disse, må han ha sett helligdommen til Demeter, hvor mange av Praxiteles' mest kjente statuer sto. Litt lenger fremme vil han ha sett en statue av Poseidon. Nær helligdommen til Dionysos sto statuer av Athene, Zeus, Apollon og Hermes. Selv om apostelen ikke så alt det Pausanias beskriver, er hans bok en god hjelp når vi skal følge Paulus.

For like innenfor Dipylon (den gamle «Dobbeltporten»), befant Paulus seg i et museum over gresk historie, gresk kultur og gresk religion – et levende museum. Dette hadde han åpenbart ikke vært med på i andre byer, ikke i en slik grad, og han skiller seg ut fra dagens turister i sin holdning til det han så. Pausanias var pilegrim mer enn turist, Paulus var ingen av delene.

> Mens Paulus gikk og ventet på dem i Athen,
> ble han opprørt i sitt innerste ved synet av alle de avgudsbildene
> som byen var full av. Dette fikk ham til å holde samtaler,
> ikke bare i synagogen – med jødene og de gudfryktige –
> men også på bytorvet, hvor han dag efter dag
> diskuterte med dem han traff på.
> (vv. 16-17)

Hvorfor stanser han her – Athen er jo ikke en egnet misjonsstasjon i Paulus' arbeidsopplegg?

Normalt velger han byer hvor det er mye liv, mye trafikk, handel og håndverk, steder hvor den unge kristne bevegelsen kan slå rot, og hvor han selv kan finne arbeid, slik vi så det i Makedonia. Apostelens strategi består som nevnt i kystbyer – ofte provinshovedsteder – hvor han lett kan holde kontakt med de bykirker han har grunnlagt.

Altså – hvorfor Athen?

Svaret som Lukas gir, er at han venter på Timotheos og Silas.

Men her er det noe som ikke stemmer, slik vi hevdet i slutten av forrige kapitel, og vi har nå anledning til å se nærmere på hvorfor det forholder seg slik.

For i et av brevene til Tessalonika – det vi har kalt Brev 1 – sier han noe annet. Siden det her er førstehåndskilden vi står overfor, må den veie tyngst: «For en kort tid ble vi tatt fra dere, brødre – dere var ute av øye, men ikke ute av sinn … Da vi ikke lenger kunne holde dette ut, bestemte vi oss for å bli *alene igjen i Athen* og sendte Timotheos til dere» (2,17; 3,1-2).

Dette må bety: at Timotheos var med Paulus i Athen, som en av følget fra Berøa – at Paulus sendte ham tilbake til Tessalonika – og at han ventet på sin unge medarbeider til han fikk nyheter fra Makedonia.

De andre som var med, har trolig reist hjem igjen.

Vanligvis følger kommentatorene Lukas og antar at Paulus venter på Timotheos og Silas i Korint, og at Athen bare er et nødvendig stoppested underveis. Men dette forutsetter at han allerede har kontakter i Korint, det vil si: at Timotheos *vet* hvor han skal lete efter ham. Derfor er det enklere å anta at Paulus ikke bare blir alene igjen i Athen, men at han blir der inntil Timotheos kommer tilbake fra Tessalonika – hvilket vil si flere uker senere. I så fall er det mulig at han i gleden over gode nyheter fra kirken i nord skriver sitt Brev 1 fra Athen, som nevnt i forrige kapitel. Dersom vi ikke har tre, men bare to tessalonikerbrev, skriver han begge fra Korint, slik åpningen til Brev 2 sier: «Paulus, Silvanus og Timotheos hilser menigheten i Tessalonika» (1 Tess 1,1). Da er Brev 2 likevel Brev 1.

Dette er nok et eksempel på hvordan brevene kan korrigere Lukas. Men det må understrekes at vår rekonstruksjon av oppholdet i Athen – dets varighet og natur – er hypotetisk.

Men den medfører at Paulus kanskje ikke vet hvor ferden går videre.

Lukas går til verks på vanlig vis når han skal skildre oppholdet – han gir oss begynnelsen og slutten, som alltid er av det begivenhetsrike slaget (med unntak av oppholdet i Roma). Likevel er beretningen annerledes enn det vi er vant til.

Først: starten.

Denne er konsentrert om synagogen, hvor han møter de to grupper troende han er vant til å finne der: jøder og gudfryktige. Vi får ikke vite hvordan disse besøkene forløp, hvor mange sabbater han var der, om jøder eller gudfryktige slutter seg til ham, om det oppstår friksjoner mellom de to gruppene, osv. Dette utelater Lukas fordi slike opplysninger ikke passer inn i hans litterære skjema.

At det fantes minst én synagoge i Athen er historisk belagt, men vi vet ikke hvor denne lå. At jødedommen har appellert til athenske kvinner og menn, er også noe vi trygt kan gå ut ifra. Men Lukas dveler ikke ved alt dette, han har andre hensikter med beretningen.

Det er interessant å notere seg at apostelen fra Tarsos blir rystet over all den religion som preget byen. Og her kommer vi de første kristne – og jødene – ganske nær, for de hadde ikke vår holdning til hedensk kunst og litteratur, som nevnt tidligere. Tvert imot så de på det hele med oppgitthet eller endog forakt, fordi templer, statuer, altere og minnesmerker for dem var et uttrykk for pervertert religion. Den siste konsekvens av dette er selvsagt at de kristne i senantikken ødela mest mulig hedensk kunst – til vår fortvilelse – og rev alle de templene som ikke var store nok til at de kunne brukes som kirker.

Forskjellen på Paulus' opphold i Athen og vårt eget kan umulig bli større.

Dernest gir Lukas oss slutten på denne historien, som vanlig, og denne handler hverken om jøder eller gudfryktige, heller ikke om magistrater – romerske eller greske – men om filosofer. Før disse dukker opp i fortellingen, får vi vite at han har hatt samtaler med dem han traff på torvet.

Vi vet ikke hvor Paulus bodde, og det er underlig, all den tid Lukas vanligvis legger stor vekt på slike detaljer: vi ser ellers apostelen ta inn der han finner muligheter til å danne en huskirke, som basis for bykirken (som hos Lydia i Filippi, hos Jason i Tessalonika og senere hos Aquila og Priscilla i Korint), skjønt han nevner ikke navn i forbindelse med Berøa. Vi har ovenfor antydet at det nettopp var hos venner eller slektninger av de kristne i Berøa Paulus tok inn. Kanskje mangler Lukas informasjon – eller er det perspektivet som teller?

Inntrykket han gir oss, er at oppholdet i Athen ikke er arbeidstid i vanlig paulinsk forstand – ikke med hendene og ikke med forkynnelsen.

Athen betyr derimot ventetid.

Og nå nærmer vi oss poenget med beretningen. For Lukas gir oss på denne måten et bilde av byen som er typisk – typisk for Athen og samtidig utypisk for Paulus.

Hva består det typisk athenske i?

At byen er et sentrum for hedensk kultur og følgelig ikke egner seg som misjonsmark; kanskje kan vi sammenligne med Dion i Makedonia? Paulus selv refererer aldri til disse ukene i de brev vi har fra hans hånd (eller i de som er skrevet i hans navn av andre). Likevel – oppholdet resulterer i forkynnelse, om enn forskjellig fra det vi hittil har iakttatt.

Mens vi venter, benytter vi tiden til å se oss rundt.

Først et spørsmål til vår reiseleder: hva slags by var egentlig Athen under det romerske styret?

Av alle de greske bystatene i romerriket, var Athen den mest berømte – selvsagt – noe romerne visste å verdsette.

Byen hadde under republikken nytt alle tenkelige privilegier – som selvstyre, skattelettelser osv. – og får beholde sin spesielle status også under keiserne, om enn på en litt annen måte (fordi provinsen Akaia blir formet under Augustus i 27 f.Kr.). Like fullt er byen totalt pasifisert, for politisk liv i ordets normale forstand, er her ikke tale om.

Det er med andre ord en helligdom vi befinner oss i – museum er

ordet vi valgte ovenfor – men samtidig en levende by, kjent for skoler og akademier (men ingen parallell til universitetsbyer som Oxford og Cambridge, Heidelberg eller Göttingen). Byen lever heller ikke av sin fortid eller i sin fortid, slik det ofte påstås, men lever av Attika, som før. Bønder, håndverkere, prester og lærere er befolkningens bestanddeler. Men på det politiske plan er alt annerledes – her skjer ingenting mer, dersom vi skal sammenligne med gamle dager. Dessuten er her et usynlig romersk nærvær, midt i all selvstendigheten.

Med andre ord er ventetid og dagdriving noe som ligger i Lukas' bilde, og det er godt skildret, skjønt vi skulle ønske at han gikk betraktelig mer i detalj. Og siden han ikke har tid til å gjøre dette, må vi konsultere mange spesialister i antikkunnskap når vi skal følge apostelen på hans vandringer i byen.

Dette er ikke stedet å danne en ny bykirke – her er det bare å vente og se.

Hva ser han mens han venter?

Spørsmålet er viktig, for vi ser også noe av det samme som apostelen så, samtidig som bildet er forskjellig fra både klassisk og senere romersk tid.

Først gjentar vi et par ord om det romerske nærværet og dets natur.

På dette tidspunktet – år 50 – er byen del av provinsen Akaia (og har vært det siden Augustus omformet administrasjonen av den greske verden). Hovedstad er Korint, ikke Athen; også dette bidrar til å gjøre stedet mer museumsaktig. For første gang er byen del av en større enhet enn Attika, og det er med god grunn det hevdes at romerne skapte Hellas da de forenet bystatene ved å innføre sitt system av provinser. Det gamle og atomiske systemet består tilsynelatende – i kraft av alle de privilegier som ble greske bystater til del – men i virkeligheten er Athen del av Hellas på en måte som aldri har vært tilfellet før, og Hellas er del av verden – *imperium romanum*.

Selve administrasjonen av byen har vært som i frie greske byer ellers: romerne styrte gjennom de få og rike. Tradisjonelle institusjoner og titler består, men hele dynamikken i bylivet vendes mot romernes interesser.

Her kappes de om å forskjønne og berike byen – ikke om å befeste den.

Her strides det om hvem som får vise keiserne størst ære – ikke om å erobre andre bystater.

Her er den høyste gunstbevisning å kunne ferdes i romerske kretser – det er ikke lenger aktuelt å bli generaler.

Her er en langsom vekst å spore, for utgiftene som gikk til militære formål kan under romerne trygt anvendes på fredelige sysler. Dessuten er man gunstig lavt beskattet fra romernes side, for Athen er Hellas' største pryd.

Som sagt: Athen er pasifisert – Athen er avpolitisert. Og Athen vinner på dette.

En ny storhetstid venter derfor de viktigste greske byene under romersk styre, men denne kommer først hundre år efter apostelens besøk. I hans dager var Athen i ferd med å vokse seg sterk igjen efter den store katastrofen som inntraff da Sulla stormet og plyndret byen i 86 f.Kr. Han kommer hundre år efter at Cicero hadde vært her og hundre år før Pausanias skrev sin berømte beretning, altså før keiser Hadrians forskjellige besøk i det annet århundre. Byen er med andre ord ikke så stagnert og ubetydelig som ofte antatt, for romernes styre medførte blant annet en større konsentrasjon i byene og en svakere i distriktene (en slags flukt fra landsbygden).

Pausanias sier det slik at «Athen ble svært skadet under denne krigen med Roma, men blomstret igjen under Hadrians regjeringstid» (Bok 1, 20, 3).

Hvordan så altså Athen ut da Paulus tilbragte sin ventetid der – i perioden mellom katastrofen og den nye storhetstiden? Hvor mye bar den merker av skadene, og i hvilken grad var den gjenreist av romerne? Vi skal være klar over at Athen jo ikke lenger befinner seg i den bølgedal vi kjenner fra borgerkrigenes tid.

Derfor må vi bevege oss litt over hundre år tilbake i tiden før vi kan vandre inn Dipylon sammen med Paulus og hans følge.

Romernes forhold til Athen besto i beundring og beskyttelse, dette er et gjennomgangstema i romersk historie. Men denne historien kjenner altså en trist parentes, som igjen er et resultat av athenernes politiske klossethet: de tok parti for Mithradates VI mot Roma i 88 f.Kr.,

året da det kom til voldsomme antiromerske opptøyer i Lilleasia, hvor titusener av romere ble drept. Cornelius Sulla ble sendt for å slå ned oppstanden i Athen – hvor forøvrig ingen var blitt drept – og det er nettopp Sullas navn vi forbinder med ødeleggelsen av Athen i 86, da romerske legionærer stormet Pireus og dernest inntok Athen selv.

Hva Pireus angår, har denne ødeleggelsen ført til at en del verdifull kunst er blitt bevart for eftertiden, kunst som enten ble gjemt eller som havnet under ødelagte bygninger. Det er særlig tre bronsestatuer som har vakt oppsikt; de ble funnet i 1959 og er å se i museet.

Forestillingen om at romerne efterlot Athen som en ruinby, er sterkt misvisende. Soldatene hadde ordre om å spare bygningene, og efter noen døgns massakrer i byen, bestemte Sulla seg for å spare alle gjenlevende – noe som ikke var antikk praksis – nettopp fordi saken gjaldt Athen.

Først hadde romerne hugget ned alle trærne i parkene ved Platons Akademi og Aristoteles' Lykeion, av mangel på trevirke til beleiringen. Men selve kampene i byen påførte Athen atskillig skade på bygninger og statuer (se Pausanias 10, 21: 5-6), best kjent av disse var Pompeion like innenfor byporten, Asklepioshelligdommen og Erekhtheion på Akropolis. Sulla forsyner seg dessuten av skattene som disse helligdommene huset, samt mye kunst. I tillegg sender han Aristoteles' og Theofrastos' biblioteker til Roma. Et vitnesbyrd om voldsomhetene er også de myntfunn som er gjort i byen, skatter som ble nedgravd og som aldri så dagens lys igjen av lett forklarlige årsaker.

Men det er typisk for romerne at de ikke bare straffer Athen.

Byen får beholde sine gamle privilegier, og Sulla selv oppholder seg der i 84 og innvies i de eleusinske mysterier. Det er typisk gresk at han da blir feiret som en tyrannmorder, med statue til hans ære og en egen festival, *Sylleia* (fordi det var en tyrann som fikk athenerne til å ta parti for Mithradates mot romerne i 88 f.Kr.).

Tiden mellom Sulla og keiser Hadrian er med andre ord en eneste lang gjenreisningsepoke. Den ser mange distingverte besøkende og byen mottar mange rike gaver. Noe av det saken gjelder, er verd å ta med

her, fordi det har med Paulus' besøk å gjøre. Dessuten sier det oss noe vesentlig om Athen under romersk styre.

De mest kjente velgjørerne er personer som Titus Pomponius, «Atticus», venn av Cicero (som mottok hele 400 brev fra ham gjennom mange år). Cicero selv bodde 6 måneder i byen i 79 f.Kr. og studerte retorikk samtidig som han fulgte forelesninger i filosofi. Han beretter i sitt verk *De Finibus* (Bok 5) om en pilegrimsferd til Akademiet som han foretok sammen med Atticus; da var institusjonen stengt, og han bemerker at alle trærne var hugget ned. I tradisjonen fra hellenistiske konger blir Pompeius athenernes velgjører, under et opphold i 67, da han hører filosofene og gir 50 talenter til restaurering av byen. Caesar viser seg ikke snauere i så henseende, for i 60/59 f.Kr. gir også han 50 talenter til hjelpearbeide, og i 51/50 gir han en like stor gave som anvendes til inngangsportalen til et nytt *forum* – agora – nordøst for det gamle. Appius Claudius Pulcher skjenket Eleusis en ny bygning. Cicero er tilbake i 51 og ønsker å forære byen et monument i Akademiet, men dette blir aldri realisert. Atticus gir byen korn i år 50. De to Athenbeundrerne Cicero og Atticus klarer på samme tid å forhindre at Memmius – som ble forvist fra Roma i 52 – fikk bygge et privathus over stedet der filosofen Epikur hadde bodd. Dikteren Horats har også et studieopphold i byen i perioden 48–44. Flere og flere romere slår seg ned i byen, og Cicero nevner atskillige som ble athenske borgere og medlemmer av Areopagosrådet (mer om dette rådet i neste avsnitt). Rundt 50 f.Kr. blir også Asklepioshelligdommen ved foten av Akropolis gjenreist, og et nytt praktbygg – det såkalte «Vindenes Tårn» – reises nær det nye romerske agora (bygningen står der den dag i dag).

Listen over besøkende og velgjørere kan forlenges betraktelig, og i denne sammenhengen er det viktig å ta med at romerske vasallkonger – småfyrstene i Fororienten – også fortsetter tradisjonen fra de hellenistiske kongene. Ariobarzanes II av Kappadokia restaurerer Perikles' Odeion, konsertsalen ved foten av Akropolis, som var blitt ødelagt i 86. Vi har allerede sett at kong Herodes den store trolig også skjenker byen et nytt monument: det lille rundtemplet til Roma og Augustus på Akropolis: keiseren var den siste som flyttet opp dit, han som grekerne på

sett og vis regnet som den trettende olympiske guddom og dyrket med kult og presteskap.

Men samtidig blir Athen dratt mer og mer inn i romersk politikk, og de turbulente siste årene av republikkens historie – stridene mellom Pompeius og Caesar, Antonius og Caesar-morderne, Octavian og Antonius – unnlater ikke å mobilisere athenernes politiske tilbøyeligheter. De satser alltid på feil hest – fordi fiender av Roma alltid søker østover i riket. Men byen kommer godt ut av disse konfliktene. Caesar benåder Athen efter slaget ved Farsalos i 48 f.Kr. – mer på grunn av sine døde enn sine levende – men straffer Megara. Antonius bor i byen efter slaget ved Filippi i 42 f.Kr. og blir så gresk som noen athener. Til gjengjeld viste athenerne ham æresbevisninger som hører herskerkulten til: de feiret ham som en Ny Dionysos.

Hele denne historien kommer til en konklusjon i 31 f.Kr. – slaget ved Actium – som setter to streker for den romerske republikk og innleder keisertiden (fra 27 av får Octavian tittelen Augustus). Han forholder seg til Athen som Caesar og Antonius hadde gjort før ham: ved å berike byen, skjenke den hjelp av forskjellig slag og blir innviet i mysteriene i Eleusis.

Alt dette gir oss litt bakgrunn når vi nå skal bevege oss rundt i byen med Paulus der han venter på Timotheos.

På apostelens tid var Athen stort sett som i senklassisk tid.

Om det var glissent med bebyggelse i visse strøk, vites ikke. Folketallet på Paulus' tid er det ingen som våger å kalkulere, men at Athen var en liten og provinsiell by kan vi trygt glemme; slike utsagn finner vi bare i bøker hvis forfattere har et nokså fjernt forhold til det romerske Hellas (en ofte repetert antagelse om at folketallet skal ha sunket til ca. 5000 faller på sin egen urimelighet). Kanskje kan vi si det slik at Paulus og Lukas har kjent byen i en slags ny etableringsfase, på en tid da romaniseringen pågikk for fullt. Paulus har ikke sett all den antikke prakt som Pausanias beskriver og som besøkende fortsatt kan se deler av i dag. Men han har kjent noe av dette.

Vi begynte med veien fra Eleusis, den som fører gjennom Kerameikos og Dipylon, og som våre venner kom inn på efter å ha fulgt landmurene fra Pireus.

Her ser de noenlunde det samme som Pausanias beskriver.

Alt fra ankomsten av er det åpenbart at de er kommet til hjertet av den greske verden, ikke bare hva historisk fortid angår, men også samtid. For selv om byen er relativt fredelig og stille i sammenligning med for eksempel Tessalonika og Korint, så er her atskillig liv på et annet plan enn handel, håndverk og gjennomreise. De vanligste aspektene som nevnes i forbindelse med livet i Athen i keisertiden, er at vi befinner oss i en slags «universitetsby», et ord som selvsagt er misvisende ut fra moderne forhold. Likevel er filosofenes nærvær et faktum Lukas får med seg og som preger apostelens opphold i Attika.

Men det er fra ankomsten av andre sider ved saken som må ha slått våre venner, aspekter ved byens liv som avstedkom andre reaksjoner enn dialog.

For Athen var det vi ovenfor kalte et «levende museum». Det er nettopp som monument over alt gresk at Athen utmerket seg på Paulus' tid. Her er minnesmerker over alt tenkelig: templer, haller, søyleganger, pinakoteker, æresstatuer, altere, byster, historiske trofeer – kort sagt. Den beste måten å oppleve alt dette på er å bla igjennom Pausanias' beskrivelse, skjønt han er svært selektiv.

Paulus så mye vi ser den dag i dag, fremfor alt på Agora og på Akropolis, skjønt han neppe gikk opp dit. Men han kan ha stått på de kjente høydene: Musenes høyde (Filopappos) eller Nymfenes høyde (Pnyx). At han endte på Marshøyden (Areopagos) er noe Lukas selv sier. Fra hvert av disse ståstedene hadde han en storslått utsikt over Akropolis, med alt hva den rommet. Våget han seg dit opp, så han det hele på nært hold og ble en av utallige pilegrimer i antikken, hvilket altså betviles – Akropolis var ikke stedet for dialog eller forkynnelse.

Og hvordan reagerte han på det han så?

Hans reaksjon er den motsatte av vår egen. Han ble dypt og inderlig forarget (ordet Lukas bruker er ganske sterkt: «opprørt i sitt indre»). Og dette er vanskelig å skjønne så lenge vi ikke ser for oss mylderet av monumenter. Bare en vandring rundt Peribolos – veien som omgir Akropolishøyden – var i seg selv en vandring gjennom alt gresk. Vel fremme ved Dionysosteateret venter tallrike bygninger og statuer ham. Idrettsanleggene, Platons Akademi og Aristoteles' Lykeion har han hel-

ler ikke besøkt (Akademiet er utgravd og vel verd et besøk; her ble det undervist like til keiser Justinian stengte skolen i 529 e. Kr.). Det enorme templet til den olympiske Zeus sto ikke ferdig, men var heller ikke i en så redusert tilstand som i dag: påbegynt i klassisk tid og videre påbygget av Antiokos IV Epifanes lå det der og ventet på sin fullførelse under keiser Hadrian.

Det apostelen så, var med andre ord mer enn nok til å få ham til å reagere som han gjorde. Hundre år senere ville det vært enda mer å reagere på.

Av det apostelen *ikke* så, må vi understreke de monumentene som fortsatt finnes. I første rekke er det tale om Herodes Attikos' odeion, Filopapposmonumentet, det nye romerske Forum i sin fulle prakt, Hadrians bibliotek, og mye annet av det vi ser i dagens Plaka.

Uansett hvor lenge eller kort Paulus var i byen, så har han sett ting vi leser om og søker å rekonstruere. Og det som fortsatt er tilbake av det han så, det så han i levende live, som funksjon i et bysamfunn og ikke bare som monument.

Poenget er dette: for Paulus er Athen samtid og ikke fortid.

Hvem av oss engasjerer oss i athensk samtid når vi kommer dit?

Det vi normalt er på leting efter, er nettopp det som Paulus så – og det han ikke så.

Lukas er en anerkjent kunstner – på grunn av sin fortellerkunst. Og oppholdet i Athen er vel det mest vellykkede han har komponert i sine Apostelgjerninger (med et mulig unntak for sjøreisen til Italia mot slutten av boken). Det som ligger ham på hjertet, er den store sammenhengen som Paulus med ett befinner seg i.

Og tankene går da mot én person som på sin helt personlige måte symboliserer og oppsummerer alt Athen står for av konsekvens som av selvmotsigelse – Sokrates.

Det kan umulig herske tvil om at det var med Sokrates i tankene at Lukas skrev sin beretning om Paulus i Athen. Kanskje er det derfor han er så lite opptatt av alle detaljene som vi så gjerne skulle ha kjent bedre til, eller de andre aktørene, eller varigheten, eller hvordan han finansierte oppholdet? Ventetiden i Athen er skildret slik at den uvegerlig fører tankene mot vismannen fra klassisk tid.

Lukas satser alt på ett kort – en ny Sokrates på Athens gamle *agora*.

En ny Sokrates er det Athen trenger, for det er nye tider, og den gamle hedenske verden er moden for en radikal åndelig fornyelse. Paulus' forargelse over Athen står nemlig i sterk kontrast til romernes beundring. Kontrasterer vi ham med Pausanias, kan vi kanskje si det slik at hele herligheten blir tom og meningsløs, kanskje endog truende, i apostelens perspektiv.

Vi klarer ikke å distansere oss fra det greske og athenske på samme måte. Vi er simpelthen ikke i stand til å se det som en trussel mot sannhet og godhet og skjønnhet, alt det som har gitt disse ordene deres mening og innhold i flere tusen år. Men ser vi på konflikten mellom det jødiske og det greske, og senere mellom det kristne og det hedenske, da vil Athen som bakgrunnskulisse komme i et litt annet lys enn det vi vanligvis forbinder med byen.

Hva gjorde så Sokrates på sine daglige vandringer i byen?

Jo, han bega seg ned på stortorvet, til *agora*.

Det samme gjorde Paulus straks han befant seg alene i dette myldret av mennesker, levende og døde.

Og det samme akter vi å gjøre.

EN NY SOKRATES

> Dette [dvs. reaksjonen på alle avgudsbildene i byen]
> fikk ham til å holde samtaler … også på bytorvet,
> hvor han dag efter dag diskuterte med dem han traff på.
> (v. 17)

Det er Athens gamle Agora det her siktes til: et rektangulært område (100 ganger 200 m), stedet som var byens hjerte i klassisk tid. Området ble til markedsplass for de landsbyene rundt Akropolis som langsomt vokste seg sammen og ble til en *polis*.

Agora er det rikeste arkeologiske felt i byen, for her kan vi spore 5000 års historie: neolittisk – mykensk – jernalder osv. Først var det gravplass, dernest markedsplass (akkurat som på Romas forum). Efter som byen vokser blir det offentlig, politisk «rom», under lovgiveren Solon (ca. 600 f.Kr.). Og det er under reformatoren Kleisthenes at dette siste aspektet utvikles. For nå begynner den store byggeaktiviteten som omgir det gamle torvet med monumenter på alle kanter, og som gjør Agora til Athens politiske hjerte. Her reises et tinghus (*Heliaia*), et rådhus (*Bouleuterion*), en helligdom for gudene (*Meter theon*), søylehallen hvor byens magistrater møttes (*Stoa basileios*). Folkeforsamlingen som før hadde hatt Agora som samlingsplass, forflyttes nå til høyden Pnyx like ved. Perserne ødela det gamle torvet, med det resultat at det nye ble enda flottere, for nå var det blitt et monument over gresk frihet, ikke ulikt Akropolis, men på en helt annen måte: der oppe bor gudene – her nede rår menneskene.

Derfor søkte Sokrates hit – derfor gjør Paulus det samme.

Gjennom det gamle torvet går den panatheneiske prosesjonsgaten, den som fortsetter gjennom Dipylon og ut til Eleusis. Stenene vi trår på i dag, er faktisk antikke: de skriver seg fra 2. århundre e.Kr. og de store byfornyelsene dengang. Veien fra dobbeltporten til Agora er kort, og var flankert av to store søylehaller. Med andre ord forholder det seg slik at Paulus befinner seg i hjertet av Athen straks han er innenfor byporten, slik Pausanias gjorde det hundre år senere.

I keisertidens Athen var mange av de gamle bygningene blitt restaurert flere ganger, de var monumenter over gresk historie og kjent over hele den kultiverte verden, særlig det gamle rådhuset (fra ca. 510) og det nye rådhuset (ca. 430–400), altså efter Perikles. Sokrates pleide å oppholde seg i Zeus Eleutherios' stoa (ca. 430) og like ved ligger monumentet over tyrannmorderne, som ble stjålet av perserne og som legenden sier at Alexander den store førte tilbake hit.

Men byggeaktiviteten fortsetter.

Det er særlig efter persernes ødeleggelser i 480 at de mest berømte bygningene ble reist: *Tholos* (hvor Rådets prytaner ble bespist) og *Stoa Poikile* (søylehallen med veggmaleriene fra gresk historie) – begge fra

460-tallet – fremfor alt *Hefaistion* (reist i årene 449–420). Arkitekten kjenner vi ikke navnet på, men han antas, som allerede nevnt, å være den samme som bygget templet på Sunion, og kanskje også et Ares-tempel som vi straks skal komme tilbake til. De to kultstatuene av Hefaistos og Athene ble gjort av Alkamenes, som var elev av Fidias, hvis kultstatue av Athene sto i Parthenons allerhelligste. Hefaistion-templet står der fortsatt, i forbløffende god forfatning: bygningen var kirke – viet St. Georg – like til det ble museum i 1834.

Perikles konsentrerer sin byggeaktivitet om Akropolis, Agora får vente så lenge. Men i tiden efter – peloponneserkrigenes tid – blir torvet omkranset av enda flere statsbygninger: den nye stoa til Zeus Eleutherios, en ny stoa mot syd, et nytt rådhus, et monument over Attikas legendariske helter, osv.

I hellenistisk tid blir Athen feiret som kulturelt hjerte for alt gresk, og kongene skjenker stadig nye bygninger eller monumenter til byen, noe romerne skal fortsette med i sin tur. Mest kjent er selvsagt kong Attalos IIs store stoa, den som er blitt rekonstruert i moderne tid og som avgrenser Agora mot den nordlige delen av Plaka. Men fra de siste århundrene før kristen tidsregning kommer det til enda et par søylehaller.

Av det Paulus så, er det bare Hefaistion og den gjenreiste Attalos' stoa vi ser i dag. Resten ligger der som fundamenter, fragmenter og enkeltstener. Men det er fullt mulig å orientere seg i landskapet. Poenget med Paulus' agora er et annet enn det vi har skissert ovenfor.

Når han går dit, er det ikke det samme sted som Sokrates daglig besøkte – men det er også dette.

Både likheten og forskjellen bør forklares.

Romersk keisertid sørget for at Athens Agora led samme skjebne som Romas eget *forum*.

Dette betyr at begge områder blir praktplasser: historiske monumenter fyller det gamle politiske og offentlige rom. Statuer, minnesøyler, nye praktbygg – alt understreker at Athen er en forandret by: pasifisert, avpolitisert. Samtidig blir den gjenstand for stadig større og

mer generøs oppmerksomhet, som tidligere nevnt, og dette kommer på en særlig måte Agora til gode, fordi forvandlingen her er viktig for romerne, langt viktigere enn på Akropolis, hvor gudene får være i fred.

Paulus kommer hit efter at keisertiden er blitt et historisk faktum og *pax romana* har erstattet senrepublikkens voldsomme svingninger. Han ser saktens mye klassisk prakt her nede, men denne fungerer ikke lenger som i klassisk tid. Alt er likt – og alt er annerledes.

Hvordan manifesterte dette seg for hans øyne?

Augustus fortsetter der Julius Caesar slapp, i Athen som i Roma. Hva Agora angår, betyr dette at torvet fylles med enda flere bygninger, og disse opptar det som var tilbake av åpent og offentlig rom, slik at et nytt agora – det romerske – blir helt nødvendig, av praktiske grunner.

To viktige bygninger minner Paulus om denne forvandlingen.

Den første er templet til krigsguden Ares, som lå like nedenfor Hefaistion. Det ble ikke reist her, men fraktet hit, fra Akarnai, hvor det var blitt oppført i det 5. århundre. Templet er en slags tvillingbror til Hefaistion like ved.

Hvorfor denne flytteoperasjonen?

Svaret har atskillig med keiser Augustus å gjøre, det vil si: med romersk politikk. For det var på Augustus' ordre at denne forandringen fant sted. Svaret får vi ved å bevege oss til Roma, og til det nye Augustus' forum. For det er en ramme om et nytt tempel til krigsguden Mars (altså *Ares* på gresk), og er på en helt spesiell måte knyttet til Augustus' personlige historie og til republikkens avvikling. Det er en slags konklusjon på hendelsene som symboliseres ved de nesten magiske tall 48, 42 og 31 f.Kr., slagene som beseglet republikkens skjebne. Ved å plassere Arestemplet på Agora, er det tydelig for alle og enhver at byen er del av det romerske imperium.

Hva mer er: dette templet huset trolig også en kult til et av Augustus' barnebarn: Caius Caesar, sønn av Agrippa og Julia. Her er det tale om herskerkult, noe grekerne var godt vant til og som mange romere var blitt til del i den greske verden allerede i senrepublikken. Men senrepublikkens tid er forbi, og med den de privilegerte tilstander som Athen hadde nytt dengang (og som hadde gitt dem frihet til å gjøre så

mange bommerter). Athen er nå en underordnet del av en mye større helhet.

Men her er mer enn bare herskerkult, for Arestemplet har med dynastiske forhold å gjøre: et tegn på at Augustus hadde utsett Caius til efterfølger, og ikke Tiberius (som var sønn av Livia Drusilla, hans gemalinne). Templet ble flyttet hit i 2 f.Kr., og da ble Caius feiret som en «ny Mars» i Roma (på Augustus' forum) og altså som «ny Ares» i Athen (på Agora). Augustus og Ares/Mars – og lille Caius – er et nærvær som daglig minner athenerne om det fundamentale faktum at keiserfamilien – *theoi sebastoi* – har flyttet inn, ikke bare på Agora, men også i den greske gudeverdenen. Paulus vil ha sett andre tegn på dette nye nærværet: et kapell til keiserne i Zeus Eleutherios' stoa, en statue av Livia (som var blitt konsakrert efter sin død), og æresbevisninger til Claudius selv.

Også hva herskerne angår viser athenerne seg å være særdeles religiøse.

Den andre bygningen fra samme tid er Marcus Agrippas konsertsal – *Odeion* – midt på Agora, altså nordøst for Arestemplet, fra år 15 f.Kr. Augustus' general og svigersønn Marcus Agrippa var en ivrig byggherre, hvilket vi også finner bevis på i Roma. En mer kontrastfylt løsning på Agoras politiske dilemma kan neppe tenkes: her hvor athenerne i uminnelige tider hadde kommet sammen for å diskutere og ta avgjørelser (før folkeforsamlingen ble flyttet til høyden Pnyx). Det dreier seg virkelig om midtpunktet på torvet, som ikke tjener politiske formål lenger, men de skjønne kunster. Dette Odeion står like til den heruliske invasjonen i 267, hvorefter det lå i ruiner like til et gymnasium ble bygget på stedet i 400; dette er de mest iøynefallende ruinene i dag.

Romerne har kort sagt befridd grekerne fra dem selv i politisk forstand.

De rent praktiske konsekvensene av en slik omforming av byens offentlige plass er selvsagt at selve torvfunksjonen er blitt borte – akkurat som på det gamle *forum* i Roma. Men det hadde for så vidt vært tilfellet i noen tid, derfor hadde Julius Caesar investert i et nytt og kommersielt torv like nordøst for Agora, det som altså ble kalt det

«romerske». Caesar og Augustus efter ham utstyrte dette i og for seg gamle torvet – det hadde ligget her lenge – med en praktfull kolonnade som løp hele veien rundt området, og hvor nå boder og butikker befant seg, med god plass i sentrum for folkeliv. Inngangen fra det gamle Agora til det nye er i det sydvestlige hjørnet av kong Attalos' søylehall.

I tidlig keisertid hadde romerne også spandert en inngangsportal til den nyrestaurerte Tholos (som var blitt skadet eller ødelagt under Sullas erobring), og en såkalt *propylon* til det gamle militære hovedkvarteret *Strategeion*.

Alt er vakkert og i skjønneste orden – men altså helt avpolitisert – skjønt det gis opplysninger hos visse forfattere om at athenerne skal ha forsøkt å riste av seg Augustus' åk i hans siste leveår (13-14 e. Kr.). Men dette førte ikke til annet enn at oppviglerne ble straffet med døden.

Det Paulus ikke så på Agora, var Panaitios' bibliotek, akvedukten ved nymfeet, den store basilika mot nordvest og selvsagt Hadrians praktfulle bibliotek like nord for det romerske forum.

Det er et Agora under romersk styre Paulus har ferdes på. For ordene hos Lukas er ment å skulle bety at det var på det gamle Agora at Paulus gikk og samtalte med dem han traff, og ikke på det nye romerske. Egentlig er dette litt ulogisk dersom apostelen virkelig ville få mest mulig folk i tale, men bildet tjener Lukas' hensikter.

> Til og med noen filosofer, epikureere og stoikere,
> innlot seg i ordskifte med ham; enkelte sa:
> «Hva kan han vel mene, denne pratmakeren?»
> mens andre hevdet: «Det må være en predikant
> for noen fremmede guddommer.»
> Det var fordi han forkynte Jesus og oppstandelsen.
> (v. 18)

Det ville være forhastet å konkludere at Paulus følger Sokrates' eksempel. Det er Lukas som gjør dette. Men han gjør det så tydelig som mulig.

For antydningen «fremmede guddommer» fører tankene like tilbake til Platons *Symposion* og Xenofons minner om Sokrates, *Memorabilia*. Ordet Lukas bruker – *xenon daimonion*: «fremmede guddommer» – er nesten identisk med uttrykket vi finner hos de nevnte forfatterne: *kainoi theoi*, eller *kaina daimonia*, dvs. «nye» guder eller «guddommer»; de var dessuten benyttet mot filosofene Protagoras og Anaxagoras tidligere.

Ifølge kildene var dette en av de to grunnene til at Sokrates ble forvist fra byen, ellers måtte han dø. Altså står vi kanskje overfor en anklage mer enn en antydning. Og filosofene hos Lukas gjentar dette så tydelig som vel mulig. For et kultivert antikt publikum ville sammenligningen være iøynefallende og forklaringer overflødige.

For et moderne publikum må sammenhengen forklares. For sammenhengen er Agora hvor Sokrates virket – han oppholdt seg mest i Zeus Eleutherios' Stoa – og spørsmålet filosofene kommer med er nettopp «fremmede guddommer!?» Ordet for «pratmaker» – *spermologos* – skal være athensk slang, og betyr en som plukker opp litt lærdom her og der. At Oppstandelsen ble forstått som en selvstendig og ny guddom, kan vi heller ikke se bort ifra («han forkynte Jesus *og* oppstandelsen»).

Men en bevisst sammenligning med Sokrates er en alvorlig sak, for det bringer Paulus til et annet og mer seriøst forum – Areopagosrådet.

Men før vi møter disse, er det kanskje nødvendig å bli kjent med hva filosofene står for i antikken.

Enkelt fortalt utgjør de et alternativ til etablert religion – til prester, orakler og lignende.

«Alternativ» betyr ikke konkurrenter eller noe i den retning. De bør heller oppfattes som representanter for en annen form for fromhet enn den tradisjonelle og institusjonaliserte. Det er en form for «reflekterende fromhet» vi står overfor, dersom ordet «fromhet» i det hele tatt passer i denne sammenhengen. For filosofiens fødsel består i undring, ifølge filosofene selv, en undring som fører dem til å tenke igjennom tilværelsen på flere plan: naturvitenskapelig, intellektuelt og religiøst. Denne tendensen oppstår i de greske bystatene i Lilleasia på 500-tallet

f.Kr. – de joniske naturfilosofene, som de kalles – og brer seg til hele den greske verden.

På Paulus' tid var bevegelsen gammel og etablert, og Athen og Rhodos var samtidens store sentra for filosofenes undervisning; fødebyen Tarsos kjente også lærere i filosofi, av den stoiske skolen. Som nevnt ovenfor er ordet «universitetsby» uheldig dersom det blir anvendt på Athen i Paulus' dager, men det er ment å skulle beskrive det faktum at her var mange forskjellige skoler representert, og at det ble forelest over filosofiske emner på flere steder i byen. Men det var mest av alt retorikk som tiltrakk besøkende som for eksempel Cicero og Horats, skjønt de hørte gjerne forelesninger over rent filosofiske emner, uten at dette altså ble hovedutbyttet i deres tilfelle. Når den romerske overklassen sender sine sønner til Athen (eller Rhodos) for at de skal studere der, er det nettopp som et siste og avsluttende år på den utdannelsen de har fått hjemme, akkurat som vi gjør med våre beste unge i dag.

Paulus gikk ikke på forelesninger i Athen. Men han kom i kontakt med filosofene under opphold på Agora. De var for så vidt lett gjenkjennelige i sine enkle, lange kjortler og med skjegg (ikke ulikt den ortodokse kirkes munker!). Disse var sannhetssøkere, levde enkelt og kledde seg enkelt.

Hva gjorde de på Agora?

Det samme som Paulus – søkte kontakt med folk og med hverandre; her var jo ingen markedsplass lenger.

Historisiteten i alt dette skal vi ikke ta opp til diskusjon her, det er beretningen som teller. Og denne understreker at Agora er stedet hvor sannhetssøkere treffes – de oppe på Akropolis søker jo ikke sannheten: de har funnet den (mener de i hvert fall).

Lukas nevner de to retningene som apostelen mest sannsynlig kom i kontakt med – stoikere og epikureere – representanter for to intellektuelle tradisjoner som tilsynelatende står i motsetningsforhold til hverandre, men som i virkeligheten er sider av samme sak straks vi sammenligner dem med prestene.

Når Lukas nevner nettopp disse to, kan det henge sammen med at Epikur ble athensk borger og grunnla en skole i byen i 306, i sin have

nær Akademiet, skjønt han selv kom fra Samos. Zenon fra Kition på Kypros underviste faktisk på Agora, i søylehallen med veggmaleriene. En annen retning som gikk ut over landegrensene var kynikerne, men de er ikke omtalt her.

Felles for alle disse retningene er noe som gjør dem til svært aktuelle samtalepartnere for Paulus – deres filosofi er ikke tankespinn, men en praktisk utfordring: det dreier seg om et livsprogram, et mønster for en levemåte. Handlingsmønsteret hos Paulus er derfor fullt forståelig. Efter reaksjon over avguderiet, følger aksjon – samtale, dialog.

Selvsagt er filosofene representanter for mindretallets holdninger til tilværelsen: de få som kunne reflektere over livet heller enn de mange som måtte ut på gårdene og arbeide hver dag. Men de representerer en side ved de mange, og dette gir deres liv og lære almengyldighet. Deres lære – som altså har et praktisk siktemål – blir formidlet gjennom litterære populariseringer til det litterære publikum, slik vi finner det hos romere som Seneca, Lukrets og gresk-romeren Epiktet.

Og fellesnevneren for de retningene som vanligvis kalles «populære» – i motsetning til de «akademiske»: platonikerne og aristotelikerne – er deres etiske engasjement, et program som samtidig er både teoretisk og praktisk, en livsvei som er intellektuelt begrunnet og rasjonelt forsvarlig, i kontrast til tradisjonelle og nedarvete religiøse forestillinger. Epikureere og stoikere var primært opptatt av riktig – dvs. sann – livsførsel. Et liv i harmoni med den erkjente sannhet er det disse hellenistiske skolene står for. Derfor er de ikke «skoler» i moderne forstand – her er nok et ord vi skal passe oss for – men retninger som har talsmenn her og der i landskapet, enten det er verdenskartet eller bykartet vi tenker på. Det er typisk for disse at mange av dem forlot Athen før Sullas beleiring i 86. De dro faktisk til Roma, slik vi ser det i tilfellet epikureeren Faidros og akademikeren Filon.

Altså fremstår Paulus som en hellenistisk filosof – en kristen filosof, er riktigere å si. Han har mer til felles med disse sannhetssøkerne enn med presteskapet (som han altså ikke oppsøker). Felles berøringspunkter er her i fleng: først sannhetssøken, dernest et etisk livsmønster i tråd med

sannheten. å sette Athen og Jerusalem opp mot hverandre, slik kirkefaderen Tertullian gjorde, er svært forhastet. Begge dreier seg om samme anliggender, men ut fra forskjellige forutsetninger.

Jødene vil jo fortone seg som «filosofer» i greske øyne: de tror bare på én Gud – de setter strenge etiske krav som følge av denne troen. Historikeren Josefus fremstiller da også de teologiske retningene innen jødedommen på hans tid som filosofiske «retninger» eller «skoler» (fariseere, saddukeere, essenerne osv.). Dette er ikke bare for å tekkes publikum: de fremtrer som filosofer i en gresk-romersk sammenheng, av de nettopp angitte grunner. Jødedommen definert som «etisk monoteisme» tilsvarer det de gamle ville kalle en «filosofi». Dette visste grekerne og romerne godt, og derfor finner vi at jødedommen nyter atskillig anseelse og sympati i høyere samfunnslag.

De «gudfryktige» er nettopp den gruppe sympatisører det her dreier seg om.Vi har møtt dem i synagogene rundt om i den jødiske diaspora, og de har mye til felles med filosofenes publikum. De har vendt seg fra presteskapet og religionene, helligdommene og oraklene, til en enkel lære om en enkel Gud og en enkel og konsekvent livsførsel. I seg selv er disse et tegn på hvilket behov for religiøs fornyelse som lå i tiden.

Filosofene, de gudfryktige og jødene hører altså sammen – for Jerusalem og Athen har svært meget felles.

Derfor hører filosofene hjemme på Agora – hvor Paulus møter dem og hvor altså Sokrates hadde virket før ham.

At dette er en nokså fri rekonstruksjon fra Lukas' side, kan det neppe være tvil om. Filosofene var ikke spesielt aktive på Agora, men rundt om i sine respektive skoler. Det er på grunn av parallellen med Sokrates at vi finner alle her nede.

Sokrates' virke er vanskelig å rekonstruere.

Tre kilder foreligger til kunnskap om den gamle vismannen fra Athen: Platons dialoger, Xenofons minneskrift og komikeren Aristofanes karikatur i *Skyene*.

Dessuten har vi skulpturer som viser oss Sokrates: et svært ufilosofisk ansikt sammenlignet med bystene av alle de som kom efter ham. Han ligner heller ikke på bystene av de store forfatterne. Poenget er selvsagt

at han ikke ligner på andre enn seg selv. Sokrates er nemlig unik: en beskjeden figur, et åpent og spørrende ansikt med udistingverte trekk. Han virker lite urban som fremtoning og hører bedre hjemme i en av Attikas mange landsbyer, eller på gårdene. Men dette er kun tilsynelatende. For i tilfellet Sokrates er det skinnet som bedrar.

Kombinerer vi disse fire kildene, finner vi nemlig frem til en skikkelse fra det klassiske Athen som er ganske utfordrende og farlig, skjønt han åpenbart var gjenstand for misforståelse, slik for eksempel Aristofanes fremstiller ham (her blir han en komisk figur). Men misforståelsene går dypere enn som så, for de fører ham i døden. Det var nemlig andre som misforsto ham i tillegg til komikerne, og disse så med uro på at han stilte spørsmål ved alt og alle.

Poenget med Sokrates i vår sammenheng er dette: han blir opphav til alle de filosofiske retningene som Paulus har kjent i sin tid og som vi kaller «hellenistiske», fordi de følger efter den klassiske perioden i gresk historie. Dessuten er de helt kosmopolitiske, internasjonale er vel et bedre ord.

Er det derfor Lukas trekker en parallell og sammenligner de to – Sokrates og Paulus?

Er Paulus' beskjedne figur like farlig som Sokrates' når det kommer til stykket? Tilsynelatende ikke – for filosofene tar det han sier med en klype salt.

Men tiden skulle gi Lukas rett. For Paulus er et levende forvarsel om kristningen av den antikke verden, og av Athen.

Skal vi følge Sokrates på hans daglige vandringer på Agora, må vi se for oss den sentrale plassen full av boder og butikker. Her kunne han treffe hvem han ville. Men spesielle steder er knyttet til hans virke her.

Sokrates var medlem av Rådet (*boule*) og presiderte sågar dette i 406–5. I den anledning nøt han offentlig bespisning i Tholos. Platons dialog *Eutyfron* finner sted i Stoa Basileios, mens Stoa Eleutherios nevnes i forbindelse med pseudoplatonske dialoger som Eryxias og Theages. Saken mot ham ble kanskje ført i den gamle rettssalen Eliaia. Ellers finner vi ham på idrettsbaner og i private hjem (som i *Symposion*).

Parallellen Paulus–Sokrates er ikke overbevisende i mikroskopisk

detalj, men hva selve saken angår, er det ikke vanskelig å få øye på likhetstrekk.

Sokrates var blitt beskyldt for å innføre nye guder (ved siden av å forderve ungdommen), det er det vi hører ekko av i Lukas' beretning om Paulus. Dette kostet ham livet, all den tid han valgte å bli i Athen og dø heller enn å flytte til en annen by eller få venner til å betale en bot. Han ble dømt til døden med 280 mot 220 stemmer, men reagerte så spydig eller arrogant på dommen at ved neste votering var majoriteten langt større (han foreslo som passende straff at han skulle bespises gratis lik prytanene).

Paulus kommer bedre fra det hele.

Så klarer han da også å forklare dem at det ikke er noe nytt han medbringer, men det gode gamle som de alltid har trodd på.

Vi befinner oss i det sydvestlige hjørnet av Agora, utenfor det offentlige «rom» vi har skildret, altså et litt bortgjemt sted. Vi står midt inne i restene av en lengre og smal bygning, fra det 5. århundre f.Kr., ombygget i romersk tid. Murrestene viser en rekke små værelser på begge sider av en korridor som ender i en åpen gårdsplass. Til venstre for inngangen ligger fundamentene av det som har vært et tårn, i to etasjer, og som vel er nøkkelen til hele anlegget. For arkeologien har ikke vært i større tvil om at vi her står i Athens gamle statsfengsel.

Det var her Sokrates endte sine dager.

Det hele er gripende skildret av Platon i dialogene *Kriton* og særlig *Faidon*, hvor vi får et innblikk i det som utspant seg innenfor fengselets murer.

Ifølge disse kildene lå Sokrates' værelse ut mot et rom, hvor det ble funnet en vannmugge og et lite basseng i gulvet. Da vet vi nøyaktig hvor hans celle lå den siste dagen: rommet med bade- eller vaskeutstyret er det første på høyre hånd, og Sokrates' værelse det neste (dvs. nummer to på samme side).

Skildringen hos Platon er et av verdenslitteraturens høydepunkter, og det er nesten forbundet med helligbrøde å røre ved denne. Vi ser vismannen fra Agora omgitt av sine aristokratiske venner som nøder ham til å reise ut av byen så lenge det rådende politiske styret sitter –

det dreier seg om en reaksjon efter «de tredve tyrannene», en ulykkelig overgangsperiode i tiden efter peloponneserkrigens slutt i 401.

Men Sokrates finner dette uakseptabelt, fordi det ville være inkonsekvent.

I stedet velger han å bli hvor han er, og tømmer det giftbeger staten byr ham.

Oppholdet i fengslet trekker ut, på grunn av en festival i byen, og Sokrates kan ha vært her en måneds tid tilsammen. Det er i løpet av denne tiden at venner kommer og besøker ham, Kriton er der til og med før daggry, eftersom han har bestukket vakten til å slippe ham inn. De diskuterer mulige rømningsplaner eftersom festivalen går mot sin slutt og dagen for eksekveringen av dommen nærmer seg.

Men Sokrates forblir like konsekvent – å flykte var ensbetydende med å innrømme skyld.

Platon og vennene ankommer, de er fjorten navngitte personer i tallet, samt noen anonyme andre. Værelsene i fengslet er 4,50 m², og med benker rundt veggene er her plass til flere. Hustruen Xantippe og den yngste sønnen deres er allerede kommet, og vakten har fjernet fotlenken på fangen. Sokrates filosoferer over liv og død før han endelig går for å vaske seg i rommet ved siden av, for å spare dem som skulle stelle ham efter døden. Så sender han kvinner og barn avsted og går tilbake til vennene.

Det er nå blitt kveld. Vakten kommer for å si at tiden er inne og giften kan gjøres klar. Faktisk fant arkeologene tretten små drikkebegre av terrakotta i ruinene av fengslets anneks. Og det var slike som ble brukt til giften. Denne var en drikk av en giftig urt kalt skarntyde på norsk (*hemlock* på engelsk).

Vennene vil utsette det hele, men Sokrates ser ingen grunn til dette.

Platon skildrer de siste minuttene på en måte som gir Sokrates en verdig, endog vakker død: følelsen i kroppen forsvinner langsomt, fra benene oppover, og når giften når mellomgulvet, dør han. Alt er så vakkert og kontrollert som vel mulig.

I virkeligheten vet vi at denne giften gir store smerter, kramper og brekninger.

Altså har ikke slutten vært fullt så vakker som Sokrates' liv på Agora.

Det hører med til historien at athenerne angret seg like efter – og satte opp en statue til vismannen sin i Pompeion. Typisk gresk …

Om Paulus har sett denne, skal vi ikke påstå her. Men de to har felles trekk, ifølge Lukas – ikke bare i livet, men også i døden.

AREOPAGOS

De tok ham da med seg opp på Areopagos og sa:
«Kan vi få vite hva det er for en ny lære du gjør deg til talsmann for?
Det lyder jo merkelig det du lar oss få høre –
så vi ville gjerne vite hva det egentlig dreier seg om.
«Hverken athenerne eller de utlendinger som var bosatt i byen,
hadde nemlig tid eller tanke for annet enn å fortelle og spørre nytt.
(vv. 19-21)

Fra Agora er veien kort opp til den høyden som kalles Areshøyden (gresk: *Areios pagos*) – Areopagos.

Dette navnet har tidlig knyttet seg til Athens gamle og ærverdige råd – Areopagosrådet – som har møttes her oppe i gammel tid, uten at man vet nøyaktig hvor eller i hva slags bygning (det er mulig de møttes i friluft). Her er bedre plass enn antatt når man står og ser høyden nedenfra, og stedet har vært bebygget fra klassisk tid av; den beste utkikkspost over høyden er fra hjørnet av Propyleene, men går man opp fra Agora – inngangen fra Agios Paulos – ser vi straks at det er tale om et større område. øverst reiste de kirken til St. Dionysios i de kristne århundrer.

Ved oppgangen til Marshøyden (som romerne kalte den) står talen Paulus holdt her gravert på to bronsetavler fra nyere tid.

Rådet som opprinnelig møttes her, var aristokratisk og mektig i kongenes og tyrannenes dager. Men efter som demokratiet vokste frem og et nytt råd – *boule* – representerte folket i Attika, ble det et litt annerledes organ: det fikk beholde jurisdiksjon over visse religiøse og strafferettslige anliggender (særlig mord), men hadde ellers ingen reell makt. Under det romerske styret fikk det igjen en betydning for Athens

indre liv: for det første fordi det demokratiske – i klassisk og politisk forstand – var en saga blott, for det annet fordi romerne fremmet en aristokratisk styreform. Medlemmene av rådet på Paulus' tid vil derfor ha kommet fra en elite som var svært proromerske, altså et «lukket» lite samfunn, kanskje bestående av ca. 30 mann; opprørstendenser fra dette hold var utenkelig. Men det er typisk for det romerske styret at rådet hadde større makt enn både *boule* og *ekklesia*. Men akkurat hvordan og på hvilke områder, vites ikke. Cicero oppnådde forskjellige målsetninger via rådet, som nevnt ovenfor.

En god sammenligning med denne utviklingen er selvsagt Senatet i Roma og dets historie under keiserne, akkurat som vi sammenlignet Agora og Forum Romanum (fra politikk til festplass). Begge representerer et oligarki, et plutokrati, et aristokrati. I Lukas' beretning fungerer rådet lik andre myndigheter i de byene vi har besøkt: *strategoi* i Filippi, og *politarchai* i Tessalonika.

En enda bedre sammenligning enn senatet i Roma er kanskje Sanhedrin i Jerusalem. Dette Høyeste Råd besto også av medlemmer fra noen få familier, som alle var proromerske. Lukas ser sikkert en parallell her: at Jesus står for Sanhedrin og Paulus for Areopagosrådet (i begge tilfeller er det også problemer med den formelle siden ved saken).

Lik senatet i Roma har ikke dette rådet fast tilholdssted, men ambulerer litt, og vi er derved kommet til det som er problem nummer én i fremstillingen Lukas gir oss.

Dro filosofene Paulus opp på Areopagos og fremstilte ham for rådet?

Saken er at rådet vanligvis møttes i en eller annen søylehall nede på Agora: i Stoa Poikile eller Stoa Basileios. Antagelsen om at det ikke var plass til rådet oppe på høyden – til nød for en håndfull medlemmer – er nonsens og stammer fra kommentatorer i nyere tid som mangler autopsi, selvsyn. Saken er heller at rådet på Paulus' tid ikke brukte høyden til sine møter, slik det hadde gjort i gamle dager.

Dersom filosofene virkelig tar Paulus med seg til Areopagosrådet, havner vi kanskje i en søylegang nede på Agora og ikke oppe på Areshøyden.

Men Lukas insisterer på dette at de gikk opp på høyden.

Er det heller slik at Lukas fremstiller Paulus i friluft – at han med andre ord står på Areshøyden og taler til de som måtte befinne seg der? Poenget med historien blir da at her er folksomt, ellers gir ikke talen som følger, større mening. I så fall er det ikke *rådet*, men *stedet* Lukas sikter til.

Men han avslutter med å si at en av de tilhørerne som kom til troen var medlem av Areopagosrådet – og derved er vi like kloke. Dette siste behøver selvsagt ikke utelukke muligheten av en tale til folket på selve høyden, all den tid tilhørerne kan ha hatt svært forskjellig bakgrunn.

Vi har derfor valget mellom: rådet på høyden – rådet på Agora – eller Areshøyden uten råd.

Saken spiller for så vidt ingen rolle, for det er talen som teller, apostelens udødelige ord til sitt publikum i Athen.

Nå er taler en av de antikke historikernes spesialiteter, og her er ikke Lukas noe unntak fra regelen. Gjennom hele Apostelgjerningene gir Lukas oss taler som berømte personer skal ha holdt ved viktige anledninger, slik for eksempel historikeren Thukydid hadde gjort det før ham. Peter, Stefanos, Paulus – alle holder de taler (prekener ville vel vi si) i beste antikke stil. Og ifølge denne stilartens regler er det forfatteren som komponerer talene, selvsagt, og ikke talerne selv. Lukas skriver det han anser for å være mest sannsynlig under omstendighetene (slik Thukydid formulerte hensikten med alle talene han skrev i sitt verk om peloponneserkrigene). Derfor er det i utgangspunktet ingen grunn til å anta at ordene falt slik de står skrevet, eller at det ble holdt noen tale for den saks skyld.

Paulus var for det første alene i Athen – Timotheos var ikke kommet tilbake fra Tessalonika og Silas er et eller annet sted i Makedonia.

Talen i Athen er blitt stående som den kanskje mest berømte preken i hele Det nye testamente, av flere grunner.

For det første er den utrolig omfattende i sitt perspektiv, på en måte som gjør den til aktuell forkynnelse uansett tid og sted.

For det annet er den ikke rettet til jødene eller de gudfryktige, for her er vi ikke i synagogen, men ute blant det athenske folket. Og dette

er av stor viktighet for vår forståelse av apostelen og av de første kristne i sin alminnelighet. For vi har, som før nevnt, nesten ingen eksempler på hvordan de forkynte for hedningene. De to eksemplene vi har stammer begge fra Apostelgjerningene (i Lystra og her i Athen). Formodentlig er de eksemplariske og typiske for genren. I alle fall har de med tiden fått fornyet aktualitet.

Talen faller i fire deler, og vi skal ganske kort kommentere noen sider ved disse. Først kommer et innledende poeng, et slags utgangspunkt for det som følger. Dernest kommer klagen over avgudsdyrkelsen. Så kommer forklaringen av hva som er riktig og feilaktig religionsutøvelse. Til slutt får vi kristen forkynnelse.

> Da sto Paulus frem midt på Areopagosog holdt denne talen:
> «Athenere! Av alt jeg ser omkring meg, er det tydelig
> at dere er dypt religiøse mennesker. For her jeg har vandret omkring
> og betraktet deres helligdommer, har jeg til og med funnet
> et alter med innskriften: «For en ukjent Gud.» Nåvel!
> Han som dere dyrker uten å kjenne, ham er det jeg forkynner dere!
> (vv. 22-23)

At Athen var det mest religiøse av alle steder, er en kommentar til alle monumentene i byen og en tolkning vi finner hos flere forfattere, for eksempel Sofokles, Josefus og Pausanias (1, 17,1). Geografen Strabon reiser Hellas rundt ca. femti år før Paulus kommer dit, og er en viktig kilde til kunnskap om tidlig keisertid, og om Hellas forøvrig. Han understreker også det spesielle ved Attika og Athen: «Attika er nemlig gudenes egen eiendom, de tok det i besittelse som sin egen helligdom …» (Bok 9, 1,16).

Dette angår vår tolkning av byen som et levende museum, og Paulus' reaksjon på dette, den som i første omgang var å søke ned på Agora og der begi seg i samtale med filosofene. At her foreligger litt ironi, skal vi ikke se bort ifra, siden ordene faller fra kristent hold.

Utgangspunktet for talen er noe litt mer konkret, men noe som samtidig eksemplifiserer den innledende bemerkningen. For apostelen refererer til et alter til en «ukjent gud», noe som igjen er attestert av forfattere som Pausanias (1, 1,4) og Filostratos. Det disse taler om er

altre til «ukjente guder», og ikke *en* ukjent gud, men det behøver ikke å bety at opplysningen ikke er korrekt. Entalls- og flertallsformer utelukker ikke hverandre.

Poenget er at han her finner et felles berøringspunkt, et som gir ham en slags innfallsport til deres religiøse virkelighet, den han nå skal få i tale. Altså er det ikke «nye guddommer» han presenterer for athenerne, men noe de allerede kjenner – en ukjent gud. Og dersom det er Areopagosrådet han taler til, er det disse som har den høyeste jurisdiksjon i religiøse anliggender. I hvert fall er meningen den at rådet skal vurdere om det er noe nytt Paulus farer med, eller ikke.

Igjen går tankene mot Sokrates.

> Den Gud som har skapt universet og alt hva det rommer,
> og som er herre over himmel og jord –
> han bor ikke i templer bygd med menneskehender,
> tar heller ikke imot tjeneste av menneskehånd,
> som om han behøvde noen ydelse fra oss;
> det er jo han som selv gir liv og ånde til alt og alle.
> Av én og samme rot har han skapt alle folkeslag,
> for å gi dem hele jorden til bolig,
> og hvert av dem har han gitt sin tid og sine grenser –
> alt sammen for at de skulle søke Gud,
> i håp om at de skulle kunne famle seg frem til ham og finne ham.
> Og han er da heller ikke langt borte fra en eneste en av oss.
> For ved ham er det vi lever, beveger oss og er til –
> som det også heter hos noen av deres egne diktere:
> «Av hans ætt er også vi.»
> (vv. 24-28)

Det som først av alt er oppsiktsvekkende med denne talen, er altså at vi for en gangs skyld overhører en form for forkynnelse vi ellers ikke møter i Det nye testamente – forkynnelse for hedninger.

Her går ikke veien om synagogen, om Skriften og jødenes tradisjoner, men direkte til et hedensk publikum. Og da må Paulus ta utgangspunkt i noe annet enn Skriften, nemlig felles religiøse anliggender. Og slik blir alteret til den ukjente gud en viktig overgangsmekanisme. Men

det saken gjelder er det som nå følger, nemlig troen på at alle mennesker søker Gud og kjenner Gud på en indirekte måte – men at her er skjedd en avsporing, slik Athen vitner om med alle sine avgudsbilder. Altså er det ikke bare negative holdninger hos Paulus, i hvert fall ikke når han skal forklare athenerne hva han selv forstår med ordet «Gud» – noe som nettopp ikke er så nytt og fremmed som de først trodde.

Og så fortsetter han med å sitere to greske diktere – Epimenides fra Kreta og Aratos fra Soloi i Kilikia – som hver på sin måte også vitner om at Gud er nærværende overalt og at alle mennesker utgjør et fellesskap, slik også stoikerne lærte. Felles religiøsitet blir derved et viktig moment i tidlig kristen forkynnelse for hedningene. Paulus benytter seg av tekster og referansepunkter som athenerne kan forstå, og kommer ikke med bibelord til et uforberedt publikum. Og disse referansepunktene er nettopp litteratur og filosofi, ikke religion i tradisjonell forstand: myter, kult og lignende.

Dette er han selvsagt ikke den første som har gjort, for det han sier er helt i tråd med en jødisk form for forkynnelse som vi kjenner igjen fra Skriften, særlig de bøkene som blir til mens jødene lever i en gresk kontekst, og som vi kjenner som Visdomslitteraturen (se Jesaja 44,9; Sal 115,4 og 135,15; se særlig Visdommens bok kap 15, og i Aristeas' Brev 134). Med andre ord er det en standard fremgangsmåte vi her overhører. Den er godt utprøvd av jødene i hellenistisk tid, og de første kristne – som jo er jøder nesten alle sammen – overtar denne form for forkynnelse som en selvfølge. Den er like relevant her som der. I særlig grad er det avgudsbilder det protesteres mot, bilder som i seg selv er uttrykk for avsporet religiøsitet. Og her er det at Visdommens bok setter inn sterke skyts, så sterke at det neppe kan gjøres bedre.

Vi har bare ett annet eksempel på slik forkynnelse i NT, i Lystra (Apg 14), hvor argumenteringen er den samme som i Athen. Men her er det ironiske at det er apostlene Paulus og Barnabas som *selv* blir gjort til gudebilder: hedningene vil ofre *til dem* fordi de tror at de egentlig er Zeus og Hermes! Bedre kan det ikke fremstilles, og vi sitter igjen tilbake med følelsen av hvilken kunstner som bor i Lukas, ikke bare hva fortellerkunst angår, men selve de teologiske poengene. Når antikken senere gjorde ham til ikonmaler, er ikke dette helt ulogisk.

Men siden vi er av guddomsætt, da må vi heller ikke forestille oss
at guddommen er lik gull eller sølv eller sten,
altså noe kunstverk skapt av vår egen fantasi.
(vv. 29-30)

Spørsmålet om hvor mye de første kristne forkynte for hedningene og hvor mye som gikk via synagogen, er et spørsmål vi aldri får svar på i lys av de nytestamentlige tekstene alene. Spørsmålet angår det hedenske nærværet i de første kristne menighetene. Er dette stort eller er det lite: er de første kristne nesten utelukkende jøder og gudfryktige hedninger, eller er her også er sterkt innslag av konvertitter fra hedendommen som ikke gikk via synagogen?

Vi støter på spørsmålet på hver side av vårt Nye testamente, og kommer tilbake til det straks vi befinner oss i Korint, men har allerede tangert det i forbindelse med etableringen av en bykirke i Tessalonika.

Og så kommer vi til den spesifikt kristne delen, som altså ikke består i å forkynne nye guddommer, men som likevel er et oppgjør med alt Paulus har sett i byen. Dette er i og for seg det samme som han har sagt i synagogen i Athen, men i vår sammenheng får ordene en litt annen klang.

Inntil nå har Gud båret over med vår uvitenhet;
men herefter forkynner han for alle mennesker,
hvor de enn er, at de må vende om:
Fordi han har fastsatt en dag da han vil
felle sin rettferdige dom over verden.
Og til det har han utpekt et menneske,
og har stadfestet hans oppdrag,
ved å oppreise ham fra de døde.
(vv. 30-31)

Her er vi kommet tilbake til det som var selve utgangspunktet for at filosofene tok apostelen med opp på Areopagos – Paulus forkynner Jesus og oppstandelsen fra de døde.

Reaksjonen er som ventet.

For grekerne var verden et evig og rasjonelt hele. De opplevde virkeligheten mer «syklisk» eller «stasjonært» (her foreligger forskjellige modeller for tolkning) enn «lineært» og «horisontalt» (altså historisk). I gresk tenkning er det derfor orden og rasjonalitet som dominerer mer enn en fremadrettet skapelsestanke. Dette med orden og rasjonalitet har altså Paulus bruk for – som utgangspunkt – men det han vil frem til, er selvsagt en formålsrettet og historisk verdensanskuelse: Gud har fastsatt en dag som skal konkludere hele historien. «Skapelsen» er et slags synonym til «historie» i jødisk tankegang, mens grekerne opplever verden som guddommelig i seg selv: den guddommelige mening hviler i selve universet på en måte som blant annet muliggjør filosofisk tenkning, siden verden er rasjonell.

I gresk religion er selvsagt situasjonen en litt annen. Her er det tale om mytiske og irrasjonelle aspekter som religionene skal regulere eller bøte på, og det monn av teori som ligger i mytene er derfor forskjellig fra filosofenes verdensanskuelse. Dette er også grunnen til at Paulus bega seg ned på Agora, skal vi tro Lukas.

Hvordan gikk det så med Paulus' forkynnelse – eller forsvar – for Areopagosrådet? Hvordan reagerte nettopp athenerne på hans ord? Vi vet at budskapet han bragte til Hellas ble møtt på forskjellig vis i de forskjellige byene. Men tendensen hos Lukas er at myndighetene innser at hans budskap er politisk uskyldig. Slik går det også i Roma, ifølge vår forfatter og reiseleder.

Hvordan gikk det i Athen?

Men da de hørte ham nevne oppstandelsen fra de døde,
begynte noen å gjøre narr av ham, mens andre sa:
«Vi hører deg gjerne tale mer om dette en annen gang.»
Slik forlot Paulus kretsen; men noen av mennene sluttet seg til ham
og kom til troen. Blant dem var Dionysios, medlem av Areopagos-rådet,
en kvinne med navn Damaris, og en del andre.
(vv. 32-34)

Rådet – eller tilhørerne på Areopagos, hvem de enn måtte være – tar det hele nokså lett. Her er ikke noe farlig, ingenting som kan skade byens forhold til romerne (slik saken mot Paulus ble fremstilt for myn-

dighetene i Tessalonika). Her blir han så å si ledd ut – Athen er relativismens by og ikke bare hedendommens høysete. Athen tar ikke Paulus på alvor – og Lukas tar heller ikke Athen helt på alvor, fordi menneskene her bare er opptatt av det tradisjonelle eller det overflatiske, som for eksempel trivielle nyheter.

Men det gis unntak fra regelen.

Selv om Paulus i et av sine brev til kirken i Korint kaller byens første kristne for «Akaias førstegrøde», så er det noen navn som dukker opp i Athen, nærmere bestemt to personer som tror på det han sier.

Den første av disse er Dionysios – medlem av Areopagosrådet (og derfor et mulig vitne om at Paulus faktisk kan ha adressert denne forsamlingen). Vi hører ikke mer om ham i Apostelgjerningene eller i Det nye testamente forøvrig. Men i eftertid er han blitt en svært berømt skikkelse. Han nevnes som den første biskop av Athen i et brev fra biskop Dionysios av Korint (rundt år 180), som omtales hos historikeren Eusebius. Dernest blir han tillagt forfatterskapet av et meget betydelig teologisk korpus – *Corpus Dionysiacum* – som skriver seg fra det 6. århundre. Han er også i dag Athens vernehelgen.

Den andre navngitte personen er en kvinne ved navn Damaris, som vi heller ikke vet noe om. Sannsynligvis har hun lite med Areopagos å gjøre, og kanskje er dette en av de gudfryktige Paulus kan ha møtt i synagogen i Athen (en side ved oppholdet som Lukas altså ikke er interessert i).

Dessuten nevnes «noen andre menn», uten at vi får vite mer om disse.

Altså var ikke ventetiden i Athen så fattig på utbytte som det vanligvis fremstilles. Men om resultatet ble en bykirke, vites ikke. Disse første kristne i byen må raskt ha etablert kontakt med kristne i andre byer, men vi hører altså ikke mer om dem.

Poenget med talen på Areopagos er dette: Paulus går fri. Rådet hadde mistet sin rett til å idømme dødsstraffer på grunn av det romerske nærværet – akkurat som Sanhedrin i Jerusalem – men det var dette organet som hadde avgjort mordsaker i gamle dager. Og det var stadig et organ for religiøse saker.

Paulus' budskap er med andre ord erklært politisk ufarlig av selve Areopagosrådet.

For å forstå hva dette innebærer, må vi lese oss gjennom hele Apostelgjerningene, følge apostelen fra by til by og se hvordan nettopp jødiske, romerske og greske autoriteter behandler ham. Lukas insisterer på dette at kristendommen ikke er av farlig natur, at den ikke utgjør en trussel hverken for jødedom, greske byer eller det romerske imperium. Historien ender jo også med en referanse til at Paulus får gå fritt i Roma og samtale med hvem han vil. Sannheten er en litt annen, det vet vi fra annet hold. For Lukas er anliggendet av aller største viktighet, særlig dersom han selv er greker. Grekere og romere setter apostelen fri, gjerne efter vanskeligheter fra et eller flere hold. Den Jesus han hevder er Herre (gr. *kyrios*) utgjør ingen trussel for statsmakten.

Enten vi er på Areopagoshøyden i Athen eller ikke, enten det er Areopagosrådet han taler til eller ei – Paulus går ned igjen på Agora som en fri mann.

Slik gikk det ikke med Sokrates.

VEIEN VIDERE

Derefter forlot han Athen og dro til Korint.
(18,1)

Lukas ender Athen-oppholdet med talen for Areopagosrådet, en forholdsvis begivenhetsrik og likevel udramatisk finale.

Historisiteten bak alt dette lar vi stå åpen, og konkluderer heller med at Paulus kom godt fra oppholdet i Athen – som senere i Roma. For sammenligningen mellom Areopagosrådet og Senatet i Roma er ikke så kunstig som det først kan synes. Men kontrasten til Filippi, Tessalonika og Berøa er vel det mest iøynefallende ved hele beretningen. Likhetspunktet er også dette at Paulus anklages på falskt grunnlag i Filippi og Tessalonika, og når han endelig får anledning til å forklare seg, da blir det opplagt for alle og enhver at hans lære ikke er farlig: den består ikke i nye og/eller farlige guddommer eller ideer. Talen på

Areopagos klargjør alt dette. Og i neste kapitel av Apostelgjerningene finner vi eksempel på det samme.

Spørsmålet vi stiller til Lukas' beretning, er selvsagt hvor historisk korrekt dette er alt sammen.

For myndighetene var ikke så svært begeistret for nye religiøse bevegelser, det vet vi fra mange hold. Og anklagen mot de første kristne hadde mye med nettopp dette *nye* og *annerledes* å gjøre. «En ny og farlig overtro» – *nova et prava superstitio* – er uttrykket historikeren Suetonius bruker i forbindelse med de kristne og deres mulige skyld i Romas brann (år 64). Tacitus taler om «hat til menneskeheten» – *odium generis humani* (et uttrykk som også kan leses «forhatt av menneskeheten»). Og begge uttrykkene tangerer nokså presist de anklagene vi hittil har sett fremmet mot apostelen, og som Lukas frikjenner ham for. «Caesars lover» hadde nettopp med religionsutøvelse å gjøre.

Poenget er selvsagt ikke at urkristendommen er en sosialrevolusjonær bevegelse – men at den kan oppfattes slik: frihet og likhet for alle, en ny «herre og mester» (lat.: *dominus et deus* – gr.: *kyrios kai theos*), en ny kommende verdensorden (all eskatologien) osv. Lukas skriver et forsvarsskrift for Paulus, så mye er sikkert. Men derved gjør han seg kanskje skyldig i visse forenklinger.

I stedet for å forlenge oppholdet i Athen, drar apostelen videre til Korint.

Hvorfor gjør han dette?

For det første var ikke Athen ment å skulle bli en ny base for hans misjonsaktivitet, dertil er byen for spesiell, og for utpreget hedensk. Dessuten ligger den ikke slik i terrenget at den passer inn i apostelens strategi. Pireus ville vært et bedre valg, men byen er for liten og ubetydelig på denne tid.

For det annet er oppholdet i Athen en ventetid, som gjentatt ovenfor. Straks Timotheos kommer fra Makedonia, er altså ventetiden slutt, og han kan dra videre til det som nå var blitt bestemmelsesstedet.

Timotheos drar straks tilbake til Makedonia med brevet fra Paulus (det vi har kalt Brev 1), og tiden er kommet til å bevege seg videre. Målet er Korint.

Men hvordan kommer han seg så dit?

Spørsmålet er ikke av stor viktighet, men det er interessant hva ferdsel og kommunikasjoner angår.

Den vanligste antagelsen er at Paulus igjen må ty til apostlenes hester – han går fra Athen til Korint: ut Dipylonporten, den han var kommet inn noen uker tidligere, og til Istmen (det vil si eidet som skiller fastlandshellas fra halvøen Peloponnes), for så å fortsette opp til byen. Strabon fulgte samme rute, mens Pausanias tok motsatt vei.

Denne ruten fører ham i første omgang til helligdommen i Eleusis. Og veien hit ut er den som pilegrimene fulgte, en vei som begynner eller ender på Akropolis, og som går midt gjennom Agora før den forsvinner ut porten, langs Kerameikos og med Akademiet på høyre hånd.

Etappe nummer én er altså uproblematisk, og utgjør ikke mer enn en halv dagsreise. Derfor har han hatt tid til å fortsette til byen Megara, siden vi ikke har grunn til å tro at han stanset i Eleusis.

Megara er ikke nevnt i noen av våre nytestamentlige tekster, hverken i brevene eller hos Lukas. Dette *kan* selvsagt bety at han ikke stanset der – fordi han red – men det ville være å argumentere *ex silentio* (ut fra fraværet av bevis), og det er det svakeste av alle argumenter. På veien fra Athen er dette et like naturlig stoppested som Amfipolis og Apollonia var i Makedonia, forskjellen er altså at Lukas lar dette uomtalt. Trolig er han opptatt av å jage oss videre i sin fortelling, av å komme raskest mulig til Korint, mens vi må ta for oss alle stadiene underveis. Lukas er en god nok reiseleder, men av og til gir han oss for lite hjelp – og av og til for meget.

At byen ikke omtales, kan også henge sammen med dens skjebne i tiden forut for apostelens besøk.

Megara ble ødelagt allerede ved slutten av peloponneserkrigene, på en slik måte at den aldri helt kom på fote igjen. Sulla brukte byen som base for sitt felttog mot Athen. Før Sulla hadde Caesars legat Calenus forårsaket en katastrofe på stedet, fordi megarerne hadde tatt parti for Pompeius i borgerkrigen. Dersom Paulus virkelig overnattet et eller annet sted i byen, var det lite eller intet som kunne minne ham om at dette var opphavet til kolonier som Khalkedon og Byzantion ved

Bosporos og Megara Hyblaia og Selinus (Selinunte) på Sicilia. Dessuten var den ikke egnet som en ny stasjon i hans misjonsverk.

Etappe nummer to er mindre bekvem, den fører fra Megara til istmen, hvor apostelen har måttet overnatte dersom han ikke rir.

Problemet her er at veien går over et særdeles kronglete og dramatisk klippeterreng like efter Megara – de såkalte *skironiske* klippene, som fører like ned i havet og vanskeliggjør ferdselen betraktelig. I dag går den moderne autostrada godt over disse, og den antikke veien har for så vidt gjort det samme, men den var notorisk dårlig: smal og ikke ufarlig. Derfor var det at keiser Hadrian – den store Hellas-vennen – lot veien utbedre i det 2. århundre, ifølge Pausanias.

Dette er en strekning hvor fantasien slippes løs – i fritt fall! – hos mange av våre kommentatorer.

For Plutark (i biografien *Theseus*) har en beretning om det som i gammel og legendarisk tid hadde skjedd på denne strekningen: hvordan veien over klippene var blitt brukt av kjente røvere til å drepe forbipasserende på de mest utspekulerte måter. Verst av disse var en viss Skiron, som strekningen altså er blitt oppkalt efter. Han yndet å bekjempe folk i kamp for derefter å binde dem til utspente trær som rev dem i stykker straks de ble sluppet løs fra sitt spenn. Andre røvere skal ha funne tilsvarende grusomme metoder til å kaste veifarende ned i dypet. Ingen ringere enn helten Theseus var det som bekjempet Skiron.

For moderne lesere av Apostelgjerningene kan *dette* lett bli strekningen Paulus refererer til når han i 2 Kor 11,26 taler om farer til lands: altså røvere – her er situasjonen den samme som i legendarisk tid.

Men det er for enkelt, all den tid vi beveger oss i provinsen Akaia, på et tidspunkt da romerske embedsmenn – nærmere bestemt prokonsulen i Korint – hadde ansvar for sikkerhet og fred. At Paulus har vært utsatt for all verdens farer på sine mange og lange vandringer, er det ingen grunn til å betvile, men det er heller ingen grunn til å konsentrere oppmerksomheten om strekningen efter Megara, elendig som denne var. Skjønt farer forbundet med ferdsel på veien er et tema – gr. *topos* – som går igjen og igjen i antikk litteratur, er det ingen grunn til å fokusere denne distansen, bortsett fra dette at veien var dårlig.

Det fantes naturlig nok andre måter å komme frem på, og vi vet om flere innlandsruter som fører gjennom eller rundt fjellet som skiller Megara fra istmen og som derved utgjør grenselandet mellom de to bystatene. En slik løsning kan ha forlenget reisen, særlig dersom den foregikk til fots. Dersom den gikk langs kysten, passerte apostelen handelsbyen Skoinos. Istmen var altså et belte – et eid – som førte fra fastlandet over til halvøen Peloponnesos. Her hadde de gamle murene gitt korinterne full kontroll over enhver form for passasje.

Selve istmen er 5950 m på det smaleste.

Her lå den kjente *diolkos*, en ca. 5 m bred brolagt vei, hvor man ved hjelp av oksekjerrer kunne trekke mindre skip over land, på en slags plattform (*holkos*) som stammer fra Perianders tid. Det dreier seg om mindre handelsskip og krigsskip, opp til 10 tonns vekt, som på denne måten kunne spares en seks dagers reise rundt det farlige Kapp Malea og det like farlige Kapp Matapan på sydspissen av Peloponnes (et besøk på disse trakter vil raskt bekrefte den eksisterende kanalens nødvendighet). Systemet var i funksjon gjennom hele romertiden, like ned til det 9. århundre, og Paulus må ha sett det fungere ved ankomsten til istmen. Skip som var for store, kunne selvsagt losse lasten i havn ved den korintiske bukt (mot vest) og den kunne så fraktes til havnen i den saroniske gulf (mot øst) og lastes ombord i et nytt skip.

Fremfor alt er istmen viktig for alle reisende fra vest til øst. Romere i fleng har kommet denne veien: diktere som Ovid, Properts, Apuleius, Apollonius, Plutark – politikere som Agrippa, Augustus, Titus, Hadrian og mange flere.

Langs istmen lå også en kanal som aldri var blitt fullført, der hvor den moderne kanalen nå ligger. Så forskjellige størrelser som Periander, Demetrius Poliorketes, Caesar og Caligula hadde alle forsøkt å realisere et kanalprosjekt for å avløse diolkos. Men Nero var den som gjorde det største forsøket: et 75 dagers arbeid utført av 6000 slaver fra det Palestina som hans general Vespasian drev og gjenerobret efter opprøret i år 66 e. Kr. Men dette er efter Paulus' tid. Den siste som forsøkte å gjøre noe med kanalprosjektet, var faktisk den athenske mangemillionæren og velgjøreren Herodes Attikos.

Ved istmens østligste punkt lå helligdommen – *isthmia* – der de isthmiske leker ble feiret hvert annet år, som en av fire panhellenske leker (ved siden av de delfiske, de olympiske og de nemeiske), og de tiltrakk seg store mengder besøkende. Strabon var der i 29 f.Kr.

Det er tale om et større område som rommet en helligdom til Poseidon, et teater og en hippodrom. Her er mange levninger å se, samt et lite museum som viser frem gjenstander knyttet til lekene. Lekene er viktig i vår sammenheng, for de fant sted under apostelens opphold i byen (våren 51), og brevene han sender til denne bykirken gir referanser til atletiske sysler (f.eks. 1 Kor 9,24-27). At romerne ødela Korint i 146 f.Kr. betød ikke at lekene tok slutt. Tvert imot var det nabobyen Sikyon som fikk æren og oppgaven å organisere disse. Men de går tilbake til Korint en gang mellom 7 f.Kr. og 3 e.Kr., og romerne vet å vende disse panhellenske tradisjonene til sine egne interesser: annet hvert år holdes de tradisjonelle lekene, men hvert fjerde år feires dessuten lekene til ære for keiseren (dette blir raskt til de «store» isthmiske leker). Selve lekene besto i en kombinasjon av forskjellige tevlinger: musikk og poesi – hesteveddeløp – atletiske leker. Alt dette var tradisjonelt nok.

Veien fra istmen – eller fra havnen – opp til byen førte gjennom landsbyene Kromna og Hexamilia (som har beholdt sitt navn), et fruktbart område som er vel verd et besøk, og hvor klippeborgen Akrokorint ruver i horisonten. Denne gir den reisende visshet om å bevege seg mot noe utenom det vanlige.

Vel fremme gikk veien gjennom murene som vernet veien ned til havnebyen Lekaion, den som vendte mot vest. Paulus kom altså inn på den hovedgaten som førte fra havnen og til Korints forum. Dette betyr at det første han så av byen, var den monumentale portalen som førte inn til forum.

Bymuren var ikke satt i stand igjen på denne tid, skjønt byportene sto der, som i Athen.

Vi sitter tilbake med et stort spørsmål efter å ha reist denne distansen fra Athen til Korint via *Isthmia* og Hexamilia: dersom den siste etappen

av veien både var dårlig og farlig – slik moderne kommentatorer har en tendens til å hevde – hvorfor valgte Paulus å gå? Det var til enhver tid skip som skulle fra Pireus eller Faleron til den av Korints to havnebyer som vender mot øst: Kenkreai, rett syd for helligdommen ved istmen. Løsningen forutsetter at han seilte i den farbare årstiden.

Vi foretrekker en slik løsning, og ankommer altså en havneby som ikke kan måle seg med Pireus, men som likevel var betydelig nok, og som har efterlatt seg en del rester som er verd å se. I alle fall var det herfra Paulus forlot Korint efter sitt første opphold, og brevene vitner om at her var en huskirke. I dag ligger selve havnen under vann, men her er synlige rester av det nye havneanlegget som romerne bygget for all ferdsel mot øst. Det som dominerer havnen er restene av en større senantikk basilika viet apostelen.

Uansett hvilken vei Paulus valgte, så begynner et nytt kapitel av hans liv straks han befinner seg i Korint.

For her ble han lenge, og her kom han tilbake.

Hit sendte han også de viktigste brevene vi har fra hans hånd, de som mest av alle viser oss apostelens hverdag.

Neste kapitel blir derfor like farverikt som byen selv.

Men her er en konstant bakgrunnskulisse som også fanger vår oppmerksomhet – Peloponnes og dets historie i gammel tid.

For vi har med dette beveget oss over til et kontinent og til en forhistorie som kommer før alt det klassiske, en vi kjenner gjennom den eldste greske litteraturen, den som med tiden kom til å bli deres Bibel, og som alle antikke forfattere refererer til eller siterer med stor respekt.

For like syd for Korint ligger hjertet av Homers verden.

3.
PELOPONNES

HEROISK TID

Eidet ved Korint utgjør den viktigste skillelinjen i Hellas.

Her går ferdselsåren fra og til Peloponnes.

Her er knutepunktet for all slags trafikk mellom de to delene av Hellas, enten denne er fredelig eller krigersk.

Her går også skillet mellom Øst og Vest. Selvsagt kan man reise sjøveien rundt Peloponnesos dersom man skal til Italia, men dette er forbundet med all verdens risiko, siden farvannet rundt Kapp Malea og Kapp Matapan er et av de farligste på middelhavskartet.

Den som kontrollerer eidet, kontrollerer i virkeligheten halve Hellas.

Derfor er det ikke å undre seg over at byen Korint blir en så mektig faktor som historien viser. Dens geografiske beliggenhet garanterer byen den rolle den får.

Men Korint betyr mer enn dette.

For ved å passere istmen befinner vi oss i et helt annet historisk landskap enn vi gjorde i Makedonia og Attika.

Der beveget vi oss fra hellenistisk til klassisk tid. Fra Filips og Alexanders kongerike i nord dro vi i all hast med skip fra Methone til Athen, hvor vi vandret på klassisk grunn: vi så stedene der Sokrates, Platon og Aristoteles har levd, hvor Drakon, Solon og Kleisthenes har rådd, hvor Miltiades og Perikles har kjempet. Vi besøkte demene i Attika og beså de mest berømte bygningene i Athen.

På Peloponnes befinner vi oss straks i et annerledes landskap, og det er ikke først og fremst forbundet med byene Sparta og Korint, men med langt eldre navn. Disse er førklassiske og tilhører grekernes legendariske fortid.

Landemerkene på Peloponnes er nemlig steder som Mykene (syd for Korint og rett nord for det moderne Nauplion), Tiryns (som ligger ved innkjørselen til Nauplion), Argos (som ligger på den andre siden av bukten), Pylos (som ligger på vestsiden av halvøen), og mange andre steder. Straks vi beveger oss fra Attika, via Eleusis og Megara, og kom-

mer til Korint, ligger altså veien åpen for oss til disse stedene. Moderne kommunikasjoner muliggjør at vi på svært kort tid kan bevege oss fra det ene av disse legendariske stedene til det andre.

Selvsagt ligger veien også åpen for en tur til Olympia eller Sparta. Men slike avstikkere ligger ikke på Paulus' reiseplan. Det gjør heller ikke Mykene, Tiryns, Argos og Pylos.

Poenget er heller dette: ved å bevege oss fra Attika til istmen og over til Korint, beveger vi oss fra den ene kultursfæren til den andre, det ene historiske landskapet til det neste i vår reise bakover i tid og litteratur. På sin reise fra nord til syd følger Paulus samtidig gresk historie inn i det som er dets eldste stadium – stedene vi først blir kjent med i den greske verden.

Når dette i det hele tatt er mulig, er det takket være ett navn – én mann? – som vi kjenner under navnet Homer.

Det er de homeriske sangene – 24 i tallet – som åpner den greske verden for oss, legger frem for oss det greske verdenskartet og dets mange helter i gammel tid.

Her er det ikke Attika eller Pella som er tyngdepunktet, men nettopp Argossletten på halvøen Peloponnesos, det som er hjertet i heroisk gresk kultur.

Her er det aristokratiske familier – en slags småkonger – som hersker, og de heter Agamemnon, Menealos, Nestor og alle de andre vi kjenner fra sangene. Helter som Akilleus, Hektor, Patroklos og Odysseus er viktige bestanddeler av Homers beretning. Det er også en skjønnhet som Helene. For sangene i Iliaden kan trygt leses som historien om hvordan kvinnelig skjønnhet forårsaker en verdenskrig – den skjønne Helene er virkelig en *femme fatale* – som ikke kjenner sidestykke i antikk historie før vi kommer til Kleopatra, hun som beseiret den ene romerske hersker efter den annen. Kongeslottene på dette gamle verdenskartet er nettopp de vi for binder med stedsnavnene vi har nevnt ovenfor, og takket være arkeologien kan vi i dag besøke Agamemnons Mykene, Nestors Pylos, Argos, Tiryns og mange andre navn fra de homeriske sangene. Disse har dukket frem fra historiens mørke takket være arkeologien, skjønt de gamle visste godt hvor stedene lå (dette gjelder også Troja-Hissarlik). Dette verdenskartet er forøvrig sterkere enn som så, for vi har allerede nevnt en festning på Akropolis. Vi finner levninger av denne kulturen vidt og bredt: på Ithaka (Odysseus' hjemstavn), i Theben, Orkomenos og Gla, på Aegina, Kea, Melos og på Rhodos. Den har også efterlatt seg spor i Korint.

Kulturen det her er tale om kalles efter Mykene – mykensk – og det er århundrene mellom 1500 og 1200 f.Kr. som er mykensk og heroisk tid, perioden før den doriske folkevandringen på begynnelsen av 1100-tallet, den som får skylden for at den gamle verden går under i den form vi kjenner den fra Homer (skjønt andre forklaringer også finnes).

Selvsagt er steder i Attika også bebodd i denne perioden, og vi så rester av det mykenske Athen på og rundt Akropolis. Men her er det tale om kulturelt og politisk tyngdepunkt, og da er det Peloponnes som først og fremst forbindes med de gamle kongeborgene. I en forbløffende grad er de blitt bevart for eftertiden, siden de ble fraflyttet før klassisk tid. Ilion ved Hellesponten – Troja selv – er et slags unntak fra regelen, siden her var kontinuerlig bebyggelse på en måte vi ikke kjenner fra Peloponnes.

Den mykenske kulturens historiske forutsetninger er den innvandring av gresktalende stammer som kommer til Balkan i perioden rundt 2000 f.Kr. (jonere kalles disse). Her ble de påvirket av en avansert ikke-gresk kultur med sentrum på Kreta, en som hadde mye kontakt med fastlandet og med Egypt (se neste kapitel). Selv om innvandrerne ble preget av denne kulturen, er de selv svært forskjellige fra sine forgjengere i Hellas, og det er nettopp fastlandet – ikke øyriket – som preger innvandrerne. Her skaper de sin egen kultur – den mykenske – forskjellig fra den gamle, den såkalt minoiske (efter den mytiske kong Minos på Kreta). De som kom omkring 1100 kalles dorere.

Forskjellen mellom det mytiske minoiske og det legendariske mykenske er stor.

Sistnevnte kultur når sitt høydepunkt omkring år 1400, da det minoiske riket forfaller. Kulturens kjennetegn er ganske motsatte av det vi ser i øyriket: den greske fastlandskulturen er robust, alltid krigsberedt, bestående av rivaliserende riker, ekspanderende til både øyer og

det lilleasiatiske kontinent – kort sagt typisk for Balkan, og ulikt øyene. Fra minoerne lærte de fremfor alt fredelige sysler, og her kommer vi til noe vesentlig, noe som har med Homer å gjøre – skrivekunsten.

For i mykensk tid har man adaptert det minoiske alfabetet til å tjene gresksproglige formål. Det er dette sproget vi kjenner som Linear B, og vi finner det på små leirtavler overalt der den mykenske kulturen slo rot. For denne er ganske homogen: vi finner den samme strukturen på Peloponnes, på Aegina, i Attika, Boiotia og Thessalia. Mest imponerende er resten av denne kulturen slik vi finner den på Peloponnes, og selv om vi ikke vet at denne regionen utøvde et hegemoni over alt fastlandsgresk, så blir perioden og kulturen kalt mykensk efter Mykene, på grunn av funnene der.

Hele eventyret varte bare noen hundre år.

For straks vi kommer mot slutten av det annet årtusen f.Kr., er det hele over. Mykensk kultur skrumper inn og disintegrerer i årene 1200-1000 f.Kr. Kongeborgene blir ødelagt eller fraflyttet. Og den sannsynligste forklaring på dette fenomenet er en ny folkevandring, altså den doriske – en ny bølge med gresktalende stammer som skyller ned over Balkan. Og det er mot en bakgrunn av de mørke århundrer som følger på denne innvandringen, at grunnlaget for den klassisk greske kultur blir lagt.

En alternativ forklaring på den mykenske kulturens undergang er at denne er fredelig: det skyldes utelukkende indre faktorer når systemet kollapser – det er de lavere klasser som reiser seg mot det aristokratiske herredømmet, det er fotfolket som velter pyramiden (teorien smaker av det 20. århundres politiske filosofi).

De greske dialektene kan kaste lys over denne turbulente tiden.

For de nyankomne dorerne finner vi i det sentrale Peloponnes, det nordlige og sentrale Hellas, og noen av de sydligste øer i Egeerhavet. Men i det indre fjellandet Arkadia overlever mykensk, som på Kypros. Det interessante er at når dorerne trenger seg nedover Peloponnes, bevarer for eksempel Attika sitt mykenske preg. Og slik har det seg at attisk er en jonisk og ikke dorisk form for gresk, en dialekt som knyttes til den første bølgen av innvandrere. Likeledes slo de seg ned i Lilleasia og de sentrale øyene i Egeerhavet (for eksempel Efesos og Milet, Chios

og Naxos). Jonisk gresk stammer altså fra mykensk gresk, og en annen avlegger av det gamle greske sproget er dialekten vi kjenner under navnet eolisk, slik vi finner den i det nordlige Egeerhavet og nordvestkysten av Lilleasia.

Homerisk, mykensk tid er derfor starten på gresk historie slik vi kjenner den – og Homer er begynnelsen på den usedvanlig rike greske litteraturen.

Det hele begynner med andre ord på en formidabel måte. Og det mest oppsiktsvekkende ved det alt sammen er at denne verdenen er trukket frem i dagens lys av arkeologer i nyere tid. En dilettant som Schliemann, en profesjonell som Blegen har gjort Agamemnon og Nestor til mer enn litterære skikkelser. De har fått kjøtt og blod på sine gamle og avmagrede skikkelser. Deres verden er ikke lenger en verden som tilhører litterær fabel, men historisk virkelighet. Mykensk tid *var* den første greske storhetstiden, før den klassiske og den makedonske. Vi kan si dette med stor grad av sikkerhet, siden vi nå kjenner den både fra dens litterære og dens arkeologiske side.

Reisen fra istmen til det moderne Nauplion er derfor et viktig steg bakover i tiden – gresk tid og europeisk tid – ikke i vag og litterær forstand, men i historisk og konkret virkelighet.

Fra akropolen ved Nauplion ser vi like opp til Mykene ved foten av fjellene, der denne store og fruktbare sletten ender. Like ved innkjørselen til Nauplion ligger Tiryns. Mellom Mykene og Tiryns ser vi høyden der den argiviske Herahelligdommen ligger. Rett over bukten ligger Argos med sin imponerende akropol, bekranset av venetianske og tyrkiske festningsverker, lik Akrokorint og her i Nauplion selv. På den andre siden av fjellene mot vest åpner et dramatisk landskap seg der fjellene først fører oss til det barske Sparta og så ned mot det milde Messenia, der hvor restene av kong Nestors palass ved Navarinobukten fortsatt er å se. På venstre hånd fører veien videre mot de sydligste traktene på halvøen, hvor Mistras og Monemvasia blir det siste store landemerke over gresk identitet i perioden efter Konstantinopels fall. Snur vi oss i motsatt retning, ser vi mot Troezen, der Themistokles skipet athenerne rett før perserne kom.

Slik er hjertet på Peloponnes: ikke Sparta, ikke Olympia, men Nauplion og omland.

Her er vi på mykensk mark.

Hvem var så Homer?

Det er det ingen som vet, men det vi kan si med sikkerhet er at de to store diktene som går under denne sangerens navn, er blitt overlevert av barder – rapsoder – gjennom lengre tid og først ble nedskrevet da grekerne begynte å benytte seg av det fønikiske alfabetet, altså midt på 700-tallet f.Kr. Om de 48 sangene er én manns verk, om de i det hele tatt kan forbindes med det vi forstår med ordet «forfattere», om de har endret form under den muntlige overleveringen, om deres endelige form er noe nær den opprinnelige – slike spørsmål vil vi aldri få sikre svar på. Det spiller mindre rolle, all den tid det er handlingen og personene som teller, for ikke å tale om alle stedene rundt om i det østlige middelhavsbassenget. Og Homer er forbløffende nøyaktig i sine geografiske beskrivelser – det bekrefter de forskere som følger autopsi som metode – så nøyaktig at flere av dem tror han kan ha sett det hele før han senere i livet ble blind, slik tradisjonen hevder.

Mest kjent er selvsagt *Iliaden*, historien om hvordan Troja falt, om årsakene til krigen, om de som deltok og de som satt hjemme. Alt dette ble lest som *fiction* inntil Heinrich Schliemann begynte å grave i Hissarlik, stedet hvor man i antikken visste at Troja lå. Det var engelskmannen Frank Calvert som hadde gjort den tyske eventyreren oppmerksom på stedets identitet, skjønt det var en skotte som først identifiserte Hissarlik som Troja. Og derved begynte et av de største arkeologiske eventyr verden har sett. For her var spor av ødeleggelse i den perioden Homer beskriver, og denne ble datert til slutten av 1200-tallet (Troja VIIa efter dagens tellemåte).

Altså er avstanden mellom heroisk tid og de homeriske sangene ganske stor.

Men den er ikke større enn at vi kjenner oss igjen – takket være arkeologien, amatøren Schliemann i særdeleshet. For det aristokratiske verdensbildet sangene gir oss innblikk i, en verden hvor guder og mennesker til forveksling ligner hverandre, er den samme verden som ble

gjenfunnet også på Peloponnes. Nye generasjoner av arkeologer har bekreftet alt dette og samtidig nyansert det.

De gamle visste som sagt hvor de homeriske stedene lå og hva de het. Både Pausanias og Strabon nevner dem. Men ingen av dem vet at det for Mykenes vedkommende dreier seg om et veritabelt skattkammer: gravfunnene (de mest berømte gjenstandene er å se i nasjonalmuseet i Athen).

Er det Agamemnons dødsmaske Schliemann fant i Mykene i årene 1874–76? Er det virkelig hans grav Schliemann fant?

Svaret blir både et ja og et nei.

For det første befinner vi oss i det historiske stratum som direkte tangerer Iliaden, uansett detaljer. Schliemann var en bokstavtro amatørarkeolog, men han hadde ikke desto mindre stort hell med sine utgravninger, særlig her i Mykene og i Troja. En del av dette kan forklares ved at ingen hadde gravd på slike steder før ham, eller at han hadde ekspert-hjelp i å identifisere gamle steder, som for eksempel Calvert i tilfellet Hissarlik. Men at han var drevet av de homeriske sangene og tok dem på alvor som historisk beskrivelse, er sikkert nok. Det samme hadde Alexander den store gjort før ham.

På den andre siden var Schliemann en typisk romantiker fra det forrige århundre. Og det bærer hans bøker og særlig hans selvbiografiske notater bud om. Her kommer det inn et subjektivt og fiktivt element som går litt på tvers av de historiske fakta, både hva ham selv, utgravningene og heroisk tid angår. I senere tid er riktigheten av hans fremstilling blitt trukket i tvil, det vil si: hans beretning om det hele er sterkt farvet av selvbiografiens bedrag.

Likevel er det sikkert at vi i restene av Mykene virkelig er på sporet av den verden Homer besynger – menneskene og deres steder. Det samme gjelder selvsagt Tiryns. Her var Schliemann i 1876 og 1884.

Drar vi til Pylos, finner vi igjen restene av et palass fra mykensk tid, utgravd av amerikaneren Carl Blegen, og vi er tilbake i Homers verden, men i et annet strøk enn sletten rundt Argos. Et arkiv med skrevne dokumenter – i leire og i den form for gresk vi kjenner som Linear B – har gitt moderne mennesker innblikk i hvordan det mykenske samfunnet fungerte: med konger, embedsmenn, regnskapsførere, tjenere,

slaver, krigere, bønder – hele rekken. Det dreier seg igjen om uventet bekreftelse på at de gamle sangene er nær knyttet til en fortid som er langt eldre enn skrivekunsten og Homer selv, en fortid som stadig levde blant bardene.

Det gikk altså slik at de gamle kongeborgene ble liggende øde og forlatt i antikken. Men glemt var de ikke.

Spørsmålet vi sitter tilbake med efter selv et overflatisk første møte med disse sagnomsuste stedene, er selvsagt hvorvidt sangene oppstår i mykensk tid, eller som resultat av at denne kulturen faller? Når de inneholder så mange opplysninger om gammel tid som de faktisk gjør, er disse blitt overlevert muntlig like til noen (Homer) skrev dem ned og denne kreative tradisjonen derved ble fossilert?

Forbindelsen sangene–Homer er en av de vanskeligste vi kjenner.

Kontakten er der, men vi vet ikke hvordan den oppstår, blir overlevert og endelig nedtegnet. De gamle hadde større kunnskap om fortiden enn vi ofte antar, det kan vi for eksempel lese oss til hos Pausanias. Det er gjerne vi som ikke helt får bitene til å falle på plass.

Det meningsfylte ved å foreta en rundtur i det mykenske landskapet straks vi befinner oss på Peloponnes, sier seg selv.

Selv om Paulus ikke var turist eller pilegrim til den antikke verdens helligdommer, så befinner vi oss på historisk grunn i mer enn én forstand straks vi krysser eidet ved Korint. Vi har lagt bak oss de historiske etappene vi opplevde i Makedonia og Attika. Vi befinner oss i en tid som ikke har så svært meget med det klassiske Korint å gjøre, men som ligger like rundt hjørnet og lokker med sine hemmeligheter.

At vi fortsetter ferden sydover mens Paulus drar østover fra Korint (til Efesos), ligger i reisens natur, selv om Lukas heller ikke later til å være opptatt av denne siden ved saken.

Men Homer kjente de til, både apostelen og hans biograf. Og de visste helt sikkert at de homeriske stedene lå der de alltid hadde ligget.

Men disse egnet seg ikke som misjonsmark.

Det gjorde derimot Korint, som ingen annen by apostelen hittil hadde besøkt.

Korint har vist spor av mykensk bosetning, men ikke på samme måte som Athen, Theben og andre befestede brohoder på fastlandet. Tvert imot ble byen grunnlagt fra Argos efter de mørke århundrene, trolig mellom 900 og 800 f.Kr.

Dens vekslende skjebne i arkaisk, klassisk og hellenistisk tid er typisk lesning hva greske bystater angår. Her er mye frem og tilbake, altfor mye efter moderne menneskers mening – men det gjelder jo alle bystatene. I hvert fall ender historien med katastrofe: korinterne tar parti for makedonerne mot romerne i sluttfasen av striden mellom de to supermaktene. Som straff ble byen ødelagt av den romerske general Lucius Mummius i 146 f.Kr. Dette var en langt verre katastrofe for byen enn den som Sulla påførte Athen åtti år senere.

For Korint ble rett og slett ødelagt. Historikeren Polybios var tilstede under begivenhetene, og vi vet en god del om det som skjedde. Strabon omtaler hendelsen (Bok 8: 8,23).

Innbyggerne hadde forlatt byen – som athenerne da perserne kom – og de som var tilbake ble drept. Noen vender tilbake senere og lever i restene av det som hadde vært det rike Korint, men det er et mindretall.

De må ha levd i en spøkelsesby, for bygningene ble lagt i ruiner, skjønt offentlige bygg ikke ble totalt ødelagt. Apollontemplet ble spart, og syv av dets søyler står fortsatt tilbake.

Murene ble revet, i hvert fall gjort ubrukelige.

En stor mengde kunstskatter ble fraktet til Roma. Strabon nevner at han i Cerestemplet så et berømt maleri fra Korint.

Nabobyen Sikyon overtar Korints distrikt – *chora* – og ansvaret for de isthmiske lekene.

Som en mager trøst til det hele kan vi nevne at det var samme år Kartago ble lagt i ruiner.

KORINT

Paulus, ved Guds vilje Jesu Kristi apostel, og Timotheos vår bror,
sender sin hilsen til Guds kirke i Korint
og ellers til alle de hellige i hele Akaia.
(2 Kor 1,1)

Julius Caesar bestemte at både Kartago og Korint skulle grunnlegges på ny. Da hadde de ligget i ruiner siden 146 f.Kr. Motiveringen var sikkert den samme: her lå mulighetene godt til rette for to viktige økonomiske sentra som kunne tjene romernes interesser i Hellas og Nordafrika, og fra en økonomisk synsvinkel er valget av Korint temmelig opplagt. Det er naturligvis tale om romerske kolonier, to av de 18 som Caesar grunnla utenfor Italia.

Dette skjer i 44 f.Kr., altså like før Caesar ble myrdet i Roma (15. mars). Derfor må de første kolonistene ha kommet i månedene januar-mars i 44.

Kolonistene det dreier seg om denne gangen, er stort sett fattige fra Roma selv, frigivne slaver og en del soldatveteraner. De kan ha vært ca. 3000 i tallet i første omgang og ble tildelt land utenfor bymurene; hittil hadde Korints gamle territorium vært såkalt «offentlig jord» – *ager publicus* – og var blitt dyrket av innbyggerne i Sikyon.

Helt forlatt var ikke Korint, ifølge Cicero, han dro forbi i 79 f.Kr. og så noen stakkars innbyggere i byen. I alle fall får Korint en helt ny start – som romersk by – efter Caesars beslutning. Hvor mange efterkommere av de gamle greske familiene som ble boende, vites ikke. Det nye er at Korint nå får helt romerske trekk: romersk styreform – romersk arkitektur – romersk pengesystem – romersk idrettsvesen – italiensk religion. Dette er trekk ved bylivet som Paulus er godt vant med fra Filippi og fra koloniene i Lilleasia (Troas, Lystra, Ikonium, Antiokia i Pisidia).

Korint ser efter ny-grunnleggelsen en periode med rask vekst, hvor immigranter av mange slag finner veien hit: grekere vender tilbake, naturlig nok – egyptere slår seg ned i byen (sml. helligdommen til Isis) – jøder finner et naturlig utgangspunkt for handel og bankvirksomhet (de har synagoge her). Først vil man ha restaurert privatbebyggelsen, dernest offentlige bygninger, skjønt dette tok tid.

Hvor mange som endte opp i landsbyene og på gårdene, er umulig å si, men ting kan tyde på at kolonistene først konsentrerte seg om å gjenreise byen og at sikyonerne fortsatte å drive byens territorium for dem en tid fremover.

Caesars plutselige død fikk altså ingen konsekvenser for Korint. Den fikk imidlertid følger for hans planer om å grave kanalen over istmen, for det er ingen grunn til å tvile på at dersom han hadde fått leve, ville denne planen blitt realisert (det samme gjelder keiser Caius Caligula og i sin tur Nero).

Strabon var her i 29 f.Kr. og da er historien en ganske annen enn under Ciceros gjennomreise i 79. Men på Strabons tid var Korint fortsatt under administrasjon av myndighetene i Makedonia (alle de kjente byene i Hellas hadde en egen ordning vis-à-vis Roma). Borgerkrigene (44–31) ødela ikke for den nye grunnleggelsen, skjønt Korint ble inntatt av Marcus Agrippa før slaget ved Actium i 31 f.Kr.

Det ble først under Augustus – i 27 f.Kr. – at Akaia ble utskilt som egen provins, med Korint som hovedstad, slik at situasjonen ble normalisert hva Hellas angikk. Korint vokser nå raskt til å bli den største byen i hele det romerske Hellas. Keiser Tiberius vendte tilbake til den tidligere ordningen i 15 e.Kr., men Claudius fortsatte Augustus' politikk (Akaia som senatorisk provins).

Strukturen i det nye Korint var som i det gamle.

Her råder det tradisjonelle skillet mellom land og by – *chora* og *asty* – som omtalt i forrige kapitel, og som når det gjelder Korint, vil dette ha sett ut som følger.

Utenfor murene kommer først en sone med villaer og haver – dette er for de rike få. Dernest kommer vi til landsbyer og småbyer. Gårdene ligger spredt rundt omkring. Mange bønder bodde i byen fordi de arbeidet i området like utenfor murene; antallet slike er selvsagt umulig å fastslå, men det dreier seg sikkert om noen tusen straks byen er kommet på fote igjen. Andre bønder måtte slå seg ned i landsbyene og småbyene, mens de resterende bodde på gårdene (skjønt det var de færreste som gjorde dette: de fleste levde i landsbyene).

Befolkningen varierer efter som byen vokser, men et tall som ofte anslås for det annet århundre er ca. 100000 innbyggere i *asty* og *chora*

(et territorium på 835 km²). For det første århundres vedkommende kan vi altså regne med et folketall rundt 70-80000 som en øvre grense.

Forholdet mellom by og land er blitt tolket svært vekslende av moderne historikere: noen taler om et system hvor by utnytter og manipulerer land – andre regner hele strukturen land/by som en gjensidig nyttemodell. Det som er sikkert er at byen Korint kunne tilby alle de tjenester som landsbyene, småbyene og gårdene ikke maktet å oppdrive, av åpenbare grunner.

Her er først og fremst marked for både asty og chora: dette gjelder ikke bare det forhold at bøndene kan komme og selge varer her (de som bodde nær nok), men også at de her kunne finne former for gods (redskaper, bruksgjenstander osv.) som landsbyene ikke produserte. Vekselvirkningen er tydelig å spore.

Her er for det annet helsetjenester: bad, leger, kursteder (Asklepioshelligdommen) osv.

Her er også underholdning: teater, veddeløpsbane, senere også et odeion og et amfiteater, for ikke å tale om alle restauranter og kneiper som betjente tilreisende.

Her er dessuten all administrasjonen for distriktet (og for provinsen som sådan).

Her er også religiøse tilbud: helligdommer med presteskap, festivaler osv.

Her er skolevesen og andre utdannelsesmuligheter (retorer, kanskje en og annen filosof o.l.).

Her er stort tilbud på kunst av forskjellig slag: korintiske vaser var meget etterspurt i antikken, likeså luksusgjenstander som korintisk bronse (en egen legering av gull, sølv og bronse), og mer ordinære gjenstander som for eksempel terrakottalamper. Marmorarbeider er også en korintisk spesialitet, enten det dreier seg om skulpturer eller portretter. Keisertidens litteratur er full av referanser til romernes kjærlighet til korintiske produkter. Og det sier seg selv at det er det greske nærvær i byen som har gitt produsenter av all kunsten, siden det er disse laugene som kjenner håndverket.

Her er også stor produksjon av stoffer: fra det fine og elegante til seilduk (av lin), lærarbeider o.l. Dette er en by hvor Paulus lett finner arbeide.

På grunn av gjenreisningen må det også ha vært stor produksjon av taksten i byen.

Kort sagt er Korint helt nødvendig for dets territorium. Vi kan i dette tilfellet hevde at territoriet ikke er fullt så nødvendig for byen siden det i stor grad dreier seg om en handelsby. Men det ville være å overdrive. Asty trenger chora, uansett hvilken form for by det måtte være. Likevel er Korints preg som handelssentrum en viktig nøkkel til å forstå hvorfor Paulus slo seg ned her. Stedet kjenner en stor gjennomfart: reisende fra Øst og Vest kommer stadig på besøk – dessuten er havnene i seg selv travle småbyer, med slike havners tidløse fortegn.

Det var altså av økonomiske grunner at Korint ble grunnlagt på ny, og Strabon sier rett ut at det ikke er byens territorium som er årsak til dens vekst og rikdom, men handel, og her må vi inkludere byens egne produkter, som nevnt ovenfor.

Da vi krysset istmen, nevnte vi ganske kort fordelen ved to havner, muligheten for transport mellom de to, planene om en kanal, osv. Mer gunstig for handel kunne ingen by ligge. Her var det avgifter å hente på alt gods som skulle fra Italia til Lilleasia eller omvendt. Korint blir det naturlige knutepunktet mellom Øst og Vest. En havneby av dette slaget ville dessuten måtte ha store fasiliteter for den stadige strøm av besøkende som all transporten førte med seg: hoteller, restauranter, underholdning osv.

En annen stor inntektskilde er selvsagt de isthmiske lekene som bragte store mengder besøkende til Korint fra hele den greske verden. Og lekene var blitt utvidet i tidlig keisertid, noe som igjen økte byens prestisje og makt.

Byens agora – forum – beviser hvor stor og levende denne byen var i keisertiden. Selv om det vi ser i dag ikke er det samme som Paulus så, er her flere likhetstrekk, og noen bygningsrester er de samme. Det dreier seg om et stort areal, med kilden Peirene som naturlig sentrum. Her ser vi stoa-anlegg, mange templer, basilika for børs, bank og rettslige tjenester. Her ser vi prokonsulens bema, hans dommersete. Selv i den stenørken som restene av disse bygningene i dag utgjør, ser vi tydelige spor av et større og livskraftig bysentrum. Den brede avenyen

som førte ned til Lekaion, kan vi også følge et stykke på vei. Et nytt marked mot nord tyder igjen på at byen er i vekst på Paulus' tid.

Jordskjelvet i 77 e.Kr. gjorde stor skade på den gjenreiste byen, men var ikke så ille som jordskjelvet i Lilleasia i år 17. Den byen Pausanias så, er altså byen efter den annen gjenreisning, ikke byen slik Paulus kjente den.

I senantikken følger to nye jordskjelv som gjør betydelig skade (i 365 og 375). Alarik ødela Korint i 395, men livet i byen fortsetter likevel gjennom bysantinsk tid.

Arkeologien har i skuffende liten grad viet landsbyer og gårder oppmerksomhet, men dette er langsomt i ferd med å forandre seg, med det resultat at ubalansen i vårt bilde av bystatene (*asty-chora*-komplekset) med tiden vil kunne endre seg. Fremtiden vil trolig kunne fortelle oss mer om livet utenfor murene.

Når vi har gått i detalj hva Korint angår, er dette fordi oppholdet her er den etappen av Paulus' liv vi kjenner best.

Årene i Makedonia og ukene i Athen er dekket av Lukas og kan suppleres med brevene. Men tiden i Korint er langt fyldigere belagt.

IFØLGE LUKAS

Der traff han en jøde ved navn Aquila; han var opprinnelig fra Pontos, men
var nå nylig kommet fra Italia sammen med sin hustru Priscilla,
efter at Claudius hadde gitt ordre om at alle jøder skulle forlate Roma.
Dem gav han seg i lag med, og siden de drev samme håndverk,
slo han seg til hos dem og arbeidet der
(de var nemlig teltmakere av fag).
(18,2-3)

Disse versene gir oss en god del opplysninger, skjønt de ikke er så uttømmende som vi gjerne skulle ønske.

Her møter vi Aquila og Priscilla for første gang i Apostelgjerningene. De dukker opp igjen i Efesos (1 Kor 16,19) og i den lange listen av personer som Paulus sender hilsener til i Rom 16,3.

To ting er viktige i denne omgang.

For det første ordet *skenopoios* – teltmaker – som vi har diskutert i kapitel 1.

Korint var en bedre by enn Tessalonika hva apostelens yrke angikk. For her var det større behov for både seilduk og telt, det siste i forbindelse med de isthmiske lekene som skulle finne sted våren 51, og hvor store mengder besøkende måtte bo i telt. Vi har tidligere tolket «teltmaker» på en inklusiv måte: som en kombinasjon av ferdigheter – av kilikisk bakgrunn – enten det dreier seg om lær eller lin. Det gir liten mening å anta at telt av lær ble benyttet til lekene ved istmen, derfor må vi tenke i retning av lettere stoffer. Slikt materiale ville også bli brukt til reparasjon av seil – derfor muligheten av at «teltmaker» også betyr «seilmaker».

I så fall kan Paulus ha fått arbeid i butikken/verkstedet til ekteparet fra Pontos, uten at vi vet hvor i byen dette befant seg. Dersom det dreier seg om vanlige håndverksboder, kan familien ha levd i annen etasje mens boden lå i første, mot gaten (formodentlig en godt trafikkert gate nær sentrum: et gitt strøk er gatene rundt markedet mot nord, som nettopp er anlagt). Det er ofte blitt fremstilt slik at Paulus arbeidet og sov nede i boden og ekteparet i etasjen over, men slikt er og forblir spekulasjon (om enn av det uskyldige slaget). Dersom ekteparet var velstående, kan de ha hatt et hus et eller annet sted i byen og en butikk mer sentralt.

I alle fall finner vi at Korint gir Paulus gode arbeidsmuligheter. Og arbeid gir ham muligheten til å forkynne gratis, ellers måtte han ha tatt penger for oppholdet eller rett og slett tigget, to lite attraktive løsninger. Det er derfor han hele tiden nevner arbeid i sine brev (1 Tess 2,9, 1 Kor 4,12 og 9,3-19). Men pengehjelp fra bykirkene her og der ville gi ham mer tid til å virke blant folk.

I tillegg kommer den faktor at dersom Aquila og Priscilla var velstående nok til å bo komfortabelt, da kunne deres hjem bli huskirke, noe som er vesentlig når en ny bykirke skal grunnlegges. Hilsenen i Romerbrevets kapitel 16 tyder på at dette er tilfellet: «Hils Priscilla og Aquila ... hils også den menighet som forsamles i deres hjem» (vv. 3-4). Her har vi altså et eksempel på typisk urkristen sosiologi – «middelklassens»

– og på paulinsk misjonsstrategi. Hvor lenge han faktisk var i byen før han traff de to, er uvisst. Vi vet heller ikke om de virket som misjonærer eller ikke.

Dersom de to bor trangt, kan dette være grunnen til at Paulus flytter til Titius Justus' hus. Men forklaringen kan ganske enkelt være at dette lå mer sentralt til (vegg i vegg med synagogen). Dessuten fremgår det ikke at Paulus bor hos Titius Justus: poenget er heller at han forkynner i hans hjem i stedet for å bruke synagogen.

Det neste som er interessant, er opplysningen om at Aquila og Priscilla var kommet til Akaia som resultat av keiser Claudius' ordre om at alle jøder skulle forlate Roma. Vi kan trygt anta at de to er kristne jøder, siden Paulus aldri sier at han døpte dem (Lukas nevner heller ikke dette), i tillegg til at de dukker opp igjen flere ganger senere. Og jødene fra Roma ville neppe bli vertskap for en kristen misjonær efter alt som var skjedd i byen.

Men det er flere uklarheter knyttet til denne opplysningen.

For det første – drev keiseren virkelig alle jøder fra Roma?

Flere forhold må tas i betraktning her.

Tiberius hadde gjort det samme i år 19, på grunn av en skandale i overklassen. Men historikeren Suetonius skriver at Claudius drev dem fra byen fordi en viss Krestus stadig skapte uro i jødiske kretser, en opplysning som ofte tolkes dithen at uroen dreier seg om konflikten mellom messianske og ikke-messianske jøder i en eller flere av Romas synagoger. Dersom en synagoge ble stengt og medlemmene fordrevet – dvs. *noen* og ikke *alle* – kan altså ekteparet fra Pontos ha tilhørt denne synagogen. Men Suetonius kan ha ment *samtlige* jøder, efter Tiberius' forbilde. Historikeren Dio Cassius hevder at jødene ikke ble fordrevet i det hele tatt, men at de fikk forbud mot å holde møter.

Lukas sier altså det samme som Suetonius, med den nyansen at de to var kommet til Korint fra Italia: kanskje hadde de først slått seg ned utenfor Roma før de dro til Hellas?

En annen viktig opplysning har med kronologi å gjøre, og kommer fra historikeren Orosius. Han var elev av kirkefaderen Augustin og skrev

en bok mot hedendommen – *Historiae adversum paganos* – som ble fullført i 418 (poenget i boken er at det ikke var de kristnes skyld at Alarik tok Roma i 410). Det er i denne sammenhengen han kommer med opplysningen om at Claudius fordrev jødene i det *niende* år av sin regjeringstid (i tillegg nevner han at det hos Suetonius er usikkert hvorvidt ordren gjelder jødene som agiterte mot Kristus eller også de kristne selv). Dette fører oss til tidsrommet 25.1. år 49 til 24.1. år 50.

Og slik blir Aquilas og Priscillas ankomst til Korint vanligvis fastslått til år 49.

Men det er ofte blitt reist tvil om denne dateringen er den riktige. Derfor har forskningen i nyere tid ofte foretrukket en dato helt i begynnelsen av Claudius' regjeringstid – nemlig år 41 – siden opplysningene han kommer med finnes i en kontekst som gjelder dette året (og ikke år 49). Men problemet her er at Dio ikke taler om noen fordrivelse, noe altså både Lukas og Suetonius gjør. Følgelig vil mange fortsatt holde år 49 (fra Orosius) som det riktige årstallet. Men dersom Dio har rett i at det kom et tiltak mot jødene i 41, men forveksler dette med stengningen av synagoger i Roma – i stedet for utdrivelse – da blir 41 straks mer sannsynlig.

Filon av Alexandria dukker opp i denne sammenhengen. For han var i Roma i 41, på sin berømte sendeferd til Caius (Caligula). Han understreker i sin rapport fra besøket at Augustus hadde gitt jødene mange privilegier (i virkeligheten dreier det seg om en bekreftelse av forholdene under Julius Caesar). Og det er nettopp denne understrekningen – i sendeferdsmeldingen *Legatio ad Caium* – som trenger en foranledning, noe altså eventuelle tiltak fra Claudius' side mot jødene i Roma kan gi oss. Men problemet er at Claudius bekreftet jødenes rettigheter efter de vanskeligheter de hadde måttet gjennomgå under Caius Caligula. Dette stadfestes av det skrift fra Claudius' side som omhandler jødene og som siteres hos Josefus (*Antiquitates Judaeorum* 19, 287-291), og som for en stor del må regnes som kong Agrippa Is fortjeneste (han var blitt utdannet i Roma sammen med Claudius). Men vi har på den annen side et brev fra keiseren til byen Alexandria fra 10. november 41, hvor han uttrykkelig bekrefter de privilegier jødene fikk under Augustus, mens han samtidig advarer mot offentlig

agitering og uorden fra jødisk hold. Han kommer med direkte trusler i fall jødene ikke efterkommer disse direktivene. Og det er disse siste som knyttes til hendelsene i synagogeverdenen i Roma. Derfor er årstallet 41 ikke utenkelig for de tiltak som både Suetonius og Dio Cassius omtaler, forskjellige som disse er.

Imidlertid gir Lukas oss inntrykk av at Aquila og Priscilla ankom Korint like før Paulus. Og da får vi ikke kronologien til å stemme, for apostelen har ikke vært her så tidlig som i 41. De to fra Pontos vil ha kunnet leve et annet sted i Italia før de dro til Akaia, slik at ordet «nylig» hos Lukas likevel dekker saksforholdet.

I alle fall blir uttrykket «Caesars ordrer» slik det brukes hos Lukas – her i Korint og tidligere i Tessalonika – litt mer konkret i lys av alt dette. Claudius hadde kommet med direktiver hva jødenes rettigheter angikk.

Når vi nevner diskusjonen her, er det ganske enkelt fordi opplysningene hos Lukas tangerer verdenshistoriske begivenheter, noe som ikke er vanlig i de nytestamentlige skriftene. Normalt har vi ikke ytre kriterier å knytte urkirkens liv til. Men her i Korint finner vi unntak fra regelen. Og det gjelder ikke bare ekteparet fra Pontos, men også andre forhold, som vi straks skal se. Dette er en av årsakene til at tiden i Korint er den etappen av Paulus' liv vi kjenner best, innenfra (brevene) som utenfra (Lukas og andre relaterte fakta).

Vi vil lære mer om både Paulus og Lukas, såvel som de første kristne, dersom vi vier denne etappen større oppmerksomhet.

> Hver sabbat talte han i synagogen
> og søkte å overbevise både jøder og hellenere.
> (v. 4)

Først av alt får vi vite at Paulus arbeider på hverdagene og forkynner på sabbaten.

At Korint hadde en jødisk koloni er noe arkeologien har bekreftet, uten at vi vet nøyaktig hvor denne lå (en innskrift stadfester at her var en synagoge). Men vi vet fra samtidig praksis at synagogene i den gresk-romerske verden normalt var privathus som var ominnredet til synagoge, det vil si: husets ansikt mot gaten var lik andre husfasader mens dets indre var ominnredet og første etasje følgelig var en forsamlingssal (mens eierne gjerne bodde i annen etasje). Slik forholder det seg at Titius Justus' hus kan ligge vegg i vegg med synagogen. Frittstående synagogebygg var ikke det vanlige.

Det er denne utviklingen de første kristne følger: først blir et privathus brukt til menighetslokale (hus-kirke), så blir det senere ombygget lik synagogehuset (kirke-hus), og til sist må det gamle bygget vike for et større og moderne kirkebygg (basilika), men det kommer først i det 4. århundre.

Paulus vil i utgangspunktet sikre seg et eller flere private hjem som basis for bykirken. Og her i Korint finner vi en rekke navn på personer som hadde en sosial status som muliggjorde at de ble grunnleggere for bykirken (i form av huskirker).

> Så kom Silas og Timotheos fra Makedonia;
> fra da av gikk Paulus helt opp i forkynnelsen,
> og vidnet for jødene at Jesus var Messias.
> Men da de stadig sto ham imot og kom med hånlige utfall,
> rystet han ut sin kappe og sa:
> «Deres blod får komme over deres eget hode;
> jeg for min del er uskyldig i det.
> Fra nå av vender jeg meg til hedningene!»
> (vv. 5-6)

Hentydningen til pengehjelp fra Makedonia betyr at Paulus nå står friere hva forkynnelsen angår, det vil si: han behøver ikke å bruke den beste delen av dagen til arbeid. Formodentlig var arbeidet ikke i seg selv et hinder for forkynnelsen, all den tid han ville komme i kontakt med mange nettopp som teltmaker. På denne måten gikk den beste tiden på døgnet likevel til formål som var underordnet, sett i sammenheng med misjonsoppdraget. Dersom vi tenker oss at arbeidsdagen var delt i to – som fortsatt er tilfellet i middelhavsverdenen – vil Paulus kunne treffe mennesker i siestatiden (mellom kl. 12.00 og 16.00) og efter arbeidstidens slutt (kl. 20.00). Dette er slett ikke ideelt, selvsagt.

Pengehjelp fra Makedonia betyr at han er fri til å treffe folk nettopp når de er å treffe, at han slett ikke er bundet til sabbaten eller til siestatiden og sent på kvelden (begge gir lite resultat).

Men Lukas skriver ikke om slike forhold, noe han tar for gitt at leseren vil forstå. Heller ikke nevner han at Paulus henvendte seg til hedninger direkte, og hvordan han gikk frem. Det er andre grupperinger Lukas har interesse for, trolig fordi disse var de største og viktigste i urkristendommen, slik han også skildrer det boken igjennom.

Derfor understreker han apostelens misjon blant sine jødiske trosfeller, altså i synagogen, hvor det diskuteres om Skriftens sanne mening. Og her finner vi den splittelsen som er typisk for Lukas' bilde av misjonen: kristentroen deler synagogen. Her er det at eventuell uro kan oppstå, slik vi har sett det tidligere – i Tessalonika og i Berøa – og slik vi ovenfor nevnte i forbindelse med bråket i Roma. Det er nettopp i Apostelgjerningene vi finner en bekreftelse på hvordan forholdene i en lokal synagoge kan bli problematiske. Og det Lukas sier gjentatte ganger er at myndighetene blandes inn. Var det dette som var skjedd i Roma?

Som resultat av motstand går Paulus nå til det skritt å forlate synagogen – der kommer han ikke mer. Og dette understrekes ved at han rister støvet fra kappen sin.

Så følger en opplysning som vi gjerne så var fyldigere.

Paulus flytter – eller gjør han ikke det?

> Dermed gikk han fra dem og tok inn hos en viss Titius Justus,
> en av de gudfryktige, hvis hus lå vegg i vegg med synagogen.
> (v. 7)

Lukas gir oss inntrykk av at han hittil hadde bodd hos Priscilla og Aquila. Nå tar han imidlertid inn hos en viss Titius Justus, en gudfryktig hedning, hvis hus lå vegg i vegg med synagogen.

Dette er selvsagt en symbolsk handling, i hvert fall fremstilles den slik: fra nå av er huskirken og synagogehuset to atskilte bygninger, fordi disse er to atskilte verdener. Folk som ønsket å høre Paulus og som før

hadde tatt veien til synagogen, kunne nå gå inn døren ved siden av og få høre ham der, i tillegg til at apostelen ikke lenger er avhengig av sabbaten til å forkynne. Fortellingen rommer en god porsjon ironi dersom beveggrunnen var et resultat av dårlig oppførsel fra jødisk hold. Ikke desto mindre finner vi senere i Lukas' beretning at Paulus følger sin vante fremgangsmåte som før – og går til synagogen først. Men poenget er likevel klart: det er til gudfryktige og hedninger i Korint at Paulus nå ønsker å vie tid og krefter – derfor et nytt sted å forkynne. Vi finner det samme mønster straks Paulus kommer til Efesos: «Så gikk Paulus til synagogen, og i tre måneder talte han fritt ut om Guds rike, diskuterte og argumenterte. Men da enkelte stod hårdt imot og i sin vantro begynte å tale nedsettende om Veien så alle hørte det, brøt han med dem og tok med seg disiplene til Tyrannos' skole, hvor han fra nå av holdt daglige samtaler» (kap. 19,8-9).

Men referansen til hedningene i vår korintiske sammenheng åpner for spørsmålet om hvor stor del av urkristendommen som besto av konvertitter fra hedendommen, det vil si: direkte fra hedendommen, ikke bare gudfryktige hedninger. Denne gruppen hører vi lite fra eller om i NT. Spørsmålet er dette: dersom det var mange konversjoner fra hedendommen direkte, hvorfor hører vi så lite om eller fra dem? Det nye testamentes bøker er skrevet for jødekristne eller personer med bibelsk og teologisk kultur, ellers blir de ubegripelige (sprog såvel som tankegang forutsetter jødisk kultur i betydelig grad, som for eksempel i Markusevangeliet, for ikke å tale om paulusbrevene). Altså har vi et nærvær som er skuffende anonymt dersom det fantes mange konvertitter fra hedendommen, omvendt ved en type forkynnelse som vi bare hører ekko av i talene fra Lystra og Athen, og kanskje en del av argumentet i Romerbrevet. Å anta et stort nærvær i urkirken av hedningekristne – som disse kalles – er å si det samme som at NT er lite representativt for urkristendommens historie, og for en stor del også for dens teologi (fordi NT er ensidig og beskriver kristne som kommer fra synagogen, enten disse er jøder eller gudfryktige).

Og Paulus tar da heller ikke inn hos en hedning, men hos en gudfryktig.

Hans navn er hos Lukas angitt som Titius Justus. Er han romersk borger og stammer fra en av de familiene som slo seg ned i Korint under Caesar eller Augustus? Er fornavnet hans Caius? For Paulus nevner en mann ved navn Caius i Rom 16,23 («min vert»), og i 1 Kor 1,14 («jeg døpte ikke noen av dere, unntatt Crispus og Caius»).

Imidlertid kan dette godt bety at Paulus fortsatt blir boende hos ekteparet fra Pontos, mens han forkynner i huset ved siden av synagogen. Men dersom han virkelig flytter inn hos Titius, da blir dette en selvskreven huskirke i byen, i tillegg til den som sikkert har møttes hos Priscilla og Aquila. Flere kommer til senere.

> Synagogeforstanderen Crispus
> kom imidlertid til troen på Herren
> sammen med hele sin husstand,
> og likeledes var det mange av de korintiere
> som hørte ham, som kom til troen og ble døpt.
> (v. 8)

Crispus er altså en av de jødene som ble kristne. Han var endatil synagogeforstander. Men dersom ordet synagogeforstander – *archisynagogos* – betyr noe lik «velgjører», kan han ha vært en av de gudfryktige og ikke jøde (eksempler på slik velgjørenhet er velkjent, også fra evangeliene). At han ble døpt med hele sitt hus, betyr at et kristent minisamfunn blir til i Korint, og blir enda en grunn til å tro at Paulus er *persona non grata* i synagogen. En «familie» eller et «hus» innbefatter ikke bare det vi kaller familie, men eventuelle slaver, klienter, arbeidsfolk osv. Hus/familie er således urkristendommens kjerne, og huskirken blir bykirkens arnested. I Korint kan vi derfor se konturene av flere slike: Priscilla og Aquila – Titius Justus – Crispus. Det sier seg selv at efter et slikt mønster kan den kristne bevegelse vokse raskt blant flere samfunnslag, fordi den tar sitt utgangpunkt i et slags sosialt mellomsjikt – en form for antikk «middelklasse» – og er åpen for alle over og under. For så vidt er dette bare en fortsettelse av synagogenes sosiale struktur,

for Lukas presiserer flere ganger at hedenske sympatisører ofte var «fornemme», særlig kvinnene (f.eks. i Tessalonika: Apg 17,4).

> En natt sa også Herren i et syn til Paulus:
> «Frykt ikke, bare tal uten å la deg stanse, for jeg er med deg,
> og ingen skal få lagt hånd på deg eller gjort deg noe ondt;
> det er mange som tilhører meg i denne by!» Han ble da værende der
> i halvannet år, opptatt med å undervise og forkynne Guds ord.
> (vv. 9-11)

Dette synet er Lukas' måte å si at Paulus hadde en vanskelig start i Korint. Men vi har sett at begynnelsen var kommet godt i gang, og det gjaldt bare å holde ut, gi seg tid og fortsette arbeidet.

Et aspekt ved huskirkene bør nevnes.

At hele bykirken samles i ett hus, er noe som går igjen i brevene (sml. 1 Kor 14,23). Dette sier noe både om husets størrelse og om bykirkens størrelse på Paulus' tid. For dersom man regner ut hvor mange mennesker et gjennomsnitts byhus vil kunne romme, er det naturlig å ta utgangspunkt i en villa i bydelen Anaploga i Korint, fra Paulus' tid. Husets spisesal – *triclinium* – er 5,5 x 7,7 m, hvilket vil si at her bare er rom for 9 personer, på grunn av benkene de lå på. Men i den åpne hallen som utgjør husets hjerte – *atrium* – er det plass for langt flere, siden man her kan sitte og ikke ligger på benker som inne i trikliniet: 30-40 personer kan benkes her ute. Maksimum antall personer blir altså ca. 50 dersom hele bykirken skal kunne samles i ett hus.

Og dette stemmer godt overens med den informasjon vi får i brevene og Apostelgjerningene kombinert. Her finner vi i alt 14 mannsnavn fra Korint. Dersom vi ganger dette med to, fordi de er gift, og inkluderer to «hus» eller familier (Crispus og Stefanas: 1 Kor 1,16 og 16,15-16), kommer vi til ca. 50. Og det stemmer forbløffende godt med det antall som et hus vil kunne ta imot. Men huskirken selv består av færre, nemlig «kirken som samles hos X» (som vi finner i Rom 16,5, 1 Kor 16,19, Kol 4,15, Film v. 2).

En gang – det var mens Gallio var prokonsul i Akaia – gikk jødene
alle som én løs på Paulus og trakk ham for domstolen.
«Denne mann,» sa de, «søker å overtale folk til å dyrke Gud
på en måte som er mot loven.»
Paulus skulle til å tale da Gallio svarte jødene:
«Dersom det dreide seg om et lovbrudd eller en forbrytelse,
da, jøder, skulle jeg ta klagen opp, som rett ville være.
Men er det spørsmål om lærestridigheter, om titler
og ting som hører deres egen lov til, så får dere selv ordne det;
i slike saker vil ikke jeg være dommer.»
Og dermed sendte han dem vekk fra domstolen.
Da tok alle som var der fatt i Sosthenes,
synagogeforstanderen, og slo løs på ham like foran domstolen.
Men Gallio brydde seg ikke det minste med det.
(vv. 12-17)

Efter omtale av vekst og fremgang, følger nå en episode som Lukas bruker til å avrunde beretningen om Paulus i Korint, og den er av største betydning når vi skal datere oppholdet i byen. Referansen til L. Iunius Gallio gir oss nemlig et fast holdepunkt i kronologien, for hans periode som prokonsul i Korint er bekreftet av kilder utenfor NT og blir således et skjæringspunkt mellom verdenshistorie og kirkehistorie, og de er det så få av at dette kanskje er det eneste sikre vi har.

En innskrift funnet i Delfi ved århundrets begynnelse – bestående av ni fragmenter – gjengir et brev fra keiser Claudius til byen, et brev som kommer som resultat av prokonsulens rapport om byens elendige tilstand. Innskriften er datert til keiserens 26. regjeringsår (akklamasjon som imperator). Derved må selve skrivet fra keiseren – det som innskriften gjengir – komme *før* 1.8. år 52 (da tok hans 27. regjeringsår til) og *efter* april 52. Brevet er muligens rettet til Gallios efterfølger. I alle fall er det skrevet i april eller mai 52. Det er romersk praksis i tidlig keisertid at embedsmenn begynte sin turnus 1.7. Følgelig må en embedsmann forlate Roma om våren for å være på plass om sommeren. Dersom hans turnus var ett år – det vanligste – tar embedstiden slutt når juni utløper. Altså er Gallio i Korint fra 1.7.51 til 30.8.52; dette er den rimeligste dateringen. Men han kan ha tjent fra år 49 av, for da

vendte hans bror – filosofen og forfatteren Seneca – tilbake til Roma fra Corsica, hvor han var blitt forvist av Claudius (noe som fikk konsekvenser for hele hans familie og umuliggjorde at Gallio kunne tjene som embedsmann). Men da Seneca ble den unge Neros privatlærer, endret situasjonen seg til det bedre for brødrene. Dessuten kan Gallio ha tjent i to år – fra 50–52 – dersom han fungerte *extra sortem*.

Men fra et av Senecas brev (104: 1) vet vi at Gallio ikke ble hele sin tid i Korint: han avbrøt tjenesten på grunn av dårlig helse (feber, later det til). Følgelig tjente han bare deler av 50-51 eller 51-52. Ifølge Plinius den eldres opplysninger tok Gallio en lengre sjøreise for å komme seg. Men Seneca skylder på stedets usunne klima, noe som kan tolkes dithen at han ikke likte Akaia. Forøvrig må han ha vært en behagelig mann, efter brorens beskrivelse å dømme, og Dion omtaler ham som vittig.

Dersom Paulus altså var i Korint fra våren 50 (da skipene begynner å seile igjen efter vinteren) til høsten 51 (da havet ble regnet som stengt: *mare clausum*), kan møtet mellom Paulus og Gallio ha funnet sted mellom juli og oktober i 51, og dette er den vanligste antagelsen.

Besøkende i dagens Korint vises magistratenes *plattform – bema* – på forum som selve stedet der prokonsulen må ha sittet. Viktigere er det imidlerrtid å notere seg at jødene ikke går til magistratene – byens *duoviri* – men til hele provinsens ledelse: prokonsulen. Dette er et langt mer avgjørende trekk – som går i Paulus' favør. Et eventuelt forsvar er latt uomtalt (sml. talene til Felix i kap. 24 og til kong Agrippa i kap. 26), av den enkle grunn at her har vi ingen sak takket være Gallio – forsvar blir overflødig.

Gallio gikk det forøvrig ille: han begikk selvmord året efter at broren Seneca hadde gjort det samme, på grunn av implikasjoner i et attentatforsøk mot Nero (i 65 e.Kr.).

Et siste poeng: referansen til «ulovlig» religionsutøvelse (v. 13) kan godt henge sammen med Claudius' tiltak i forbindelse med jødedommen som vi nevnte ovenfor. I så fall er anklagen fra jødisk hold i Korint mye den samme som den vi fant fra hedensk hold i Tessalonika.

Poenget er at den romerske stat ikke finner kristendommen – og

Paulus – lovstridig. Og dette er et av ledemotivene i Lukas' bok. Men hvor historisk korrekt denne fremstillingen er, har vi tidligere våget å sette spørsmålstegn ved. I brevene nevner Paulus atskillig mer motgang fra offentlig hold enn det Apostelgjerningene beretter om.

Hva Apostelgjerningene angår, er det av og til blitt hevdet at det gis redaksjoner i teksten: ikke det faktum at vi har to versjoner (den «vestlige» og lengre – den alexandrinske og kortere, som vi benytter), men at sistnevnte avslører flere lag med forfatter- eller redaksjonsaktiviteter. Slike teorier forblir spekulasjon så lenge vi ikke har andre varianter enn de to foreliggende, og vi har derfor behandlet Lukas' tekst som én manns verk.

Det vi derimot kan innvende – på bakgrunn av brevene – er at Lukas ikke alltid har den best mulige informasjon for hånden. Hva Timotheos og Silas angår, har vi ovenfor antydet at det kan forholde seg annerledes enn Lukas antyder.

Selv om Lukas avslutter sin beretning med en dramatisk episode, for så å la sin helt haste videre – til Efesos og så til Jerusalem – har vi en annen og enda viktigere kilde til kunnskap om kirken i Korint: brevene fra apostelen selv.

Og disse utfyller bildet på en ganske avgjørende måte.

KORRESPONDANSEN

Paulus, ved Guds vilje og kall Jesu Kristi apostel,
og vår bror Sosthenes, hilser Guds kirke i Korint –
helliget i Jesus Kristus, kalt og viet til Gud –
i fellesskap med alle dem som hver på sitt sted
påkaller vår Herre Jesu Kristi navn.
(1 Kor 1,1-2)

I likhet med korrespondansen med filipperne og tessalonikerne er korinterbrevene en hel liten samling med henvendelser fra apostelen til denne bykirken, ment å skulle sirkulere mellom huskirkene eller bli lest opp under et av plenumsmøtene. Kanskje ble de så sendt videre til de kristne i andre byer (for eksempel de i Makedonia).

Hvor mange brev er det sannsynlig at vi har i dette tilfellet? I sin alminnelighet er saken den at vi både har for mange og for få paulusbrev: for mange fordi ikke alle brevene stammer fra apostelen – for få fordi vi vet om andre brev som vi ikke har. Paulusbrevene ble samlet og «utgitt» (til kirkelig, privat og internt bruk) efter hans død. I tillegg fortsatte hans medarbeidere og efterfølgere naturlig nok å skrive, og noen av deres brev regnes ofte for paulusbrev (brevet til efeserne, for eksempel, 1 Timoteus – men ikke 2 Tim! – og Titus). At eftertiden også skrev i apostelens navn, er ikke å undres over, siden vi har en svært omfattende pseudepigrafisk litteratur fra antikken: forfatterskap dengang var ikke det samme som i dag.

Hva kirken i Korint angår, har vi bare noen av alle de brev apostelen sendte dem. Dette vet vi ut fra den informasjon han selv gir i de brevene vi har.

For det første begynner korrespondansen med en referanse til et såkalt «første» brev, et vi ikke har (1 Kor 5,9: «Jeg skrev til dere i brevet at dere ikke skulle …»). Derved blir 1 Kor brev nummer 2. Brev nummer 1 er ikke bevart.

For det annet omtales nok et forsvunnet brev i 2 Kor 2,4: «Derfor var det dypt nedbøyet og syk om hjertet at jeg skrev til dere, og under mange tårer.» Dette brevet omtales gjerne som det «smertelige brevet» og regnes som svar på nyheten om at det ikke lenger gikk så svært bra med de kristne i Korint.

Dernest har vi 2 Korinterbrev – som altså blir nummer 4 i rekken. Men 2 Kor later til å være sammensatt av to brev, noe de fleste er villige til å akseptere.

Altså har vi hele fem brev fra apostelens hånd. I tillegg kommer mulige brev vi ikke kjenner til.

Selvsagt har det vært gjort forsøk på å dele opp 1 Kor i mange mindre skrifter, siden her ikke er noen klar logisk linje, men en rekke av litt usammenhengende temaer og argumenter. Men dette har ikke overbevist så svært mange, nettopp fordi brevet gjenspeiler det mylder av problemer som dukket opp i denne bykirken, noe apostelen ikke hadde forutsett. Det mest logiske blir å betrakte dette som ett skrift, som svar på nyheter Paulus mottar efter å ha sendt dem sitt «første»

brev. 1 Kor vitner med andre ord om at problemene ikke tar slutt og at apostelen må besøke dem igjen, kanskje opptil flere ganger.

2 Kor er et annerledes problem enn det uorganiserte 1 Kor.

For her kan vi med god grunn se flere brev samlet i ett, i hvert fall to: kap. 1-9 feirer den fred og forsoning som rår innad i bykirken, mens kap. 10-13 bebreider korinterne for deres mange feil. Dersom de to er blitt sendt som ett brev, må nyheter ha nådd Paulus mellom de to delene, nyheter som gjorde at tonen med ett ble skarpere, skjønt dette virker lite sannsynlig. Er det heller slik at kap. 10–13 er identisk med det «smertelige» brevet som han nevner i 2 Kor 2,4? Kanskje er det en forberedelse til det besøket han bebuder i 2 Kor 12,14 («Men nå står jeg for tredje gang klar til å komme til dere ...») og i 2 Kor 13,1-2 («Dette blir nå tredje gangen jeg kommer til dere»)? Eller forholder det seg slik at det «første» brevet – det vi ikke har – likevel er å finne et sted i 2 Kor?

Det sier seg selv at noen enighet blant de lærde ikke er i sikte så lenge vårt materiale forblir konstant – her trenges flere kilder. Det er nemlig ikke slik at NT er et slags kriminalpuslespill hvor vi i utgangspunktet har fått all den informasjonen vi trenger, og hvor oppgaven bare består i å være kløktig nok, se mønsteret og kunne sette de tusen biter riktig sammen. Det er heller slik at vår informasjon er såre begrenset, altfor snever til at vi kan danne oss et sikkert bilde av hvordan f.eks. paulusbrevene er blitt til, for ikke å tale om det særdeles kronglete tema som er kronologien i Paulus' eget liv.

> Kirkene i Asia hilser dere.
> Aquila og Prisca sender dere mange hilsener i Herren,
> sammen med dem som forsamler seg i deres hjem.
> Alle brødrene hilser dere.
> (1 Kor 16,19-20)

Paulus skriver brevene fra Efesos, hvor vi vet at han virket flere ganger: først våren 52, dernest sommeren 52 til høsten 54. Dit er Sosthenes kommet, og senere også Priscilla og Aquila. Herfra sender han Timotheos flere ganger (1 Kor 4,17; 16,10), og senere også Titus (2 Kor 8,17).

Reisen fra Korint til Efesos gikk lett i sommerhalvåret – mai til slutten av september – da skip daglig vil ha krysset frem og tilbake mellom de to travle handelsbyene. Cicero nevner i et brev til vennen Atticus fra år 51 f.Kr. at han brukte hele 2 uker på denne distansen (Efesos–Athen). Her spiller selvsagt været inn, men han reiste midtsommers, 6.-22. juli. Ruten gikk normalt nord for øyene Samos og Ikaria, videre mellom Mykonos og Tinos, nord for Syros, mellom Kea og Kithnos, langs Sunion og inn i den saroniske bukt. Her var rikelig med muligheter for å stanse underveis, og reisetiden ville nettopp være avhengig av været.

Brevene følger samme rute. De vil ha fulgt passasjerer på handelsskipene mellom de to byene.

1 Korinterbrev er sannsynligvis skrevet i mai-juni 54, før pinse, slik det refereres til i 16,8 (hvor han planlegger å komme til dem via Makedonia). Et «første» brev må altså være skrevet tidligere, for han refererer til dette flere ganger (5,9), og i 2 Kor 1,13 nevner han «våre brev til dere ...». Paulus' annet besøk i Korint var sommeren 54, og 2 Kor ble skrevet fra Efesos efter dette besøket. Tredje besøk i byen blir vinteren 55-56 (sml. 13,1: «det blir nå tredje gangen jeg kommer til dere»). Siden det dreier seg om flere brev i tilfellet 2 Kor, er det også tale om lengre tidsrom.

Alt i alt kjenner vi til tre besøk (to lengre og ett kortere) og altså minst fem brev (sml. 2 Kor 1,13: «våre brev til dere»). Dessuten finner vi i 1 Kor 7,1 tydelig referanse til brev som er skrevet av korinterne til apostelen; disse skulle vi gjerne ha sett.

Det sier seg selv at med den misjonsstrategi Paulus bruker, er det godt mulig å holde kontakten ved like med de kirker han har grunnlagt.

Vi ser han gjør dette i Makedonia hvor kontakten med kirken i Filippi ble opprettholdt fra Tessalonika. Det samme gjelder sistnevnte bykirke, for både fra Berøa og fra Athen har han god kontakt med dem.

Hva Athen selv angår, refererer apostelen aldri til noen bykirke der. Hvordan de få troende utviklet seg, vet vi ingenting om; formodentlig ble kontakten med andre bykirker avgjørende, som nevnt før.

Fra Korint ser vi ham holde kontakt med makedonerne, både i form av brev (tessalonikerkorrespondansen), besøkende (medarbeiderne Timotheos og Titus) eller ved at han selv besøker dem på ny.

Hva Korint selv angår, skriver han til dem fra Efesos, og besøker dem derfra, i tillegg kommer besøkende med nyheter (for eksempel Kloes folk), og han bruker sendemenn, slik vi så det tidligere.

Efesos er en av de «stasjonene» han besøker så ofte som mulig.

Alexandria Troas kan ha vært mer av en paulinsk stasjon enn vi først får inntrykk av. Her har vi en stor havneby som ikke var ulik Korint og Efesos. Her kommer apostelen jevnlig, og bykirken der nevnes i Apostelgjerningene 20 og i 2 Tim 4,13.

Sammenligner vi derfor brevene med beretningen hos Lukas, finner vi både en bekreftelse på det Apostelgjerningene gir oss av informasjon, samt mye nytt materiale.

Geografien og kronologien er stort sett den samme, men på grunn av informasjonen fra brevene trenger vi mer tid og flere reiser enn Lukas gir oss, han har det alltid travelt. Brevene gjør det også tydelig at medarbeiderne Timotheos og Titus ble flittig benyttet når det gjaldt å holde kontakt med nye bykirker. I 2 Kor 4,17 ser vi at han har sendt Timotheos fra Efesos til Korint, og nevner muligheten av flere besøk i 16,10. 2 Kor 7,5 sier at Paulus er i Makedonia hvor han får besøk av Titus som kommer fra Korint. Titus blir sendt til Korint ifølge 2 Kor 8,17, sammen med flere andre personer fra Makedonia, personer som ikke er navngitt. All reisingen har noe å gjøre med innsamlingen til de kristne i Judea. Hva penger angår, finner vi bekreftelse i brevene på at Paulus mottok hjelp fra makedonerne da han virket i Korint. I 1 Kor 9,7 får vi vite at også Barnabas arbeider for føden når han virker som misjonær.

Tilleggsopplysningene er ikke mindre interessante. For korinterbrevene gir oss et førstehåndsinntrykk av Paulus' virke som bare en førstehåndskilde kan gi oss. Vi tar med noen eksempler her.

I 2 Kor 1,1 hilser han alle de hellige i provinsen Akaia, og i 10,16 fremmer han et håp om å få virke utenfor Korint. Dette siste ble det ikke noe av, så langt vi vet, men at kristentroen kan ha bredt seg utover i Korinthia (byens *territorium*) er det ingen grunn til å betvile. Havnene Kenkreai og Lekaion er steder hvor vi kan forvente å finne kristne, og Foibe er leder av en huskirke i Kenkreai (Rom 16,1).

Brevene bekrefter – og utfyller – den sosiale struktur vi fant i Apostelgjerningene.

Mange av de navn som nevnes i denne sammenhengen er hentet fra Romerbrevets 16. kapitel, fordi dette antas å være skrevet fra Korint og bragt til Roma med Foibe. Diskusjonen rundt Rom 16 er omfattende, ikke minst fordi det er vanskelig å se hvorfor Paulus skulle skrive et brev som dette til en kirke han ikke kjenner – i tillegg kommer problemet med hvorvidt brevet faktisk er paulinsk: hvorfor skriver Paulus en teologisk traktat, han som vi kjenner fra korrespondansene med Tessalonika og Korint? Dessuten er det mye variasjon i manuskriptene: kap. 15 og 16 mangler i flere tilfeller. Derfor har det vært nok av dem som ville foretrekke å se at kap. 15-16 ble lest som del av et annet brev, et vi ikke lenger har, og som er adressert til Efesos, ikke til Roma. Men er det ikke tenkelig at hele brevet er skrevet til en annen bykirke? I enkelte manuskripter mangler nemlig ordene *i Roma* slik vi finner dem i 1,7 og 1,15. Til tross for slike problemer vil de fleste moderne kommentatorer finne gode grunner til å se Rom 1,1–16,23 som en helhet. Og dette angår oss direkte, for det var muligens vinteren 55-56 at Paulus skrev Romerbrevet under sitt siste opphold i Korint. Persongalleriet i Rom 16 er derfor blitt stående som en viktig kilde til rekonstruksjon av de korintiske – og romerske! – kristne, på flere vis. Og det er de siste hilsener som passer så godt i den korintiske sammenhengen vi har sett på (Rom 16,21-23).

For det første er sosiologien den samme som hos Lukas. 1 Kor 1,26 sier uttrykkelig at «ikke mange var hva mennesker regner for vise, ikke mange mektige, ikke mange av edel byrd». Men det er likevel de få som utgjør ryggraden i bykirkens struktur, fordi disse har midler og plass til å holde huskirker, til å reise og til å gi finansiell støtte til misjonærene såvel som til de kristne i Judea. Og denne omtalte ryggraden må ha bestått av personene Stefanas, Crispus og Caius (er han den samme som nevnes i Rom 16,23?). I tillegg trekkes ofte navnet Erastos frem fra samme vers, en som Paulus sier er byens «regnskapsfører» (gr.: *oikonomos*), dvs. *aedilis* eller *quaestor*. For en innskrift fra årene 50–100 e.Kr. sier at en viss Erastos «brola dette arealet for egen regning» (området ligger mellom det nye markedet og teatret).

For det annet finner vi nye og allerede kjente navn.

Er Sosipater som nevnes i Rom 16,21 den samme som Lukas beskriver som en mann fra Berøa i 20,4? Er Jason den samme som ham vi traff i Tessalonika? Er Lucius identisk med ham som nevnes i Kol 4,14, i Film 24 og i 2 Tim 4,11? Stefanas er en av de få Paulus selv døpte i Korint, (1 Kor 1,16), og han kaller ham og hans hus «Akaias førstegrøde» i 16,15. Sosthenes som nevnes i 1 Kor 1,1 har samme navn som den synagogeforstanderen en folkemengde banket opp foran øynene på Gallio: er det slik at vi står overfor samme person og at han er blitt kristen, som resultat av Gallios avgjørelse? Her skal vi vokte oss litt, for navnet er vanlig nok. Apollos derimot går igjen i begge våre kilder (Apg 18,24 og i 1 Kor 3,6 og 16,12), og beskrivelsene av ham som utdannet og med mange ferdigheter i talekunst passer en jøde fra Alexandria. Rom 16 gir oss flere navn på slaver: Tertius er sekretær under skrivingen av Romerbrevet, og sannsynligvis en frigiven (her kan vi sammenligne med Ciceros slave Tiro som var hans sekretær). Akaikos nevnes i 1 Kor 16,17 som en av deltagerne i delegasjonen til Efesos. Fortunatus er i samme situasjon, og dette gjelder trolig også Quartus (Rom 16,23). Slaver i disse familiene er ikke det samme som de som dyrket jorden på markene rundt byen, men den type som sikkert ville bli frigiven som takk for hjelpen de ga.

For det tredje nevnes uttrykkelig at flertallet kanskje har en hedensk bakgrunn, noe som problemene i Korint også forutsetter (1 Kor 12,2). Her ser vi også en parallell til bykirken i Tessalonika. I så fall bekrefter dette sosiologien vi nevnte ovenfor: en kjerne av jødekristne og gudfryktige gir rom for hedningekristne.

Brevene bekrefter dessuten det bildet Lukas gir på mange andre måter enn i form av navn. Som eksempel nevnes ofte at sprogbruk fra idrettens verden reflekterer de isthmiske lekene, og Paulus benytter seg av flere bilder fra denne sammenhengen i 1 Kor 9,24-27. Men det er særlig de problemene som dukker opp i Korint som viser oss hvordan en nyfødt bykirke fungerer – og ikke fungerer! – i en by som dette. Paulus slår i sitt første brev ned på mange uting i det kristne Korint.

Først nevner han en rekke fraksjoner knyttet til navnene Apollos,

Kefas, Paulus og Kristus selv (1,10-16), en situasjon som kanskje belyser noe av den begrensning som lå i huskirkestrukturen, samtidig som den reflekterer differensieringen mellom jødekristne, gudfryktige og hedningekristne. Han bebreider dem videre at de benytter seg av sivile domstoler (mens de jo skulle bli forsonet seg imellom som kristne: 6,1-11). Han påpeker at hva ekteskapsmoralen angår, står mange av dem tilbake når det gjelder kristne holdninger og adferd (5,1 og 6,12-20).

At kristningen av korinterne er en langsom prosess, ser vi også av spørsmål vedrørende huskirkens gudstjenester. For her har forskjellen på rike og fattige gitt litt av et urosenter: de som ligger inne i trikliniet og de som sitter sammenstuet ute i atriet (11,20-22). Han påpeker hva som er forskjellen på et festmåltid og en liturgi. Et problem som oppstår i forbindelse med de hedningekristne i byen, er forholdet til kjøtt ofret til avgudene (det beste kjøttet i byen, som var å finne i de beste butikkene). Flere ganger sier han at de fleste av dem hadde en hedensk bakgrunn (6,11; 8,7; 12,2). Her blir bykirkens problemer ganske synlige, for i spørsmålet om kjøtt fra templene finner vi at holdningene varierer sterkt hos de kristne i Korint – og at Paulus selv følger en nyansert praksis: han er jøde blant de jødekristne og hedning blant de hedningekristne.

Uten brevene som tilleggskilde (primærkilden!) til Lukas' beretning, ville derfor vårt bilde av denne bykirken vært betraktelig fattigere.

Men kirken i Korint later til å ha voldt Paulus mer problemer enn noen annen bykirke. Ikke bare står problemene formelig i kø, men hver gang ett er løst, dukker ti nye opp. Brev og besøkende – til som fra apostelen – bringer ham stadig nye bekymringer hva denne bykirken angår. I sammenligning får vi inntrykk av at kirkene i Makedonia er for rene mønsterkirker å regne.

Aldri er Paulus så direkte, så levende og intens som i brevene til korinterne.

Denne samlingen blir derfor den beste innfallsport til enhver forståelse av mennesket Paulus, hans temperament, hans følelser, hans seriøsitet som misjonær.

I tillegg kan det være klokt å ta dem som norm og kanon for en vurdering av det paulinske korpus.

Å beskrive paulusbrevene som «korrespondanse» er selvsagt ikke korrekt – å lese paulusbrev er som å overhøre en telefonsamtale: du må gjette deg til hva den annen part sier.

Dersom vi hadde vært så heldige å ha brev til apostelen – og vi har hørt om slike underveis – da kunne vi sett mange ting klarere. Slik saken nå står, må vi ofte gjette oss til hva den annen part sier. Dette betyr at vår rekonstruksjon av de mange vanskeligheter som oppsto underveis er og forblir hypotetisk.

Men reisen fra nord til syd klarer vi likevel å danne oss et inntrykk av. Og det er et farverikt landskap vi beveger oss i.

DEN LOVLØSE

Hva nå angår vår Herre Jesu Kristi komme,
da vi alle skal samles sammen med ham
– da har vi en bønn til dere, brødre:
La dere ikke skremme eller bringe ut av fatning,
hverken av åndsprofetier eller annen tale,
eller av noe brev som skulle være kommet fra oss,
om at Herrens dag er inne.
La ingen bedra dere på noen måte!
(2 Tess 2,1-2)

Vi har i første kapitel sett hva oppholdet i Tessalonika medførte i Paulus' liv som misjonær. Når denne etappen dukker opp igjen i Korint, er det fordi han skriver sine brev til tessalonikerne herfra, slik vi kort omtalte det i kapitel 1 (inndelingen av brevene). Vi nevnte muligheten av at han skrev Brev 1 fra Athen våren 50, Brev 2 fra Korint sommeren 50 og Brev 3 (= 2 Tess) fra samme sted høsten 50 eller våren 51. Dette får vi klart inntrykk av gjennom 1 Tess (= Brev 1 og 2). Referansen til uekte paulusbrev er interessant, for den sier oss noe om den autoritet slike ville ha hatt, lik pastoralbrevene senere.

For først må frafallet komme, og den Lovløse tre frem,
han som er viet til undergangen, han som reiser seg mot,
ja, opphøyer seg over alt som heter Gud eller kan kalles hellig,
så han går like til å ta sete i Guds tempel og utgi seg selv for Gud.
Minnes dere ikke at jeg sa dere dette, da jeg var hos dere?
(vv. 3-5)

Her tangerer vi ikke bare situasjonen i Tessalonika, men like meget i Korint.

For keiseren har flyttet inn i alle de store byene, som en slags trettende olympisk guddom.

«Keiserkult» er betegnelsen vi bruker om denne form for religionsutøvelse. At det dreier seg om religion i det hele tatt, er ofte blitt betvilt. Men kultens utbredelse viser at vi står overfor en form for populærreligiøsitet heller enn en stiv og formalistisk statsreligion. Keiserkulten ville Paulus ha kommet over hvor han enn befant seg, for de paulinske stasjonene er nettopp byer hvor keiseren er et helt nødvendig nærvær.

Siden Korint er mye bedre dekket fra et arkeologisk synspunkt enn Tessalonika, kan vi uttale oss med større sikkerhet om hva Paulus så i Korint enn hva som møtte ham i den makedonske provinshovedstaden. Og i Korint er keiseren og hans hus særdeles synlige. Templer, altre, dedikasjoner, statuer osv. var de faste monumentale uttrykkene for keiserens religiøse dimensjoner. I tillegg kommer presteskap, festivaler, kor, foreninger o.l. På denne måten klarte romerne å vende grekernes interesser bort fra politikk og gjorde dem Roma-sentrert, som nevnt i forrige kapitel.

Selve kulten er av det mer indirekte slaget: keiseren dyrkes sammen med gudinnen Roma, og på steder der en slik kult gjerne har foreligget fra før. «Julius Caesar og Roma», «Augustus og Roma»: dette er de vanligste formlene vi kommer over. Det latinske vokabularet uttrykker det indirekte på den måte at man ofrer til og sverger ved keiserens *genius* – hans verneånd, om man vil – mens man på gresk jord brukte et mer direkte guddommelig vokabular. Men at keiseren ikke ganske enkelt *er* en ny olympisk guddom, det ser vi klart av kultens spesielle

egenskaper. Templene er små sammenlignet med de olympiske gudenes helligdommer, men de er svært sentralt plassert, i byens mest prominente sentra (som for eksempel i Korint). Dessuten ble det svært vanlig at keiseren *flytter inn* i helligdommene til de olympiske tolv: han får sitt eget «kapell» – en nisje eller et rom, kanskje et tilbygg – som knytter ham til stedet.

Keiseren møter Paulus overalt, og i de gamle greske byene var han like nærværende som i de romerske koloniene. I Korint var han på en spesiell måte knyttet til de isthmiske lekene. På sin måte var keiseren en garanti for fred og velstand, noe nettopp Korint bærer bud om: en romersk koloni på gammel gresk grunn. Selv om keiserdømmet fortsatt var ungt, så var prinsippene for den nye ordningen fastlagt for lengst, det hadde Augustus sett til. Og på Paulus' tid var keiserdømmet ganske enkelt blitt del av verdensordenen, eller bedre: en slags garant for denne.

Og hvordan så de første kristne på keiseren?

Vanligvis er Det nye testamente ikke i opposisjon til keiserdømmet som sådant, for NT er ikke et sosialrevolusjonært dokument. Tvert imot finner vi stadige bønner om at Gud må trygge verdensordenen, inklusive keiseren og hans embedsmenn. Det sterkeste uttrykk for en slik holdning kommer, typisk nok, fra brevet til romerne: «Enhver må underordne seg de myndigheter vi har over oss. For all autoritet har sin rot i Gud, og de styrende er innsatt av ham. Slik at den som setter seg opp mot myndighetene, gjør opprør mot den orden Gud har fastsatt. Og opprørerne nedkaller straffen over seg selv. Den som gjør rett har ingenting å frykte av øvrigheten; bare forbrytere har det» (Rom 13,1-3).

I Korint som i Athen har Paulus sikkert fortvilt over keiserkulten, men han tar ikke opp problemet i sine brev til denne lokalkirken. Han gjør det derimot i brevet til tessalonikerne, slik sitatet ovenfor viser. Og i denne sammenhengen er ikke keiseren et trygt nærvær – tvert imot er han den helt store usikkerhetsfaktor. Han kan faktisk utløse en konflikt som har endetidens fortegn.

Hvorfor er det grunn til å anta at det er keiseren det siktes til når Paulus taler om den Lovløse?

For å kunne svare på dette, må vi minnes to historiske episoder. Den ene ligger i en relativt fjern fortid, den andre er mye nærmere i tid.

Den Lovløse er blitt teologisk kodesprog for kristne som for jøder. Og dette kan vi takke den hellenistiske kong Antiokos IV Epifanes for, han som bar tittelen *epifanes theos* – «den åpenbarte gud». For han omgjorde templet i Jerusalem til et tempel for den olympiske Zeus og flyttet selv inn i det. Dette skjedde tilbake i 167 f.Kr., men var blitt stående som en innvarsling av alle tings ende og verdens snare undergang, slik vi finner det i Daniels bok. For episoden fikk teologiske fortegn, endetidens. Det gikk Antiokos ille og templet ble gjeninnviet til sitt rette formål, men kongen ble likevel et symbol på hvordan verdens fyrster kan bli redskaper for det onde.

Det som leder tankene hen på Antiokos, er selvsagt uttrykkene «ta sete i Guds tempel» og «opphøye seg over alt som heter Gud» (2 Tess) fordi disse minner oss om «ødeleggelsens vederstyggelighet» fra Daniel 9,27 og 12,11. Det siktes her til alteret til Zeus som Antiokos satte opp i templet i Jerusalem, og til statuen av kongen selv.

Men hvorfor skulle så dette dukke opp i Paulus' lære to hundre år senere?

Fordi det i nær fortid var skjedd ting som gjorde Antiokos til mer enn et historisk symbol – han var med ett blitt lys levende igjen: den Lovløse var vendt tilbake.

Og det hadde han gjort i keiser Caligulas skikkelse.

Poenget er nemlig dette: i år 40/41 e.Kr. bestemte Caligula seg for å omgjøre templet i Jerusalem til et tempel som jødenes Gud måtte dele med ham selv – keiseren aktet å flytte inn hos jødenes Gud og de to skulle fra nå av bo under samme tak. En kolossalstatue ble bestilt fra en av byene i Fønikia, og det var bare spørsmål om tid før denne ville stå ferdig og bli transportert til Jerusalem.

Dette førte nesten til opprør i Judea, men ble avverget meget listig av den romerske legaten i Syria – Petronius – som klarte å trenere prosjektet inntil det var for sent (fordi keiseren da var blitt myrdet i Roma). Dette gjorde han med fare for sitt eget liv.

Slik vendte Antiokos tilbake til jødenes historie – og slik lærte de at

keiseren kunne bli et farlig nærvær under gitte omstendigheter, alt annet enn en fredsfyrste.

Derfor er det at Paulus forteller tessalonikerne om disse episodene under sitt opphold i byen.

Derfor er det han advarer dem på gammelt vis – fordi det gamle når som helst kan bli nytt.

Derfor er det den Lovløse må komme først: han som tilraner seg Guds egne titler («Gud», «Herren», «Frelser» osv.), han som setter opp sitt bilde i templet og hever seg høyt over alt jordisk.

Hva hedendommen angår, må dette være det ytterste bevis på hvor fordummende og formørkende den kan være, akkurat slik Lukas skildrer Paulus' reaksjoner i Athen, der han ser alle tenkelige uttrykk for keiserkulten, på Agora som på Akropolis.

Altså hører den Lovløse endetiden til. Og om Paulus skriver disse ordene fra Korint, får de ekstra vekt, siden keiseren så å si omgir ham på alle kanter. Apostelen vet at dette er et nærvær som kan vendes mot Gud heller enn å tjene ham. Og slik blir keiseren lett et endetidstegn, dersom han skulle herske heller enn å tjene, tilrane seg det som hører Gud til heller enn å tjene Guds sak.

Endetiden er altså ikke begynt riktig enda, forsikrer han tessalonikerne – for først må keiseren sette seg opp mot Gud.

Det er underlig å tenke på at Claudius' efterfølger Nero ble nok et endetidssymbol – slik vi møter det i Johannes' Åpenbaring, den nytestamentlige apokalypsen. Det skyldtes brannen i 64 og konsekvensene denne fikk for de kristne. Nero viser keiserdømmets sataniske potensial, intet mindre. Nero og ikke Caligula ble den Lovløse.

Kanskje var ordene til tessalonikerne mer realistiske enn Paulus selv kunne vite? For selv om keiseren ikke gjorde ende på hele verden, så gjorde han ende på Paulus – og på seg selv.

Men før vi kommer så langt må vi gjøre oss ferdige med Hellas i apostelens liv. Det gjenstår enda noen etapper i denne odysséen.

Lukas forteller en hel del om Paulus' siste besøk i Makedonia og Hellas (Akaia), det vi har datert til vinteren 55-56.

Efter at opptøyene [i Efesos] hadde lagt seg,
kalte Paulus sammen disiplene, gav dem sine formaninger
og omfavnet dem til avskjed. Så drog han over til Makedonia,
hvor han reiste fra sted til sted og hele veien
talte oppmuntrende ord til de troende.
Til sist kom han ned i Hellas, og tilbragte tre måneder der.
(20,1-3)

Dette er tredje og siste gang Paulus besøker Korint, ifølge Lukas. Derefter bærer det sydøstover, til Jerusalem, med store følger for apostelens liv. Han hadde planlagt å besøke Roma, og skrev til dem fra Korint, men nå kom han dit under litt andre omstendigheter: som fange, for å få sin sak opp for keiserens domstol.

Lukas beskriver overfarten fra Europa til Asia på en måte som minner om starten på hele dette eventyret, slik vi så i kapitel 1.

Idet han skulle gå ombord for å seile til Syria,
viste det seg at jødene forberedte en sammensvergelse mot ham;
det ble da holdt for mest tilrådelig at han la tilbakeveien
over Makedonia. Som ledsagere hadde han Sopatros,
sønn av Pyrrhos fra Berøa; tessalonikerne Aristarkos og Secundus,
Gaius fra Derbe, og Timotheos, foruten Tykikos og Trofimos fra Asia.
Disse drog i forveien og ventet på oss i Troas.
Selv seilte vi ut fra Filippi straks over påske,
og møtte dem i Troas fem dager senere.
Der ble vi så i en uke.
(vv. 3-6)

Den Paulus som forlater gresk jord, er selvsagt en litt annen Paulus enn den som kom dit våren 48. Og vi har i det foregående sett noen av grunnene til at det forholder seg slik. Hellas ble for Paulus en langt mer omfattende og begivenhetsrik affære enn han kunne ha forutsett da han en vårdag steg ombord i et skip på havnen i Alexandria Troas, et skip som skulle til Neapolis i Makedonia.

Det er selvsagt på grunn av opplevelsene i Makedonia og Akaia at Alexandria Troas aldri får den oppmerksomhet byen fortjener, for her

finner vi en lilleasiatisk havneby på linje med Efesos, og en romersk koloni på linje med Korint.

Ifølge Lukas er vi ferdige med Hellas hva Paulus angår.

Men fullt så enkelt er det ikke.

For Hellas dukker opp igjen i Paulus' liv, hele to ganger til, det leser vi av brevene.

Den siste av disse – reisen til Roma – er relativt ukomplisert som historisk episode, og nevnes bare ett sted (hos Lukas i Apostelgjerningene).

Men Paulus selv taler om et opphold i en del av Hellas som vi ikke har viet oppmerksomhet. Og dette oppholdet faller sannsynligvis innenfor den kronologiske rammen som Lukas opererer med, altså før reisen til Jerusalem. Med andre ord er det mulig at vår reiseleder og guide unngår å nevne et strøk i Hellas som dukker opp i brevene.

Vi vet selvsagt ikke hvorfor dette forholder seg slik, men det kan ganske enkelt skyldes mangel på informasjon (kilder) eller selvsyn (autopsi) – at forfatteren av Apostelgjerningene ikke kjente denne delen av Hellas og den innsats Paulus gjorde her.

Vi taler selvsagt om regionen rundt Actium, syd for Dyrrhachium.

> Så snart jeg har sendt Artemas til deg, eller Tykikos,
> så skynd deg å komme til meg i Nikopolis.
> For det er der jeg har bestemt meg
> til å tilbringe vinteren.
> (Titus 3,12)

Kildene til kunnskap om denne etappen kalles gjerne «pastoralbrevene» og er brev som Paulus skrev til sine nære medarbeidere Timotheos og Titus, tre i tallet (2 til Timotheos, 1 til Titus). Vi kommer tilbake til disse to i neste kapitel. Her skal vi bare undersøke ett bestemt anliggende, nemlig et opphold i strøk syd for Dyrrhachium. Stedene som nevnes er del av dagens Hellas-kart, derfor tar vi dem med.

Spørsmålet om brevenes ekthet (om de stammer fra Paulus eller fra andre) er ganske omfattende. Her er flere mulige løsninger: alle tre er ekte – ingen av dem er ekte – ett eller flere av dem er ekte – de er uekte, men inneholder opplysninger som er historiske.

Og det sannsynligste er at sannheten ligger et sted mellom ytterpunktene.

For selv om mye av innholdet i disse brevene er pseudepigrafisk og tilhører tiden efter Paulus, så er her en historisk og geografisk ramme som mange vil anse for å være ekte (dvs. stamme fra paulinske brev). Derfor har mange villet akseptere rammen om brevet til Titus, men ikke innholdet. På den annen side er det atskillig villighet til å akseptere 2 Timotheos i sin helhet (innvendingene er stort sett av samme slag som i tilfellet 2 Tessalonikerbrev, dvs. innholdet mer enn formen).

Ifølge opplysningene i brevet til Titus er Paulus på frifot igjen efter det første fangenskapet i Roma. Han har planer om å besøke en del av det moderne Hellas som er viktig i romersk historie, men som går den moderne turist hus forbi.

For den romerske koloni Nicopolis (gr.: Nikopolis, «seiersbyen») ble grunnlagt like nær stedet der keiser Augustus, den gang Octavian, kjempet det siste og avgjørende slag mot Antonius og Kleopatra (2. september 31 f.Kr.). Selve slaget sto ved Actium (gr.: Aktion), et strede like ved, og byen er grunnlagt som minne om nettopp dette slaget. For her får den romerske republikk sitt endelige dødsstøt, og alt ligger godt til rette for den verden som Paulus kjente: tidlig keisertid.

Nikopolis ligger sentralt til, selv om vi i dag må anstrenge oss litt for å komme hit. For hovedruten fra Brundisium (Brindisi) i Italia til Dyrrhachium (Durrës i Albania) fører nesten til målet. I stedet for å følge Via Egnatia til Makedonia følger vi ruten langs kysten og er i Nikopolis efter kort tid. Dette er igjen en strategisk velvalgt by fra Paulus' synspunkt: romersk koloni – havneby – lett å nå til lands som til sjøs. Derfor er det ikke å undre seg over at vi finner ham nettopp her. Det sørgelige er at vi har så få opplysninger om oppholdet. Bortsett fra denne referansen vet vi ingenting.

Dersom den ikke skriver seg fra tiden efter første fangenskap i Roma, kan Paulus ha kommet dit i forbindelse med sitt tredje besøk i Hellas (55-56), som nevnt i Apg 20,3, og som antatt i kronologien.

I 2 Timotheos finner vi nok en hentydning til misjonsvirksomhet i denne delen av Hellas.

Skynd deg å komme til meg, så fort du kan.
For Demas har forlatt meg av kjærlighet til denne verden,
og er dratt til Tessalonika; Crescens er reist til Gallia, Titus til Dalmatia.
Bare Lukas er tilbake hos meg.
(2 Tim 4,9-10)

Dersom 2 Timotheos er et ekte paulusbrev, må vi anta at det er skrevet under fangenskapet i Roma, det siste av disse dersom vi regner med to slike. Altså befinner vi oss engang i år 66-67. Sist Paulus hadde sittet i varetekt i rikshovedstaden, så alt lysere ut (årene 60-62). Denne gangen er situasjonen en annen, og fra brevet ser vi at apostelen ikke venter en god utgang på sin sak.

Hvorfor forholder det seg slik?

Fordi det er skjedd ting i Roma siden han var der sist, ting som fikk de aller største konsekvenser for de kristne i byen, og som berører læren om den Lovløse.

Roma brant nemlig i 64. Og i kjølvannet av denne katastrofen ble de kristne utpekt som syndebukker av Nero, og ofret som sonoffer til statens og byens egne guder. Hvor mange kristne som strøk med vet vi ikke. Historikeren Tacitus sier at det dreier seg om en «uhyre mengde» – *ingens multitudo* – men det behøver ikke å bety mer enn et par hundre, kanskje mindre. Likevel er Roma en annerledes by for Paulus enn da han besøkte den helt i begynnelsen av 60-årene: ikke bare er den gjenreist i en flottere skala, men de kristne i byen har det langt vanskeligere.

2 Timotheos er det eneste fangenskapsbrev vi har fra Roma (de andre «fangenskapsbrevene» er trolig skrevet fra Efesos), og her får vi altså inntrykk av at Paulus har beveget seg ganske meget rundt om i den greske verden før han på ny havner i Roma. Men opplysningene om apostelens liv mellom de to oppholdene faller såpass tilfeldig at vi må samle dem sammen fra flere kilder (Romerbrevet, Titus, 2 Timotheos). Lukas har avsluttet sin beretning og er ikke lenger til hjelp.

For å samle disse løse trådene må vi gå tilbake til det tredje oppholdet i Korint året 55-56.

Slik har jeg fra Jerusalem av og rundt om, like til Illyria,
bragt Kristi evangelium til sitt mål.
(Rom 15,19)

Det er ikke urimelig å anta at Romerbrevet er skrevet fra Korint sommeren 55. Da har Paulus vært i Illyria på veien dit. Og det er ikke problematisk, all den tid nettopp Via Egnatia endte der, en vei han var vant til å ferdes på. Men et virke i traktene der har vi ingen beskrivelse av.

Referansen til Nikopolis i Titusbrevet og sitatet fra 2 Timotheos antyder at Paulus kom tilbake til strøket rundt Actium efter en mulig reise til Spania, den han forespeiler i Romerbrevet. Efter Nikopolis kan han godt ha fortsatt til Makedonia, Troas og til Efesos. For det er her referansen til Troas i 2 Tim passer inn (såfremt vår kronologi er den riktige). Nikopolis er stedet der Paulus virker efter et mulig kort besøk i Spania, i tiden mellom de to oppholdene i Roma, en periode på hele 4 år (62–66).

Nikopolis kommer altså før han skrev Romerbrevet – og før siste besøk i Roma.

Vi skulle gjerne kjent denne etappen av apostelens liv langt bedre, for Nikopolis var ingen ringe by. Men vi sitter tilbake med fragmentariske opplysninger og må veie muligheter mot sannsynligheter. Sikre kan vi aldri bli, og det hele står og faller med ektheten av 2 Timotheos og av den historiske rammen omkring Titus.

I og med oppholdet i Nikopolis tror vi oss ofte trygge på at vi nå er ferdig med historien om Paulus i Hellas.

Men er vi det?

Brevet til Titus inneholder en opplysning som står temmelig alene i våre kilder, men som likevel får oss til å tenke på andre sider ved Hellaskartet.

Da jeg lot deg bli igjen på Kreta, var det for at
du skulle ta deg av alt det som ennå ikke var bragt i orden,
og sørge for å innsette presbytere i hver by.
(Titus 1,5)

Verset taler et sprog som på flere måter beskriver en litt senere kirkesituasjon enn den vi gjenkjenner fra paulusbrevene ellers: presbyterne som skal lede bykirkene rundt om på Kreta. Men selve denne historiske referansen – rammen om opplysningen – kan likevel romme reminisenser av apostelens virksomhet, fra perioden mellom de to fangenskapene i Roma.

I så fall må vi fortsette ferden.

Denne gangen skal vi gjennom øyriket Egeerhavet.

Derfor er det på tide å ta toget til Pireus og lete efter et skip som kan føre oss til dette kontinentet ytterst i havet, så fullt av hemmeligheter som bare arkeologer og historikere kan ønske seg.

Dessuten må vi hit på grunn av opplysninger fra Apostelgjerningene, de som angår Paulus' første reise til Roma.

Vi har møtt Kreta – dette gåtefulle øyriket – under våre vandringer i Athen, og gjør kanskje klokest i å ta vårt utgangspunkt nettopp her.

4.
KRETA

MYTISK TID

Det første som møter oss i nasjonalmuseet i Athen er funnene fra mykensk tid, navnene fra Peloponnes, de som Heinrich Schliemann bragte frem i dagens lys.

Dette er den krigerske kulturen vi kjenner fra Homer, og samlingene her inne bærer bud om at overleveringen som nådde Homer, har historiske røtter, slik vi så i forrige kapitel. Her finner vi leirtavlene med linear B-skrift, vesentlig fra Pylos. Her er våpen i fleng, mange av dem svært elegante, utsmykket av kunstnere og innlagt med gull. Her ser vi også bruksgjenstander fra kongeborgenes epoke, gjenstander som de legendariske heltene har brukt. Midt imot oss når vi kommer inn i den første store salen, er gullmaskene som Schliemann fant i Mykene og som bærer kjente navn. Rykter om at gjenstandene i virkeligheten ble funnet her og der og samlet til en slik eventyrlig skatt, mister interesse straks vi ser disse. Det er et av arkeologiens store eventyr vi står og iakttar.

Heinrich Schliemanns hus ligger like ved – i dag er det numismatisk museum – og det var her den norske arkeologen Ingvald Undset – Sigrid Undsets far – møtte den berømte amatørarkeologen og hans greske hustru Sofia.

Rundt om i museet ser vi mye arkaisk og klassisk kunst, også en del hellenistisk og romersk. Vi beveger oss ikke bare gjennom historiske epoker, men like meget rundt omkring på Hellas-kartet. Stedsnavnene strømmer mot oss fra alle kanter. Nasjonalmuseet er essensen av alt gresk, skjønt de lokale museene også huser store skatter, slik vi finner dem i Delfi og Olympia, på Delos og Naxos, for ikke å tale om i Tessalonika.

Men det er i etasjen over at den helt store overraskelsen venter oss.

For her finner vi spor av en annerledes tid, en tid før det mykenske.

Og den fører oss heller ikke til Homers verden – fastlandet – men til et fjernt og sagnomsust øyrike ytterst i havet – Kreta.

Helt innerst i annen etasje, møter vi en kunst som ikke har noen parallell fra salene nedenunder. Det vi med ett står og ser på er fremstillinger av frodige naturpartier, med planter og dyr – særlig er de blå apekattene blitt berømte verden over – men antilopene, fiskerne og barna som bokser er alle blitt kjente skikkelser i vår tid. Her er også byscener, bilder av havneanlegg og det som kanskje er et sjøslag. Men det er ikke primært en krigersk kunst vi møter, tvert imot er den utrolig tiltalende i sin livsbejaende glede. Det er naturen og livet ved havet som fremstilles og forherliges i denne kunsten.

Mye av det vi ser virker forbløffende moderne og står i sterk kontrast til den stiliserte geometriske og klassiske kunsten som åpner gresk historie for oss, ved siden av det krigerske ved mykensk kultur. Farvene er friske tross alderen – mer enn 3500 år. Mange av penselstrøkene kunne vært tatt i forgårs. Hemmeligheten er selvsagt at veggmaleriene her inne ble gjenoppdaget i går, for å si det slik, efter å ha ligget trygt og tørt bevart i tiden efter at de ble malt.

Menneskene som skapte denne kunsten, flyttet naturen inn i hjemmet, for det vi ser er nettopp dekorasjoner fra rike hjem. Ikke historie, men natur er det de har omgitt seg med. Og denne hadde de et svært nært forhold til, det viser freskene oss. Ikke bare de omtalte farvene, men like meget formene og bevegelsene, vitner om at de evnet å se verden omkring seg på en måte vi bare kan misunne dem.

Vi tvinges til å se nærmere efter.

Her er de blå apekattene, av det slaget som finnes i Etiopia; en av dem svinger et sverd, en annen har en harpe eller lyre i hendene. Her er ville dyr i fleng: antiloper, katter, løver, ender. Alle scenene fra havet er dekorert med delfiner – i blått og gult – som understreker enheten mellom mennesker og naturen: de lever *med* naturen, mens vi har en stygg tendens til å leve *av* den. Menneskene er også fremstilt i all sin prakt: kvinnene er elegante, med smykker og kledd i fine stoffer. Kapteinen ombord på de store skipene er staselig skildret. Guttene som bokser har sågar boksehansker – de må være de første i historien – og dette er kanskje den mest krigerske scenen på alle disse veggmaleriene.

Her er mange slags skip, og noen av de større er svært elegante. Ett av dem antas å være et admiralskip eller lignende. Dessuten er de alle i rask bevegelse: fra en by til en annen. Og rundt baug og stavn danser delfinene og gjør menneskenes skip til del av et større hele, noe moderne fremstillinger av sjøscener fullstendig mangler.

Vi får samme inntrykk ved å se på de malte vasene som tilhører denne kulturen. Her er en trang til å skildre naturen: fugl og fisk, firbente landdyr, en frodig, nesten subtropisk vegetasjon, bevegelse, rytme – liv fremfor alt.

Vi befinner oss med andre ord i en verden som er så forskjellig fra det mykenske, klassiske og hellenistiske som bare mulig. Hellas viser oss på denne måten et ansikt som smiler – ikke gåtefullt og fjernt som de arkaiske skulpturene nedenunder, men nært og varmt. Her er ikke den distansen til naturen som vi forbinder med det «klassiske», for her er ikke mennesket «alle tings mål», og heller ikke idealisert. Her er vi alle del av den store helheten. Vi ser noe paradisisk i alt dette.

Men det er ikke et innlandsparadis vi befinner oss i, lik det mesopotamiske og bibelske. Tvert imot tyder alt på at vi befinner oss et sted i den store greske havverdenen. Jord, hav og himmel skaper tilsammen et symfonisk dikt der menneskene ikke får alle solopartiene, men må finne sin plass mellom planter og dyr.

Og hvem var så disse menneskene?

De tilhører en fjernere fortid enn den mykenske. Vi kaller den *den minoiske*, efter kong Minos på Kreta. Den tilhører derfor en mytisk mer enn en legendarisk verden. De tilhører egentlig ikke historisk tid, for de var der før grekerne begynte å skrive.

De er faktisk ikke grekere, de bare bodde her før grekerne kom med sine våpen og sin politikk.

Og de blir på en underlig måte del av vår historie fordi vi finner dem på Kreta, der Paulus havnet på vei til Roma, og der han kanskje efterlot Titus på vei til sitt annet fangenskap.

Apostelen møter riktignok ikke det minoiske Kreta, men det romerske. Likevel vil våre forsøk på å vandre i hans fotspor bli et møte med det minoiske. For dette er Kretas særpreg og ikke de andre histo-

riske etappene som også er representert her ute i havet; de kjenner vi fra før og fra andre steder.

Igjen må vi ned til Pireus.

Gjennom Egeerhavet bærer det. Ferden går til Syros, Paros, Naxos og videre til Ios før vi når målet.

Det er helt i begynnelsen av det som på apostelens tid var den farbare årstiden til havs. *Mare clausum* er endelig tilbakelagt tid, men vi får føling med hva værforholdene kan bety i dette farvannet. Overgangen fra vinter til sommer er ikke helt overbevisende, og til tider kan det synes usikkert om vi må tilbringe natten på en av de omtalte øyene. Erfaringer fra Nordsjøen i storm kommer godt med, men er til liten trøst for de andre passasjerene. Skjønt: skipet viser seg ved nærmere eftersyn å være en gammel hurtigrute, skiltene på toalettene vitner om det, ellers er alt gjort så gresk som mulig.

Distansen Naxos–Ios er verst. Må vi virkelig snu og dra tilbake i medvind? Vil vi klare å legge til på Naxos en gang til, vinden blir jo stadig sterkere?

Hvordan klarte de gamle seg dersom de kom ut for noe lignende i begynnelsen av mai – de begynte jo å seile alt i april? De gjorde som vi, viser det seg, og krysset seg frem fra øy til øy.

Vi ber en bønn til Poseidon og ofrer litt vin på teppet i salongen, en salong som blir stadig mer illeluktende for hver time som går.

Nei, intet tyder på at kapteinen akter å snu, han har vel vært med på dette før.

Det hadde Paulus òg. Han nevner i 2 Korinterbrev at han har lidd skipbrudd hele tre ganger og drevet om på havet. Ett er sikkert: denne seilasen hadde ikke endt godt i gamle dager, og hans ord får fornyet mening. Vi vet at enda flere skipbrudd ventet ham da han skrev disse ordene.

Så skjer miraklet – like brått som det er uventet.

Ute er det blitt helt mørkt, og vi går ut på dekk for å se hva som gjør at havet er blitt så stille.

Vi er omgitt av lysbluss fra alle kanter. Til venstre er lysene skarpere enn til høyre, skjønt disse også blir flere i tallet efter som minuttene går. Rett frem skimtes også lys. Nå omgir de oss som en krans. Vi er kommet inn i en slags lagune, later det til. Lysene blir flere efter som de rykker nærmere.

Styrmannen slår ned farten. Vi nærmer oss raskt land.

Himmelen er faretruende mørk – det begynner å regne.

Idet vi setter foten på gresk jord igjen, åpner himmelen sine sluser. På det minuttet det tar å bevege seg fra båten og til bussen som venter, er vi alle blitt gjennomvåte.

Er Poseidon likevel ikke så glad for all denne turismen?

Neste morgen er sommeren et faktum, og det er definitivt slutt med vind og regn inntil vinteren setter inn.

Teppet går opp for et nytt gresk eventyr.

Under et moderne tak som skjermer mot sol og regn kan vi i dag vandre rundt i den byen der kunsten i nasjonalmuseet kommer fra.

Men vi er ikke kommet til Kreta – vi står i den minoiske byen Akrotiri på Santorini (gresk: Thera).

Byen hadde vært kjent i noen tid før den ble utgravd på 60-tallet. Det som da fulgte ble en større arkeologisk sensasjon. Lokalbefolkningen visste at her lå gammel bebyggelse, og noen arkeologiske fremstøt var blitt gjort, men ingen ante hvor gammel og hvor overraskende rik denne bebyggelsen ville vise seg å være. Utgravningene efter krigen er knyttet til navnet Spyridon Marinatos, som gjennom sine mange publikasjoner har gjort funnene kjent for en hel verden.

Vi står midt i en by fra bronsealderen, og vi kan gå langs det som må ha vært en hovedgate, vandre fra hus til hus, fra den ene *plateia* (piazza) til den neste. Området er begrenset av omfang, for mye utgravningsarbeid gjenstår. Men her er nok å se til å gjenkjenne den verden som veggmaleriene og vasene i nasjonalmuseet vitner om. Dette er ikke såkalt kykladisk kultur – den vi finner på Egeerhavets øyer: Kykladene – men noe langt mer avansert.

Byen er velstående, ingen tvil om det, for overalt finner vi det samme mønsteret: to- eller treetasjes hus, med verksteder eller butikker i første etasje, med en *piano nobile* med store vinduer og dekorerte vegger ovenpå, med trapper, med toalett, med avløpsrør i veggene, med kloakksystem under brolegningen i gaten utenfor, elegante bruksgjenstander – for bare å nevne det mest iøynefallende.

Vi vandrer rundt i restene av en by som har hatt langt mer enn jordbruk som sin levevei. Her er tegn til fiskeforedling – saltet eller tørket fisk er funnet i de store lagerkrukkene i huset nederst i feltet (såkalte *pithoi*). Her er importert kunst og bruksgjenstander. Her er lokalt produserte vaser i fleng. Her er gjenstander av metallene bly og bronse. Her er fremfor alt fravær av våpen.

Asken er så porøs at vær og vind har tæret på stedet, ellers kan det vulkanske avfallet komme opp i over 30 meters høyde. Slik visste man at noe lå begravd her. Og de første prøvene ble tatt i det forrige århundre, ikke bare her, men også på den andre siden av krateret, på Therasia.

Dette er så visst ikke et Egeerhavets Herculaneum eller Pompeii. For her er ingen døde. Slik sett er det en spøkelsesby vi rusler rundt i. Likevel er det en grav å se, men den er av moderne dato: professor Marinatos falt fra stillasene og slo seg ihjel. Han ble begravd midt i det som hadde vært hans livsverk, en ære som er få arkeologer forunt – vi tenker da på Boni som ligger på Palatinen i Roma, og på Erim i Afrodisias i Karia i Lilleasia.

Hvorfor er her ingen andre døde?

Fordi de har flyktet.

Forvarslene om det som kom, jaget dem alle på flukt. Og dersom det ligger andre byer begravd på Santorini, så er de sikkert også folketomme.

Flukten har neppe skjedd i all hast, derfor er funnene ikke så rike som vi kunne ha ønsket. Det mest verdifulle tok de åpenbart med seg: luksusgjenstander, smykker og lignende, dem vi så på maleriene i nasjonalmuseet. Men det som er tilbake, kan vi likevel lære mye av.

Den minoiske hverdag virker forbløffende moderne, som all hverdag gjør det, og vi har ingen vanskeligheter med å leve oss inn i dagliglivet på Akrotiri.

Byen ligger ved havet, og skip var sikkert å se fra mange av husene. Handel med andre øyer og med Kreta må ha vært en viktig del av livet dengang, og kontakten med andre byer eller landsbyer på stedet – som dem vi finner spor av på Therasia – har sikkert vært viktige ingredienser i tilværelsen på Thera.

Byen var ubefestet, later det til, noe som er typisk for minoiske byer.

Den var åpenbart del av det havriket – thalassokratiet – som knyttes til navnet Minos, for den vender mot Kreta.

Er det en handelskoloni vi befinner oss i, slik Thukydid sa at kong Minos opprettet i Egeerhavet? Var her minoere fra Kreta i tillegg til en lokalbefolkning? Var disse minoerne eventuelt en slags overklasse? Det er i hvert fall ingen vanlig jordbruksbosetning fra bronsealderen, alt vitner om det motsatte: et nokså borgerlig bysamfunn. Et eldre lag under den minoiske byen vitner om gammel kykladisk bosetning, det minoiske nærværet er relativt nytt, later det til.

Så kommer en observasjon som skurrer litt i alt vi hittil har kommet frem til.

På det ene av veggmaleriene ser vi noen figurer som utvilsomt forbindes med gresk kultur: soldater i hjelmer, med skjold og våpen av mykensk art.

Dette stemmer ikke.

Er det slik at våre teorier om det mykenske og det minoiske er feilaktige? Har de vært involvert i det som kan være noe helt annet enn fredelig kontakt? Har byen på Akrotiri virkelig sett soldater fra den mykenske greske verden?

På den tid byen ble fraflyttet, er dette selvsagt ingen umulighet (1500 til ca. 1450 f.Kr.). Men vi er blitt vant til å tenke oss de to kultursfærene som atskilt i både tid og rom, noe som ikke nødvendigvis stemmer: de to sto i kontakt med hverandre. Likevel får vi ikke inntrykk av at byen på Akrotiri lever et truet liv, at de må forsvare seg, bygge murer, koste på seg en armé og masse dyre våpen.

Er det en slags parentes i historien disse krigerne representerer? Eller er de stedlige soldater i gresk drakt?

Efter katastrofen er det imidlertid sikkert at mykensk kultur overtok hegemoniet på Kreta.

Og på den tid lå Thera ubebodd, av grunner vi nå skal se.

Santorini er jordens største krater, vulkanologer sammenligner med Krakatoa på Java og utbruddet der i det forrige århundre, skjønt vulkanen på Santorini er større og utbruddet var langt kraftigere.

Det vi i dag ser restene av, er en relativt stor øy: den er oval heller enn rund, og krateret ligger midt i det som nå er havbassenget mellom store Thera og lille Therasia. Her er to kratere, et gammelt fra antikken og et nytt fra moderne tid. Vulkanen er stadig aktiv og har hatt flere mindre utbrudd i moderne tid, samt gjentatte jordskjelv (senest i 1956). Et besøk på krateret vil stadfeste hva saken dreier seg om. Svovelrøken stiger opp overalt og maner frem kjente forestillinger om et visst varmt sted.

Det som skjedde rundt 1450 f.Kr. var at et større utbrudd inntraff, varslet og forutgått av jordskjelv over en tid. Når så vulkanen eksploderer, betyr dette at den tømmes for innmat, for å si det slik: den spyr ut usannsynlig store mengder fin aske – *pozzolana* – den som i dag danner overflatelaget på Santorini, og som anvednes til sementproduksjon. Efter en tids utblåsning vil selve skallet styrte sammen. En flodbølge oppstår som resultat av det tomrom som nå fylles av vannmassene.

Den som definitivt fastslo alt dette, var franskmannen F.A. Fouqué, i en viktig studie fra 1879. Han var geolog og satte to streker for videre spekulasjoner om hva som var skjedd i gammel tid, og beskrev også utbruddene i klassisk tid. Hans undersøkelser og resultater har naturlig nok fått øket aktualitet på grunn av utgravningene av Akrotiri.

Virkningene av katastrofen er blitt konstatert vidt og bredt, ikke bare i egeerhavsbassenget, men i fjernere strøk. Derfor nøler man ikke med å finne forklaring på ødeleggelsen av palassene på Kreta nettopp i denne naturkatastrofen.

I klassisk litteratur var Santorini – som er et venetiansk navn – kjent som Den runde øy (*Stronghyle* hos Herodot) eller Den vakreste av alle (*Kalliste*). Herodot sier at fønikerne kom hit lenge før trojanerkrigene. Derefter kom dorerne – spartanerne. Og den doriske byen fra klassisk tid er grundigere utgravd enn den minoiske byen.

Den førstnevnte ligger på et fjell som i dag kalles Mesa Vouno, 369 meter høyt, og utgjør den arkeologiske attraksjon nummer to. Byen het Thera og var grunnlagt fra Sparta.

Her er mye å se, levninger fra en tid som står i skarpeste kontrast til den minoiske byen som ligger nede for våre føtter. Selve beliggenheten

taler sitt tydelige sprog: den klassiske byen er en uinntagelig festning. Den ligger på et av Santorinis høyeste fjell – Akrotiri ligger ved havet. Her går vi langs massive murer og festningsverker – der nede er atmosfæren langt fredeligre. Thera er en mye større by enn den på Akrotiri, men mangler sjarm. Dorerne var tunge og gravalvorlige – minoerne lette og elegante.

Her er også mange spor fra romersk tid, for Thera har hatt gode dager under deres overherredømme. Disse vitner om den *pax romana* vi finner overalt i middelhavsverdenen, og som apostelen selv nøt godt av.

Hvorfor havnet vi her når vi er på jakt efter Paulus' fotefar i Hellas?

Ganske enkelt fordi Thera åpner for nye og uventede perspektiver, tross alt det doriske.

En klar vårdag, når regnet har renset luften, er det mulig å se langt og vidt. I den egeiske øyverdenen er vi vant til å finne oss omgitt av små naboverdener på alle kanter. Men Santorini er den siste av øyene i Egeerhavet og vi venter ikke å se mer enn det blanke havet fra nå av.

Desto mer overrasket blir vi når vi i horisonten ser de tydelige konturene av nok en øy – den er lang og med flere høye fjell.

Hva er det som ligger der ute? Vi slenger spørsmålet litt tilfeldig ut i luften slik at hvem som helst kan svare på det.

Kreta, kommer det lavt, men bestemt fra en uniformert vakt.

Dit dro de altså, innbyggerne på Akrotiri.

Og der havnet Paulus, og Titus.

Vi blir pent nødt til å følge efter.

KONG MINOS

Vi står på trappene til et hus som skiller seg ut fra alt vi ellers finner på Kreta. Det er ikke er gresk – det er ikke venetiansk, ikke tyrkisk.

Trappene er kjent fra mange fotografier, for her ble de avbildet alle de som vi forbinder med dette huset.

Fremfor alt ser vi en liten distingvert mann med stor mustasje, oftest

kledd i hvit dress. Han er hovedpersonen, huset er hans og alle andre er hans gjester. Og her later de til å ha kommet, alle de som var interessert i antikken ved århundrets begynnelse.

Huset er i dag et hospits for studenter, og vi venter på trappene inntil en av disse dukker opp og kan slippe oss inn. Det er en gresk student, i tyveårene, som studerer i England, men som snakker engelsk med amerikansk aksent – uten å vite dette – og som tar det pent når vi forsiktig gjør oppmerksom på forholdet.

Selvsagt får vi slippe inn. Øverste etasje er fellesrom, vi bor nedenunder, forteller hun.

Ganske riktig – vi befinner oss ikke lenger i Hellas – men i England.

Interiøret bringer oss straks til himmelstrøk vi forbinder med navnene Oxford og Cambridge. Her er mørke veggpaneler, vinduer med en type skodder som ikke hører hjemme i Syden, her er speil, skap og peis. Fremfor alt er dette en herskapsvilla, slår det oss, helt i pakt med den stil mannen på bildet var vant til hjemmefra. Her er lunt og stilig på samme tid, men altså på en svært ugresk måte. Det store bordet i dagligstuen har sett og hørt mye.

Gjennom vinduene ser vi ut til haven. Terrassen vender bort fra dagslyset og har sikkert vært et svalt sted om sommeren. Det lille kaffebordet står der fortsatt. Lenger borte lå svømmebassenget, forklarer studenten, og peker forbi trærne foran oss.

Plutselig blir vi grepet av stedets alvor – noe ved villaen tar tak i oss og fjetrer oss, binder føttene så vi ikke kan bevege oss videre på flerfoldige sekunder, vi undres på om vi er blitt forvandlet til en søyle eller en statue.

Her har de stått alle sammen – de vi forbinder med utgravningene av Knossos, det store palasset som så dagens lys i de første tiårene av vårt århundre, og som ligger like ved.

Huset heter nemlig Villa Ariadne og den lille mannen heter Arthur Evans, *Sir* Arthur Evans.

Han var arkeolog, hadde en bemidlet far og ble med tiden selv svært rik. Slik gikk det til at en engelskmann kjøpte opp en del av det området som het Kefala Hill og som Schliemann forgjeves hadde forsøkt å kjøpe før ham. Alle visste nemlig at her lå et stort palass fra bronsealderen begravd.

Og i år 1900 begynte et arkeologisk eventyr, et av de aller største hittil. Den egeiske bronsealderverdenen steg langsomt, men sikkert opp fra jordens indre. Først ble restene avdekket. Dernest begynte rekonstruksjonene, de som har gledet så mange turister, men som forblir omstridte. For så vidt er dette siste uvesentlig – noe er bedre enn intet (noe puristene blant oss alltid vil benekte).

Villa Ariadne ble reist i 1906, *bygget* er et altfor beskjedent ord.

Stedets historie er meget dramatisk, sett under ett, og er vakkert og realistisk skildret av Dilys Powell i boken *The Villa Ariadne* fra 1973.

Villaens historie blir nemlig dramatisk under den annen verdenskrig. For her hadde den tyske kommandanten på Kreta tatt inn. Før disse og efter Evans hadde engelske arkeologer bodd her, og noen av dem er blitt berømte navn i krigshistorien, fordi de ikke forlot Kreta da tyskerne kom, men ble tilbake og kjempet sammen med den lokale motstanden fra fjellene. Navn som Dunbabin og Pendlebury tilhører derfor krigshistorien like meget som arkeologien.

Den mest kjente episoden som utspant seg her, er bortføringen av general Karl Kreipe en kveld han var på vei fra Heraklion til villaen. Han ble holdt fanget i fjellene inntil de fikk skipet ham til Alexandria. Det er skrevet flere bøker om episoden, og Dilys Powell oppsøkte ham flere tiår efter krigen for å få hans versjon av det som skjedde.

Tilbake ved inngangen peker studenten mot vinduene under trappen. Det til høyre hører til Evans soveværelse, til venstre er rommet der tyskerne undertegnet kapitulasjonen.

Vi går rundt villaen sammen. Terrassen med kaffebordet har sett engelske arkeologer og gentlemen, tyske offiserer, og nå studenter fra mange land. Villa Ariadne er nært knyttet til Knossos, til Kreta og til vår tids historie. Den blir et naturlig utgangspunkt for det som følger.

Like rundt hjørnet ligger inngangen til palasset.

Et første besøk på Knossos er ganske forvirrende – hvordan har noen klart å finne ut av denne labyrinten?

Bygningskomplekset vi står midt inne i er såpass stort at det tar tid å orientere seg i det hele. Det enkleste er å gå rundt anlegget, for dernest å gå tvers igjennom det. Likevel, vi forstår straks hvordan forestillingen om labyrinten i Knossos på Kreta er oppstått. Posters til salgs viser

forsøk på å restaurere alt sammen, sette bitene sammen til et helhetlig bilde, og disse viser oss et virvar av søyler, trapper, balustrader, i flere etasjer og over et større område, sentrert om et større og rektangulært gårdsrom, det som var hjertet i palasset.

Det er lett å følge historien om utgravningene, for en rik billeddokumentasjon var et av Evans' prinsipper. Og det første som slår oss er selvsagt spørsmålet om sammenhengen mellom moderne rekonstruksjoner og restene de faktisk fant på stedet, slik alle fotografiene viser. Gjort er gjort, og spist er spist: vi får avfinne oss med Knossos slik vi finner det og godta at vi ikke lenger ser det Evans så.

Men hvilket stadium av Knossos' historie er det som er blitt rekonstruert: tidlig, middels eller sent? Hvordan så alt dette ut på et tidligere eller senere tidspunkt?

Dette er bare begynnelsen på gåten. For hvor er det vi er havnet – er det virkelig et palass, slik alle trodde? Eller står vi inne i et gigantisk tempel, slik Fororienten var så rik på – en slags tempelby? Er det hele kanskje en gravplass – har det aldri bodd folk her? Av mangel på bevis vil teoriene bare øke i antall og omfang.

Likevel er det en spesiell opplevelse å se hvor de freskene kommer fra som minner oss så sterkt om det vi fant på Santorini. Her finner vi den samme kjærlighet til naturen, til livet i havet, til vegetasjon, til livsutfoldelse av en kraftig, men uskyldig art. Dette siste går igjen i en form for sport som består i å gjøre saltomortale over en okse i sprang, noe som langt overgår det dagens spanjoler kan oppvise av dumdristighet. Men på Kreta ble ikke oksen pint og til sist drept: her lekte man med det største og sterkeste som fantes. Kvinner som menn deltar i dette livsfarlige spillet. Og den samme uskyldige holdningen til livet synes å gå igjen i andre sammenhenger, akkurat som i dekorasjonene på Akrotiri. Kunsten, om ikke kunstnerne, er den samme.

Menneskene fremstilles på en måte som gjør at vi ikke så lett blir ferdige med å betrakte dem. De virker høye og slanke, skjønt de var små efter vår tids standard. Mennene er glattbarberte og har langt hår som faller bakover. De ser både spenstige og svært maskuline ut, dette siste på grunn av det markante lendekledet som går igjen på fremstillingene. Kvinnene er svært elegante, både hva klær og annen dekor

angår – en av dem kalles gjerne for «la parisienne» på grunn av sitt moderne ytre. Avbildninger av det som kan ha vært en konge og en prestinne er bare eksempler på denne kunsten.

Alt tyder på at disse menneskene var glade i å feire livet: med lek, seremonier, prosesjoner og lignende. Den store trappen opp til palasset er sågar blitt tolket som et teater!

Gjennom alt dette aner vi en fredelig og livsglad kultur.

En sterkere kontrast til det krigerske Mykene kan knapt tenkes.

For det er ikke en gresk verden vi iakttar, men et førgresk stadium – et slags preludium til det mykenske, arkaisk og klassisk greske.

Sproget som de benyttet til administrative formål, er da heller ikke gresk – Evans kalte det Linear A, til forskjell fra linear B, som er gresk og som tilhører det mykenske stadium. Dessverre har de ikke efterlatt seg litteratur, bare en form for regnskap. Vi møter dem nesten utelukkende gjennom bygningsskikker, avbildningene og gjenstandene de brukte, samt gravskikkene.

Menneskene fra Knossos er på denne måten tause – de taler ikke direkte til oss. På en annen måte kommuniserer de hele tiden – først med hverandre, gjennom kunstnere og arkitekter – siden med oss som har gjenoppdaget dem.

Kong Minos har gitt navn til den kulturen vi her står og ser levningene fra. Rettere sagt: det var Evans selv som knyttet de to sammen på en måte som er blitt stående. Og det skyldtes nettopp det labyrintiske.

Ifølge greske myter hersket kong Minos i Knossos, Rhadamanthys i Faistos, osv. Slik har grekerne bevart et minne om det førgreske, et stadium av Egeerhavets historie som fungerer som en slags bakgrunnskulisse. Og minner om det gamle øyriket finner vi hos så forskjellige forfattere som Herodot, Hesiod, Thukidid, Pindar, Plutark og andre.

Mytologien de er med på å overlevere, forteller om Minos som ble født på Gortyn av allfaderen Zeus og den vakre Europa, med Rhadamanthys og Sarpedon som brødre. Minos hersket på Knossos fra ung alder av. Han knyttes for alltid til labyrintpalasset og var en sterk hersker, altfor sterk. Her var det at ingeniøren Daidalos levde, han som med sin sønn Ikaros prøvde å flykte fra Minos ved å fly fra Kreta. Det

var Minos' sønn Androgeos som dro til Athen for å delta i lekene der og vant alle førsteprisene, slik at athenerne myrdet ham av ren og skjær misunnelse. Som straff for dette skulle athenerne hvert år sende syv unge menn og syv unge kvinner til Kreta for å tjene som føde for minotauren i labyrinten. Slik kommer Theseus inn i historien, han var sønn av kong Aigeus i Athen. Og det ble Theseus som slo minotauren på Knossos og befridde Ariadne. Historiene om kongene på Kreta vokser med tiden, og mytiske navn dukker opp i fleng.

Grekerne hadde altså uklare forestillinger om den minoiske verden. Men sett under ett er det imponerende hvor meget de likevel visste, akkurat som i tilfellet Homer og den mykenske storhetstiden. For at Knossos var et slags kongepalass – i form av en labyrint – går igjen i historiene om Theseus, Athens legendariske grunnlegger. At historien i seg selv vitner om kontakt mellom Kreta og fastlandet, er en annen sak. Den har sikkert vært fredelig, men blir overlevert som historien om en dominerende sjømakt ytterst i Egeerhavet. Og denne makten er det grekerne løser seg fra. Dessuten vet sagnene å fortelle om andre kongepalasser på Kreta, skjønt Knossos er størst og sterkest.

Grekernes forhold til den minoiske fortid er egentlig den at de selv overtok hegemoniet her ute. Dermed går vi inn i et svært uminoisk stadium av Kretas historie, det mykenske.

Hvem minoerne var, vites ikke. De er helt sikkert et folk med fororientalske røtter, og deres største handelspartner er Egypt, dernest Fønikia. I det hele tatt er de orientert mot Østen heller enn Vesten. Og det vi finner av minoisk kultur rundt om på øyene, viser oss egentlig ikke større interesse for fastlandet. Mykensk kultur er en fastlandskultur, selv om vi finner spor av den her og der på øyene. Men minoisk kultur er et havrike – det vi tidligere kalte et *thalassokrati* – tvers igjennom, med utløpere på Melos, Thera, Lerna, Kythera og andre. Men det nærmeste de kom fastlandet var Aegina.

Arkeologene understreker at det minoiske riket var tvers igjennom fredelig – der hersket en slags «minoisk fredstilstand» – *pax minoica* – for ingen av byene er befestet. Dette stemmer godt med det inntrykk kunsten gir. Dersom disse menneskene hadde hatt en litteratur, da ville den i hvert fall ikke vært noe nær de homeriske sangene. Odysséen

ville kanskje passet bedre enn Iliaden, skjønt også denne er for krigersk i sine overtoner. Dersom minoerne diktet, da sang de om livet på havet, på det rike og grønne Kreta, og om reiser til Egypt og Fønikia. Deres religion later heller ikke til å være av det fiendtlige slaget – deres guder var sikkert fredelige de òg.

Skjønt materialet er begrenset, er det omfattende nok til at vi her ute i havgapet kan skrive et helt nytt kapitel av Hellas' historie – som en forhistorie til det greske.

Det er noe uferdig over våre reaksjoner på møtet med minoerne – det vil si, vi blir aldri ferdige med dem.

Vi ser i dem noe vi selv har tapt, særlig noe som gresk historie mangler.

De er ikke bare representanter for et tapt paradis, men blir lett til utopiske ikoner.

Vi misunner dem – vi trenger dem i vår egen tid.

Knossos er ikke enestående på Kreta. Vi har andre palasser, om ikke fullt så store i omfang. I tillegg kommer slott, paviljonger, byer, landsbyer, gravplasser og helligdommer, godt over hundre minoiske steder er avdekket så langt. Men Knossos lå ikke slik i terrenget som det gjør i dag. Palasset har vært hjertet i en by som lå ved havet, havnen er faktisk ikke så langt unna.

Likevel er det de andre palassene mer enn den umiddelbare kontekst som opptar oss. For Knossos fører til andre deler av Kreta.

Drar vi østover, kommer vi først til Mallia, som er et mindre anlegg enn Knossos, men tydeligvis av samme slaget. Videre kommer vi til Zakros, det siste store palasset som ble avdekket.

Drar vi vestover, kommer vi til Faistos. Like ved ligger Gortyn, som ble et viktig bysentrum i antikken, og Agia Triada, som igjen er en minoisk praktvilla.

Slik er Kreta oppdelt i flere enheter, hver med sitt kongepalass.

Men vi mangler ett viktig element på dette kartet: et palass i regionen Kania, det vestlige Kreta. At et slikt finnes, hersker det liten tvil om. Spørsmålet er bare hvor det ligger. Antagelig dreier det seg om en av flere muligheter, for her er funnet spor av det som kan være inngangen

til nok et arkeologisk eventyr. Enklest er det å lete under byen Kania selv, og nettopp dette viser seg å gi resultater.

Et annet spørsmål dukker stadig opp i sammenheng med palassene: var Kreta delt i flere kongedømmer – eller er det en og samme konge som har sine palasser på forskjellige deler ev Kreta? Grekerne har plassert konger på hvert av disse stedene, slik navnene Minos, Rhadamanthys og Sarpedon sier oss. Men var det slik i tiden før grekerne? Under gresk og romersk herredømme blir det minoiske borte, det forsvinner i andre strukturer, i en ny og fremmed mentalitet, i en annerledes kunst og arkitektur. Kan vi i det hele tatt gå bak greske myter og sagn til minoisk tid?

Det tryggeste er å følge arkeologien, skjønt her er ingen enighet i vesentlige spørsmål.

Likevel er det konsensus om at minoisk tid kjenner etapper, historiske perioder, lik all annen historie. Og det vanligste er å dele minoisk tid inn i tre perioder. Den første som gjorde dette var Evans selv. Hans kronologi er blitt modifisert av professor Platon, og det er den vi skal gjengi her (skjønt nye forslag dukker stadig opp). En prepalatial periode regnes som starten på bebyggelsen på Kefala (2600–1900 f.Kr.), skjønt her er spor av langt eldre bosetning. En tidlig palatial periode, kalt propalatial, (1900–1700) ser de første palassene, og disse blir ødelagt rundt 1700 f.Kr., formodentlig av jordskjelv. En sen- eller nypalatial periode (1700–1450) ser gjenreisningen av palassene. Så følger katastrofen rundt 1450 samt ødeleggelser av forskjellig art. Knossos består likevel til 1375, mens de andre minoiske sentra antas å være gått under rundt 1450. En såkalt postpalatial periode sammenfaller med mykensk tid, dvs. et mykensk nærvær på Kreta (1400–1100). Fastlandsgrekerne har flyttet ut i havriket.

Selve det nypalatiale Knossos vitner om et stort bysenter som omgir palasset. Byens omfang er ganske stort, og palasset har fungert som langt mer enn privatbolig for kongen: her er administrasjon, lager for all slags varer, her er religiøst senter, her er sikkert skole for skrivere osv. Like ved palasset finner vi flere mindre slott eller villaer som alle kan besiktiges. Nekropoler omkranset byen.

Evans antok at befolkningen på Knossos var rundt 80000. Dette er

vanskelig å bekrefte siden det ikke er foretatt større utgravninger i byområdet.

Men Knossos forblir bebodd gjennom hele antikken – Kefala er en veritabel *tell*, for å si det på fororientalsk maner.

I arkaisk tid er her stadig byliv, og i klassisk tid flyttet man et stykke nord for palassområdet. Under romersk styre – fra 67 f.Kr. – ble Gortyn hovedstad på Kreta, et faktum som griper inn i vår beretning om Paulus. Samtidig blir en romersk koloni grunnlagt på Knossos – *Colonia Iulia Nobilis*. Denne vokste seg ganske stor som bysentrum, og Villa Dionysos fra Hadrians tid vitner igjen om den oppgang som den greske verden nøt i det annet århundre. Fra denne epoken har vi også et romersk teater og en basilika. Fra bysantinsk tid finner vi restene av en kristen basilika, som viser at Knossos var blitt bispesete, lik Gortyn.

Evans rekonstruerte det nypalatiale Knossos. Det er dette palasset som trolig blir spart av ødeleggelsen i 1450, den som gjorde slutt på det minoiske Kreta slik vi har kjent det til da, og som muliggjorde mykensk overherredømme. Ødeleggelsen finner sin årsak ikke i krig, indre stridigheter eller erobringer, men i helt andre former for ødeleggelse.

For å skjønne hva det dreier seg om, må vi tilbake til Santorini.

For da vulkanen eksploderte – engang rundt 1450 f.Kr. – gikk det meste av den minoiske verden under, på grunn av flodbølgen (31 m høy), jordskjelv og brann.

Santorini er den sannsynligste forklaringen på kong Minos' endelikt.

Beboerne var blitt varslet om det som kom og hadde forlatt øen, derfor ingen skjeletter på Akrotiri. Dersom de dro til Kreta – hvilket er det mest sannsynlige – ble de bokstavelig talt innhentet av det de flyktet fra. Dersom de dro til Knossos, overlevde de kanskje, men neppe på de andre stedene.

Museet i Heraklion viser oss alle stadier av Kretas historie i gammel tid, og funn fra de steder som er utgravd hittil, mange som de er. Det er en svært annerledes opplevelse enn å vandre rundt i salene i nasjonalmuseet i Athen.

Kunst fra det gamle øyriket er det som gjør sterkest inntrykk.

For her finner vi en enda sterkere artikulering av den livsglede, den samhørighetsfølelse med naturen og en kjærlighet til å uttrykke det hele i vakre former, som vi først møtte i museet i Athen og senere på Akrotiri. Farver, bevegelser, proporsjoner og dynamikk viser oss at de gamle beboerne av Kreta følte seg hjemme her. Her er ingen tegn til fremmedgjørelse, slik vår tids kunst vitner om. Her er heller ikke tegn på brutalitet og grusomhet, selv om slikt sikkert har forekommet. Farvegleden sier oss meget om øyet som ser: at minoerne var følsomme, begavete mennesker. Valget av naturmotiver forkynner at de elsket Kreta og havet. Religionen er dunkel og uklar, men ikke uhyggelig eller dyster.

Fra sal til sal følger vi utgravningene av de store palassene, villaer, graver og helligdommene på høydene.

Så dukker en stor gåte opp – overgangen til mykensk tid på Kreta.

For gjenstandene er de samme, kunsten identisk, redskapene lik dem vi har sett før. Man må være svært spesialisert og vel bevandret i faglitteraturen for å skille mellom epokene – hvor går grensen egentlig mellom det minoiske og det greske? Hvor minoiske ble grekerne her ute? Hvor greske ble de minoerne som overlevde naturkatastrofene? Er ikke likhetstrekkene mellom fysiognomien hos moderne kretere og de gamle freskene et vitnesbyrd om at det minoiske fortsetter? Er ikke kreternes heroiske motstand mot det tyrkiske og det tyske uttrykk for en nedarvet motvilje mot å la seg dominere av fremmede?

Beriket og med hodet fullt av spørsmål som disse forlater vi museet og tar en litterær avstikker, både hva ny og gammel litteratur om Kreta angår.

Kreta er en verden for seg – man glemmer helt at vi befinner oss i Hellas når vi er her ute i havgapet. For det første er Kreta et helt lite kontinent, så stort er det. For det annet er det så forskjellig fra Hellas forøvrig. Ergo dukker det opp et sammenligningsledd i denne forbindelsen som fører oss til grekernes fantasier omkring det minoiske.

Sammenligningen med Atlantis er derfor fristende, og hvert år dukker det opp nye bøker som ikler den minoiske kulturen mytens trekk,

slik vi kjenner den fra Platons *Timaios* og den uferdige *Kritias*, hvor beretningen er fyldigere. Sagnet om Atlantis hadde nådd Platon via en av hans forfedre, den berømte Solon, som hadde hørt den fra prestene i Egypt.

Og med ett er vi tilbake ved grekernes forhold til Kretas fortid – deres måte å leve videre med den minoiske arven på.

Eller er det vårt forhold til denne arven det hele dreier seg om?

For grekerne identifiserte aldri Atlantis med Kreta. Det er det moderne mennesker som har gjort. Og denne tendensen er blitt et gjennomgangstema efter utgravningene på Akrotiri.

Atlantis – det sunkne kontinent – blir lett identifisert med det minoiske Kreta som druknet i bølgene fra da Santorini eksploderte en gang i mytisk fortid. Men dette stemmer dårlig med de detaljer som Platon gir oss. For det første plasserer han Atlantis i det havet som bærer et lignende navn – fra Atlas, ikke Atlantis! – og som ligger i Atlanterhavet, mellom Europa og Amerika (som de gamle ikke kjente). For det annet dreier det seg om et svært stort kontinent. Siden forbindelsen mellom Europa og Amerika trolig skyldes en hevning og ikke en senkning i havbunnen, er denne muligheten best å se bort fra.

Desto større vekt får teoriene om at Atlantis er Kreta.

Og i kjølvannet av utgravningene på Akrotiri – fra 1967 av – ble denne teorien ganske populær. Dessuten hadde professor Marinatos antydet en slik løsning allerede i 1939. Det hele appellerer dessuten til fantasien, fordi det er så farverikt, med det resultat at mange populærvitenskapelige bøker har fremmet en slik tolkning. Men beskrivelsen Platon gir stemmer ikke med det minoiske Kreta som arkeologene har gravd frem. Hverken den fysiske beskrivelsen eller den politiske organisasjonen er den samme.

Poenget er vel heller at grekerne fikk del i et internasjonalt forråd av vage minner om oversvømmelser (syndfloden!), øer som flytter på seg eller som forsvinner, samt en del upresise forestillinger om det gamle Kreta, landet som på Platons tid var et dorisk dødvann. Dersom Atlantislegenden virkelig rommer reminisenser om kong Minos' Kreta, er disse blitt omformet av annet materiale og sammensveiset til det vi leser i

Kritias og *Timaios*. Vi har tidligere konstatert at grekerne overtok minner om en storhetstid på Kreta – det minoiske thalassokratiet. Atlantislegenden kan ha vært et forsøk på å kombinere slike med forskjellige tradisjoner angående fjern fortid.

Men derved er vi ikke ferdige med Atlantis.

Noen velger heller å se det slik at det er Santorini selv som er Atlantis – det synker ned i havet og utgjør i dag det som er jordens største *caldera*. Og de som hevder dette har gode argumenter. For legenden sier at Atlantis *sank* i havet på ett døgn med jordskjelv, flodbølger og det hele. Og det var dette som skjedde da Thera eksploderte. Hvordan den så ut før eksplosjonen, vet vi ikke, så her er rikelig rom for spekulasjon. Men her har vi vitterlig en øy i Middelhavet – ikke i Atlanterhavet – som sank under en naturkatastrofe som fikk ringvirkninger i hele den østlige delen av middelhavsverdenen.

Både Kreta og Thera vil fortsette å være favoritter for dem som tror at Atlantislegenden er mer enn poesi.

Vi andre får glede oss over alt det som moderne arkeologi har satt i sving.

Poenget med besøket på Santorini og Kreta er selvsagt hverken minoisk fortid eller moderne samtid. Vi er her fordi Paulus havnet her – under helt ufrivillige omstendigheter. Men hans besøk er så tilfeldig og kortvarig at vi umulig kan kalle det et opphold, med mindre han kom hit mellom fangenskapene i Roma. Dersom han virkelig lot Titus bli igjen på Kreta, da har han sett øen i romersk drakt, den vi finner spor av overalt.

Det romerske Kreta blir etablert efter at Pompeius hadde gjort slutt på sjørøveriet. Derfor kunne de velge en provinshovedstad inne på øen, og de valgte Gortyn.

Det romerske Gortyn er en stor by, hvilket alle ruinene vitner om. Her finner vi teater, odeion, circus, forum, templer, en gammel akropol (som de ikke hadde større bruk for i romersk tid) osv. Det tar tid å besøke området for her er mye å se. Mest berømt er faktisk innskriften med de gamle lovene fra klassisk gresk tid – skrevet efter *boustrophedon*-systemet (annenhver linje fra venstre – annenhver fra høyre, slik man

pløyer: altså *plogvis*). Den er fra 5. århundre før Kristus og er den eldste lovgivning vi har i skreven form.

Men vårt Gortyn er det romerske Gortyn, på grunn av nytestamentlige forhold.

Dersom Paulus har vært på Kreta, er Gortyn et opplagt valg siden det er provinshovedstad. Men langt sikrere er tradisjonen om at Titus kom hit og ligger begravet her. Det vitner ruinene av en mektig bysantinsk basilika om, fra Justinians tid og med hans monogrammer. Fremfor alt er det praetoriet som vekker vår interesse. Stenene som står tilbake vitner om et større anlegg, og spørsmålet er om Paulus kan ha sett dette. For dersom han virket her, kan han lett ha kommet opp i lignende situasjoner som vi har sett i byene på fastlandet. Vi så apostelen for Gallios domstol i Korint – har han stått der vi står på Gortyn? Eller er det Titus som har vært her? Kanskje var de her begge?

Slik knyttes Kreta til historien om Paulus' reiser i Hellas – og ringen er sluttet, fordi reisen blir så komplett på denne måten.

Paulus kjente neppe til minoisk eller mykensk tid (Homer hadde han nok hørt om). Han visste ikke om palasset på Faistos eller Agia Triada, disse nøt fortsatt en historisk søvn. Han kan ha kommet hit via Kykladene, slik vi gjorde det, men dersom han passerte Santorini, har han aldri hørt om eksplosjonen i 1450 f.Kr. eller hørt rykter om freskene som lå begravet på Akrotiri. Kong Minos tør være et ord han har hørt, men thalassokratiet ytterst i Egeerhavet var i så fall en ren litterær forekomst. Legenden om Atlantis var neppe del av hans utdannelse.

Paulus kom hit på grunn av det som i hans dager var Kretas samtid, ikke all fortiden. Men også han reiste på flere plan, uten å vite dette.

Vi derimot, vi vet hva vi gjør straks vi setter foten på Kretas jord. Og i jakten på det greske møter vi Paulus på alle stadier underveis, også her. Samtidig som vi følger Paulus, møter vi det førgreske, dersom vi ønsker å se det slik.

Og her ute i havgapet føres vi tilbake til det førgreske Hellas-kartet, noe Paulus altså ikke visste.

Det kan heller ikke Titus ha visst.

UVÆR

Tre ganger er jeg blitt pisket, en gang stenet,
tre ganger har jeg lidt skipbrudd, en gang drev jeg et helt døgn
omkring på åpne havet! Stadig har jeg vært på vandring,
og mangfoldige farer har jeg møtt – på elver,
blant røvere, blant mitt eget folk, og blant hedningene;
farer i byene, farer i ødemarken, farer på havet …
(2 Kor 11, 24-26)

Vi vet ikke så svært meget om alle sjøreisene i Paulus' liv. Lukas omtaler bare to i detalj: den fra Filippi til Caesarea og den fra Caesarea til Roma. Men mange andre strekninger tilbakelegges med båt, det fremgår av sammenhengen.

Apg 9,30 nevner reisen fra Caesarea til Tarsos. Denne var forholdsvis ukomplisert, siden vindene hjalp dem som dro nordover. Dessuten ville mye trafikk fra Egypt og Syria ta denne veien. En reise til lands ble straks mer strabasiøs.

11,25 sier at Barnabas kommer til Tarsos og tar med seg Paulus til Antiokia. Her benytter de samme rute og seiler i le av Kypros.

13,4 nevner reisen fra Seleukia (Antiokias havneby) til Salamis på Kypros. I dag går skipene fra Mersin. Distansen er i det store og hele ukomplisert.

13,13 sier at de forlot Kypros fra Pafos og dro til Perge, det vil si havnebyen Attaleia (Antalya). Dette var også en nokså trygg strekning.

14,26 nevner reisen fra Attaleia til Antiokia.

16,11 tok dem fra Troas til Neapolis via Samothrake, som beskrevet i vårt første kapitel.

17,14 sier at de dro ned til kysten fra Berøa og så videre til Athen, slik vi så i samme kapitel.

18,18 sier at Paulus, i følge med Priscilla og Aquila, dro fra Kenkreai til Syria via Efesos. Ruten vil ha gått forbi Sunion, i le av Kea, mellom Andros og Tinos, i le av Ikaria og Samos og inn til Efesos.

18,21 omtaler reisen videre, fra Efesos til Caesarea.

Kapitlene 20 og 21 gir oss endelig mer opplysninger – takket være et reisedokument i «vi»-form – og vi kan følge Paulus fra Troas, til

Assos, til Mytilene, Samos, Milet, Rhodos, Patara, Tyros, Ptolemais og Caesarea.

Kapitel 27 er igjen skrevet på grunnlag av et slikt reisedokument – en «vi»-kilde – og det blir derfor mulig å følge mer detaljert. Og her dukker Hellas opp igjen i apostelens liv – Kreta denne gangen.

Før vi forlater Caesarea på vei mot Roma, må vi imidlertid se på hva sjøreiser innebar i antikken.

Passasjerskip fantes ikke, og de som tok sjøveien, ble nødt til å dra med lasteskip. Disse var av mange slag, alt efter hvor mye last de tok og hvilke ruter de fulgte. Passasjerene måtte selv sørge for alt de trengte under reisen. Det er kystfart det hovedsakelig dreier seg om, slik vi ser det hos Lukas. De «hoppet» fra øy til øy, eller fra havn til havn nær kysten, både for å laste og losse og på grunn av værmessige forhold.

Litteraturen er full av beretninger om farene til sjøs og belyser reisemåten omtalt ovenfor. Dikteren Ovid forteller i sin *Tristitia* om reisen til Svartehavet, og den foregår nettopp på samme måte som vi ser i Apostelgjerningene. Filon av Alexandria beskriver Flaccus' reise til eksil på Andros: ruten går fra Kenkreai via Pireus, Helena, Kea, Kythnos og andre mindre øyer. Josefus skildrer et skipbrudd i sin selvbiografi (*Vita*). Litterært forstått går denne tradisjonen tilbake til Homer og Odysséen. I den jødiske tradisjon er det Jonas' bok som blir det klassiske forbildet. Den mest detaljerte skildringen finner vi hos Lukian (*Skipet*). Apostelgjerningene passer derfor godt inn i det bildet som andre kilder gir oss.

Problemet med reiseberetningene hos Lukas er at de er altfor korte, som nettopp nevnt.

Det er de fordi leserne utmerket vel vet hvordan kartet ser ut. Lukas vil gi sine samtidige et budskap som møter deres behov, følgelig er mye tatt for gitt, til tider altfor mye. Han kan trygt haste videre i sin beretning om apostelen Paulus, fordi denne finner sted innenfor en kjent referanseramme. Det er vi som kommer med vanskelige spørsmål, vant som vi er til en tenkemåte som er forskjellig fra de gamles, mer «materialistisk» går det kanskje an å si, mer omstendelig, mer pedantisk. Lukas har et viktig budskap til sin samtid, alt annet er underordnet dette hovedformålet.

Problemet med reiseberetningen i kapitel 27 er imidlertid det motsatte av de foregående – her har vi nemlig litt for mye informasjon. Beretningen bærer preg av å være dobbelt: en reisekilde (skriftlig eller muntlig) er blitt gjenstand for diverse innskudd fra forfatterens side, innskudd som ikke alltid passer inn i kildene som foreligger, eller som direkte motsier dem. Disse innskuddene dreier seg om Paulus' rolle under seilasen, hans ord og eksempel.

Derfor er det en nokså sammensatt tekst vi står overfor.

Men det er ikke tekstens historie som er vårt siktemål her. Vi skal følge apostelen på hans reiser i Hellas, i dette tilfellet til Kreta.

Det er første gang han kommer hit – om enn ikke siste – og det ble et temmelig dramatisk møte. Vi er nemlig kommet helt til slutten av årstiden for sjøfart, og vi får se hvorfor de gamle innstilte all ferdsel til sjøs i månedsvis.

For møtet med Kreta ble opptakten til nok et skipbrudd i Paulus' liv.

> Da det var avgjort at vi skulle reise til Italia,
> ble Paulus sammen med noen andre fanger
> overlatt til en offiser ved navn Julius,
> som hørte til den keiserlige kohort.
> Vi gikk ombord i et skip fra Adramyttion
> som skulle innom forskjellige steder på Asia-kysten, og seilte avsted.
> Sammen med oss var makedoneren Aristarkos fra Tessalonika.
> (27,1-2)

Aristarkos kan selvsagt ha vært opphav til reiseberetningen som Lukas støtter seg til; at Lukas selv er kilden – fordi han var med på seilasen – er mulig, men mindre sannsynlig (se kapitel 1 og kommentaren til 16,1). En eventuell dagbok ville trolig gått tapt i forliset, da skrivematerialet for en stor del var av materiale som ikke tåler vann (papyrus, pergament). Han kan selvsagt ha skrevet under oppholdet på Malta. Dersom en slik kilde skriver seg fra ham, kan referansen til hans nærvær kanskje tolkes som en slags signatur? Aristarkos er dessuten hos Paulus da han skriver to brev fra fangenskap: Kolosserne (se 4,10) og Filemon (se v. 24). Dersom disse brevene er skrevet under det første

fangenskapet i Roma, da passer informasjonen godt. Vi har tidligere møtt ham i 19,29 og 20,4.

Hvem de andre vennene var, får vi ikke vite, men «vi»-formen antyder flere.

Det var også andre fanger ombord, uten at noe sies om hvorfor de var fanger og hvorfor de skal til Roma. Kanskje er de dømt *ad bestias* – til å drepes av ville dyr i arenaen – referansen til at soldatene ønsker å drepe fangene, kan tyde på noe slikt? Kanskje har også disse anket sin sak inn for den keiserlige domstol? Men vi får inntrykk av at disse er av en annerledes type fanger enn Paulus, siden han behandles så høflig fra Julius' side, og siden soldatene ønsker å drepe fangene da forliset er et faktum.

Det er uklart hva slags kohort denne Julius tilhørte. Det var 5 kohorter i Caesarea Maritima – hvor guvernøren holdt til – og *Cohors Augusta* kan ha vært en av disse, skjønt det kan også dreie seg om en av kohortene i Syria.

De har altså tatt ombord på et lasteskip med kurs for Lilleasia. Hvor stort dette var og hva slags last det førte, får vi ikke vite, men det er i og for seg uvesentlige opplysninger. Det må ha lagt ut fra Caesarea siden det ikke nevnes noen annen havn.

> Dagen efter løp vi i havn i Sidon, og Julius viste seg menneskelig nok
> til å la Paulus få oppsøke sine venner og nyte godt av deres omsorg.
> (v. 3)

Derfra seilte de i medvind: en nordlig strøm fra Nilen nevnes ofte langs den syriske kysten. I hvert fall reiste de 69 nautiske mil på kort tid og kom til første havn – Sidon.

Her fikk Paulus gå i land – uten tvil med vakt – for å besøke «brødrene». Kristendommen må ha kommet hit tidlig, og det er vanlig å knytte dette til Lukas' utsagn tidligere i boken om at mange av brødrene var blitt spredt på grunn av Stefanos' død i Jerusalem. Ifølge 11,19 kom disse også til Fønikia, og her er Sidon hovedbyen. Den ble inntatt av Alexander den store under marsjen til Egypt, og den hellenistiske nekropolen i byen har gitt oss noen av de mest

praktfulle sarkofager vi kjenner fra antikken (de er å se i Istanbul arkeologiske museum).

Hvor lenge oppholdet i Sidon varte, er uvisst. De stanset for å laste og losse.

Passasjerene hadde ikke lugarer, men måtte sove på dekk, med unntak av eieren av skipet (som vanligvis fulgte med), kaptein og mannskap.

> Da vi satte til havs igjen, holdt vi oppunder kysten av Kypros,
> for vinden stod imot. Så satte vi over det åpne havstykket
> utenfor Kilikia og Pamfylia og nådde efter fjorten dagers reise
> frem til Myra i Lykia. Der fant offiseren et skip fra Alexandria
> som var på vei til Italia, og lot oss gå ombord der.
> (3-6)

Reisen fra Sidon til Myra i Lykia tok normalt 10 dager (ifølge Lukian). Her må de skifte skip, siden lasteskipet fra Caesarea skulle fortsette opp kysten (det var fra Adramyttion i Mysia).

Myra ligger noen kilometer fra havet (her var Nikolas biskop i det 4. århundre, han som ble forbilde for julenissen; han var født i en annen havneby som Lukas nevnte tidligere i forbindelse med reisen fra Filippi til Caesarea: Patara). Myras havn heter Andriake, og en del rester av anlegget er fortsatt å se. Havnen ligger godt i ly av en del mindre øyer – Kekova og andre – og hele området er i dag et yndet turistmål.

Hos Lukas finner vi den vanlige tendensen til ikke alltid å spesifisere at havnen – eller havnebyen – er atskilt fra hovedbyen. Dette gjelder både Filippi (Neapolis), Perge (Attaleia), Myra (Andriake) og for så vidt også i Athen (Pireus). Myra var en viktig havn. For her stanset vanligvis kornskipene som kom fra Alexandria og var på vei til Roma.

I Roma ble nemlig folk bespist gratis – fordi den var rikshovedstad og keiserby – og Romas kornkammer var Egypt (den som ville være keiser gjorde derfor klokt i å bemektige seg denne viktige provinsen). Følgelig var korntransporten viktig. Denne fant sted med store skip som kunne ta opp til 1200 tonn. De brukte et bredt seil midtskips og holdt en fart av ca. 5 knop. Skipene var privateid, men selve transporten var under offentlig kontroll, av innlysende grunner. Når Lukas litt senere forteller oss hvor mange de var ombord i alt – 276 mann – sier det oss litt om skipets dimensjoner.

Kornskipene fulgte vestenvinden fra Alexandria, langs Fønikia, stanset i Myra og fulgte nordenvinden til Sicilia, Puteoli og Ostia. Og det er nettopp dette våre venner forsøker å gjøre ifølge Lukas og hans kilder.

Men de kommer tidlig opp i vanskeligheter på grunn av dårlig vær.

> I flere dager gikk det bare smått fremover,
> og det var med nød og neppe
> vi nådde opp på høyde med Knidos.
> (v. 7)

Dette henger sammen med at de seiler helt mot slutten av sesongen. De kommer ut for vestenvinden i kombinasjon med fralandsvind, noe som gjør ferden vanskelig.

Derfor følger de land like til Knidos. Der må de ta ut på åpent hav.

> Men vinden hindret oss i å komme inntil,
> så vi holdt i stedet ned under Kreta.
> Vi klarte såvidt å runde Salmone-neset
> og nå havn et sted som het Kaloi Limenes,
> like ved byen Lasaia.
> (v. 8)

Fra Myra drar de derfor rett til nordøstspissen av Kreta – Kapp Salmon. Her får de ly for den nordvestvinden som hadde gjort reisen fra Myra vanskelig, men som var vanlig for årstiden.

Ser vi på kartet, er det en lengre distanse de tilbakelegger før vi finner dem i neste havn. De har – uten å vite dette – passert palassene på Zakro mens de seilte rundt halve øen. Hvor lang tid dette tok, sier ikke Lukas, men vi må regne med minst en ukes tid, kanskje flere.

Så tok de til land i havnen til en liten by som kalles Lasaia (Lasea). Den ligger noenlunde midtveis på Kretas sydkyst. Noen ruiner fra denne

kan fortsatt sees, de ligger litt øst for havnen. Denne er kjent nok: den kaltes Godhavn – Kaloi Limenes – og navnet henger igjen på stedet; den er ikke i bruk i dag. Her ble de noen tid, hvor lenge vet vi ikke, men vi kan trygt anta at det dreier seg om uker. Og det er nettopp tidsreferansene i Godhavn som hjelper oss til å datere hele seilasen.

Været er blitt så dårlig at vi nødvendigvis må befinne oss et sted mot slutten av sjøsesongen, som ble regnet fra 10.3. til 11.11. Denne hadde usikre ytterpunkter – å seile før april og efter 14. september ble regnet som risikabelt – og vi befinner oss nettopp i denne siste faresonen ifølge Lukas. Det er her Lukas blir mer spesifikk, for første gang i kapitel 27.

> Det var nå gått ganske lang tid, og seilasen var ikke ufarlig,
> til og med fastedagen var allerede forbi.
> (v. 9)

Fastedagene det refereres til faller litt forskjellig fra år til år. Dersom vi virkelig befinner oss i år 59, dreier dette seg om fem dager i begynnelsen av oktober; fastedagenes slutt faller ca. 5 oktober. Vi kan derfor trygt gå ut fra at skipet lå her en to ukers tid (derefter driver de omkring på havet et par uker, før de kommer til land på Malta, hvor de tilbringer månedene da intet skip kunne seile: november, desember, januar).

> Paulus advarte dem også: «Venner,» sa han,
> «jeg ser klart at å seile videre betyr stor fare og risiko
> ikke bare for skip og last, men også for våre liv!»
> Offiseren stolte imidlertid mer på kaptein og reder enn på hva Paulus sa.
> Dessuten egnet havnen seg dårlig til vinterleie,
> og de fleste var stemt for å seile videre og forsøke å nå Fønike;
> så ville de tilbringe vinteren der. Fønike er en havn på Kreta
> som er åpen mot nordvest og sørvest.
> (vv. 10–12)

Vi befinner oss altså i Godhavn, og meningene er delte om hva de skal gjøre.

Her kommer Lukas med et av sine innskudd i reiseberetningen, et innskudd som viser oss Paulus slik Lukas portretterer ham: modig, klartenkt og handlekraftig – fremfor alt et Guds redskap hvis nærvær ombord gjør at alle blir reddet fra drukningsdøden.

Men Paulus' rolle under seilasen virker usannsynlig. For det første var han fange. For det annet ville neppe kaptein og reder konsultere en av passasjerene. For det tredje hadde ikke de militære noe å si hva selve seilasen angikk. Men Lukas har det med å gi Paulus ordet ved alle dramatiske anledninger, og her – som litt senere i kapitlet – taler han som om han sto på Akropolis. Dessuten kan det anføres mot historisiteten av disse ordene at Paulus gir dem dårlig råd: Godhavn er ikke god nok for vinteren, noe mannskapet visste (de seilte formodentlig på denne ruten fra Alexandria til Ostia regelmessig). «De fleste» må bety mannskapet

Vi gjør tryggest i å lese versene 9b–11 som et innskudd fra Lukas' side i den beretningen han har mottattt. Meningen med intervensjonen er sikkert at apostelen forutser hva som kommer, mer enn å ville gi gode råd. Leseren får dessuten inntrykk av at Gud vil berge dem alle gjennom ham.

I alle fall ble han ikke hørt hva seilasen angikk – de bestemte seg for å ta sjansen på å nå Fønike.

Kaloi Limenes har ikke levninger av den gamle havnen, det eneste gamle som finnes på disse trakter, er rester av Lasea. Men vi befinner oss ikke langt fra palasset i Faistos og kongevillaen i Agia Triada. Like ved ligger Gortyn, som vi kommer tilbake til i neste avsnitt.

> Det blåste nå også opp en lett sønnavind,
> og de trodde da at det skulle la seg gjøre å gjennomføre planen.
> De lettet anker og seilte videre kloss oppunder kysten.
> Men det varte ikke lenge før det kom kastende en hvirvelstorm
> inne fra øya – den de her kaller nordøst-stormen.
> Den rev med seg skipet, som ikke greide å holde opp mot vinden,
> så det var bare å dreie av og la skipet drive.
> (vv. 13–15)

Her inntreffer altså et værskifte – sønnavind følger den farlige og forhatte nordøstvinden.

Derfor skynder de seg i retning Fønike, som ligger lenger mot vest og som hadde en dobbelt havn. I dag kalles stedet Fineka; det ligger vest for Lutro. Slik runder de Kapp Matala for å følge kysten (altså i retning det populære feriestedet som i dag heter Agia Galini). Efter Godhavn kommer de med andre ord inn i et helt annet farvann. Der kommer nordenvinden kastende over dem på ny, fra fjellet Ida. Euraquila kaltes denne, og det dreier seg om en sterk fralandsvind.

I stedet for å nå Fønike driver de derfor til havs og havner – heldigvis – i le av øen Cauda (også kalt Clauda, Klaudos, Gaudos, Caudos – Gozzo på italiensk).

Da vi løp i le inn under en liten øy som heter Kauda,
klarte vi såvidt å berge skipsbåten.
De fikk heist den ombord, og så tok de nødutstyret i bruk:
Skipet ble sikret med surringer,
og for ikke å falle helt av ned mot Syrten,
satte de ut drivankeret, og drev for det.
(vv. 16-17)

Livbåten det er tale om hang vanligvis på slep akterut. Sannsynligvis dro de nå båten opp på dekk. Å «surre» skipet må bety at de styrker selve skroget med tauverk, men om dette går under kjølen, slik det ofte tolkes, eller sidelengs, er uvisst.

De frykter at de er i drift mot Syrtes. Dette er et større område med kvikksand, vest for Kyrene, utenfor Libya i Nord-Afrika.

Neste dag raste stormen videre, og folkene begynte å lette skipet for last;
tredje dagen kastet de med egne hender alt utstyr overbord.
Hverken sol eller stjerner hadde vært å se på flere dager,
og stormen raste fortsatt; efterhvert svant alt håp om redning.
(vv. 18-20)

Her er en åpenbar referanse til profeten Jonas' bok, 1,4-5: «Men Herren sendte en sterk storm over havet. Det blåste så hardt at skipet holdt

på å bli knust. Da ble sjømennene redde og ropte hver på sin gud, og for å lette skipet kastet de lasten som var ombord, på sjøen.» Og leserne ville ha skjønt hentydningen. Parallellen er interessant, ikke så meget av historiske som av teologiske grunner. For her foreligger en bevisst typologi fra Lukas' side: Jona blir frelst fra havdypets redsler – dette blir bilde på Jesu oppstandelse fra de døde i Det nye testamente og i tidlig kristen kunst – dernest blir Paulus frelst fra skipbrudd lik Jona, men med kristne fortegn: dette er på en måte hans oppstandelse fra dødsriket (havet). Vann, hav og død hører sammen i semittisk mytologi.

Hvilke redskaper det dreier seg om, vet vi ikke, men det fantes atskillig utstyr ombord. Det vi hele tiden skal ha klart for oss, er at vi har med et stort skip å gjøre, med mange passasjerer og svært mye last.

Forøvrig skal vi notere oss referansen til himmellegemene: «hverken sol eller stjerner hadde vært å se på flere dager.» Her finner vi nok en grunn til at de gamle stengte havet i tre måneder om vinteren: manglende sikt. De hadde ikke kompass og måtte navigere efter stjernene. Dette lar seg lett gjøre i syden, hvor himmelen er svart om natten og stjernene sterkere enn det vi er vant til i nord.

De hadde ikke kunnet spise noe på lenge;
da steg Paulus frem og sa:
«Dere skulle hørt på hva jeg sa, venner,
og ikke reist fra Kreta, så hadde vi unngått
både den skaden vi har lidt, og den faren vi nå er i» ...
(v. 21)

Her fortsetter Lukas med et nytt innskudd av samme art som det forrige. At apostelen midt i stormen skulle ha talt til alle ombord slik han gjorde det på Areopagos, for eksempel, virker lite sannsynlig. I tillegg virker han selvgod og efterpåklok. Hele dette avsnittet i vv. 21-26 har form av et innskudd. Det er svært litterært og temmelig urealistisk. Hensikten er ganske enkelt å fremstille Paulus som en slags redningsmann for andre, det vil si alle dem ombord.

Vi lå og ble kastet omkring i Adriaterhavet på fjortende døgnet;
da, ved midnattstid, fikk sjøfolkene kjenning av land.
De loddet og fant tyve favner;
litt lenger fremme loddet de på ny og fant femten.
Da de var redde for å støte på skjær,
kastet de fire ankere fra akterdekket
og bare bad om at det snart måtte lysne av dag.
Sjøfolkene forsøkte også å flykte fra skipet,
de satte skipsbåten på sjøen
under påskudd av å strekke ankerkjettingen fra baugen …
Da kappet soldatene tauene til båten og lot den fare.
(vv. 27-32)

Uansett hvor våre venner tror de befinner seg, vet vi at de er i fri drift mot Malta. Denne strekningen kalles Adriaterhavet, noe som har forvirret moderne lesere og fått flere av dem til å tro at skipet drev langs sydspissen av Peloponnes – det beryktede Kapp Maleas eller Kapp Matapan – og vestover, for så igjen å drive mot Malta.

Alt dette er unødvendig spekulasjon all den tid vi mellom Kreta og Sicilia befinner oss i et havområde som ble kalt Adriaterhavet på den tid. Vi finner en god parallell hos Josefus i hans selvbiografi (*Vita* 15).

Vi var i alt 276 mennesker ombord.
Da de var blitt mette,
begynte de å lette skipet
ved å kaste kornlasten på sjøen.
(vv. 37-38)

Kornet var formodentlig lastet i sekker og lett nok å kaste overbord.

Det hele ender med at de havner på Malta – og ikke utenfor afrikakysten eller på Sicilia, dit skipet skulle – og blir der vinteren over.

Straks muligheten er tilstede for å dra til Sicilia, finner de et nytt skip og fortsetter til Roma, men da er vinteren forbi.

Møtet med Kreta ble både ufrivillig og ubehagelig, både så lik og ulik vår egen seilas inn i det minoiske riket som vel mulig: vi kom dit

nettopp i det ytterpunktet av sesongen som er overgangen april–mai. Dessuten hadde apostelen andre ting fore enn Kretas fortid. Samtiden her nede fikk han kanskje føling med under et senere opphold?

Alt han og hans venner fikk se var regntunge skyer og en del havner.

Om Paulus stiftet kontakter under reisen som fikk konsekvenser for hans opphold i Italia, skal være usagt. Men at han kristnet noen maltesere, er sannsynlig ut fra opplysningene Lukas gir i kapitel 28.

Men denne episoden ligger utenfor Hellas-kartet.

Og slik tar vi vanligvis farvel med Hellas i apostelens liv. Men det er trolig litt forhastet.

Saken er at reisen vi har fulgt ovenfor, kommer *før* et eventuelt opphold i Illyria og på Kreta, som nevnt i slutten av forrige kapitel.

Altså vil oppholdet på Kreta – Gortyn? – komme efter denne famøse seilasen, fordi den følger efter fangenskapet i Roma, på et tidspunkt da Paulus igjen var fri til å drive misjon. At kristendommen kom hit på et tidlig tidspunkt, er sikkert. Og like sikkert er det at kristningen ikke hadde noe med dette første møtet å gjøre.

Vi avrunder derfor historien om Paulus i Hellas med å se nærmere på det vi vet om medarbeiderne Timotheos og Titus.

TIMOTHEOS OG TITUS

Paulus, Silvanus og Timotheos til kirken i Tessalonika
(1 Tess 1,1)

Paulus, Silvanus og Timotheos til kirken i Tessalonika
(2 Tess 1,1)

Paulus ... og Timotheos vår bror
sender sin hilsen til Guds kirke i Korint
og ellers til alle de hellige i hele Akaia
(2 Kor 1,1)

Timotheos, min medarbeider, hilser dere
(Rom 16,21)

Paulus og Timotheos ... til alle de hellige ... som er i Filippi
(Fil 1,1)

Paulus ... og vår bror Timotheos til de hellige i Kolossai.
(Kol 1,1)

Paulus ... til Timotheos min egen sønn i troen
(1 Tim 1,1-2)

Timotheos er en av flere som dukker opp både i Apostelgjerningene og i brevene. Vi skulle gjerne ha visst langt mer om dem alle sammen: Barnabas, Silvanus (Silas som Lukas kaller ham), Apollos, Aristarkos, Johannes Markus og Lukas selv. Men begge forfattere, Paulus som Lukas, tar bare med det vesentligste enten saken gjelder teoretiske eller praktiske anliggender. Dette resulterer i at vi ikke får svar på våre mange konkrete spørsmål – et moderne publikum atskiller seg fra det antikke, ganske enkelt fordi de gamle delte en felles virkelighetsforståelse med våre forfattere, for ikke å tale om kartet hvor alt utspiller seg og den politiske og sosiale bakgrunnskulissen.

Vi derimot, vi må hele tiden undersøke hva ord og setninger kan

bety. Hvor er vi havnet på kartet? *Hvordan* reiste de – til lands eller sjøs? *Hvor lang* tid tar reisene? *Når* finner disse hendelsene sted? *Hvem* siktes det til med dunkle referanser og kryptisk tale? *Hvor ofte* var egentlig Paulus i Korint? *Hva* skrev korinterne til ham? *Hvor mange* brev er ekte? Kom han *virkelig* tilbake til Hellas efter fangenskapet i Roma? Var Paulus på *Kreta*? *Dro* han til Spania? *Havnet* han i Roma på ny? *Hvorfor* dør han? *Når* dør han?

Disse spørsmålene er for så vidt av underordnet betydning. Det vi mest av alt skulle like å vite er hvordan apostelen var – og hvem og hvordan hans medarbeidere var. Hva Paulus og Lukas angår, kan vi med en viss rett si at vi kjenner dem, forskjellige som de er. Men for de andres vedkommende blir alt mer usikkert. De kommer og går i takt med Lukas' skrivekunst, som vi ofte har observert i det foregående. De er aktører mer enn statister i dette dramaet, men de innehar mindre roller.

De to vi vet mest om blir Timotheos og Titus, skjønt vi umulig kan hevde at vi kjenner dem.

De to kildene sier stort sett det samme om Timotheos: at han er en slags høyre hånd for apostelen under arbeidet i Hellas. Tidligere i Apostelgjerningene ser vi at Paulus reiser med Barnabas, den erfarne misjonæren fra Kypros, og senere med den langt yngre Johannes Markus. Men så overtar Silas og Timotheos som reisefølge.

Han er fra Lystra i Galatia (Lilleasia), han er gresk, han er langt yngre enn Paulus (som kjenner hans bestemor). Han har hedensk far, så Paulus tar og omskjærer ham av hensyn til jødene. Under misjonen i Hellas fungerer han som apostelens personlige sendemann, slik vi har sett: til Filippi fra Tessalonika (Fil 2,19-22), og til Tessalonika fra Athen (1 Tess 3,2-3), hvor han venter på ham før de drar videre. Sammen arbeider de så i Korint, og når Paulus flytter til Efesos, sender han Timotheos til korinterne (1 Kor 16,10), på samme måte som han hadde gjort med makedonerne. Åpningshilsenen i mange av brevene bekrefter det nære samarbeidet, men ingenting tyder på at Timotheos fungerte som amanuensis for apostelen. Han hilser nettopp som apostelens medarbeider, som Paulus jo kaller ham.

Hva arbeid angår, har vi ingen opplysninger om Timotheos' eventu-

elle ferdigheter. Tvert imot har vi grunn til å anta at han kommer i første rekke når Paulus sier at han arbeidet også for å underholde sine medarbeidere.

Timotheos har en egen evne til ikke å havne i samme dilemma som Paulus. For vi så både i Filippi og i Tessalonika at han hverken havner i fengsel eller stevnes for domstolene. Det samme gjelder selvsagt i Athen og i Korint. Hvordan dette henger sammen, er en av mange ting vi gjerne skulle vite. Men han er hos Paulus i fangenskapsbrevene (Filipperne, Kolosserne, Filemon, men ikke i Efeserne).

Dersom stedet for fangenskapsbrevene er Roma – under det første oppholdet – kan dette kanskje knyttes til en annen opplysning om Timotheos, som kommer fra nokså uventet hold: Hebreerbrevets kapitel 13,20-25 inneholder kanskje fragmenter av et genuint paulusbrev:

> Dere skal også vite at vår bror Timotheos er blitt løslatt.
> Kommer han snart hit, tar jeg ham med når jeg besøker dere …
> De fra Italia sender dere sin hilsen.
> (Hebr 13,23-24)

At fragmenter lik dette har sirkulert i oldkirken og endt opp her og der – som for eksempel i pastoralbrevene – er vi efter hvert blitt vant til (sml. diskusjonen omkring Romerbrevet 16). Hvor fragmentet i hebreerbrevet stammer fra, er selvsagt umulig å si.

Men dersom Timotheos virkelig havnet i fangenskap sammen med Paulus i Roma, så ble han løslatt. Det ble Paulus òg, har vi grunn til å tro, og vi har lest den historiske rammen omkring pastoralbrevene i lys av denne antagelsen (reisen til Illyria og Kreta). Dersom det dreier seg om et fangenskap nummer to, er vi like kloke. At han ikke falt som offer for forfølgelsene i Roma efter brannen i 64, det er kirkehistorikeren Eusebius vitne om. Han hevder at Timotheos ble den første biskop av Efesos og døde martyrdøden der, fordi han skal ha protestert under en Artemis-festival i byen; dette siste hevdes også om Johannes av Efesos ifølge de apokryfe Johannesaktene (men uten martyrdøden). Hans minnedag er 26. januar i den romerske helgenkalender, og han minnes som biskop, men ikke som martyr.

Det eneste personlige trekk vi har om den unge medarbeideren, er et berømt vers i 1 Timotheos 5,23:

> Drikk ikke lenger bare vann;
> drikk også litt vin for din mave
> og det du forøvrig lider av.

Hva Titus angår, står vi langt svakere når vi skal forsøke å vikle ham ut av historiens mørke. Lukas nevner ham aldri, men han dukker opp i brevene, slik vi har sett (noe som også gjelder mange av de kristne i Korint). Han er trolig eldre enn Timotheos, og han er ikke så prominent i historien om Paulus i Hellas, men blir likevel del av denne, og han er med i sluttstadiet.

Først dukker han opp i Galaterbrevet 2,1-3: «Fjorten år senere drog jeg så på ny opp til Jerusalem, sammen med Barnabas, og tok Titus med meg … Og selv ikke Titus, som var med meg, og som var hellener, forlangte de noen omskjærelse av.» Vi vet ikke hvor han er fra, men kan lik Timotheos ha en lilleasiatisk bakgrunn (Galatia?).

Dernest ser vi ham i aktivitet under arbeidet i Korint: Paulus møter ham i Makedonia (2 Kor 7,6), og det er kanskje han som bringer 2 Kor 1-9 til korinterne (vi antok at dette var et selvstendig skrift). Dette siste betyr at Paulus sender ham fra Korint.

Endelig dukker han opp i 2 Tim 4,10, som vi så tidligere, hvor vi får vite at Paulus har sendt ham til Dalmatia (tolket som Nikopolis).

Brevet til Titus er det få som vil kalle et ekte paulusbrev. Og dette fører oss nettopp til situasjonen efter apostelens død, en tid da hans medarbeidere kanskje fikk viktige oppgaver. I denne antagelsen støtter vi oss nettopp på 1 Timotheos og brevet til Titus. 2 Tim har vi forsøkt å lese som autentisk og paulinsk.

Pastoralbrevene – som de kalles – reflekterer en senere kirkesituasjon enn den vi kjenner fra paulusbrevene, og i brevet til Titus kommer dette tydelig frem i det verset vi siterte tidligere:

Når jeg lot deg bli igjen på Kreta,
var det for at du skulle ta deg av alt det
som ennå ikke var bragt i orden,
og sørge for å innsette presbytere i hver by.
(1,5)

Dette beskriver situasjonen efter apostelgenerasjonen, mot slutten av det første kristne århundre.

Titus – og Timotheos for den saks skyld – er våre tidligste talsmenn for apostlenes efterfølgere: presbyter-biskopene, som de kalles. Og det er slike som skal innsettes i hver by på Kreta. Senere blir de to – biskopen og presbyteren – atskilt, slik vi finner det i det annet århundre (dette innvarsles med brevene fra Ignatius av Antiokia). Biskopen blir leder for bykirken (og byens distrikt) mens presbyterne (de «eldste») sikkert har med administrasjonen av huskirkene å gjøre. I mindre byer – som dem det er tale om her på Kreta – er presbyterbiskopen en nødvendig arvtager til apostlene, og Titus fortsetter Paulus' gjerning ved at han innsetter slike.

Paulus' efterfølgere – Timotheos og Titus i første rekke – fremstilles som kirkebyggere i tiden mellom år 70 og 100. Da er apostlene døde, og deres spesielle oppgave og autoritet får nye fortegn: kirkelige. Det er embeter og lære som begynner å få klare konturer, slik de tre pastoralbrevene sier oss.

Men vi har andre brev som også er skrevet i apostelens navn, og et kjent rundskriv til de kristne i Asia går under betegnelsen Efeserbrevet. Som rundskriv til Asia betraktet har det noe felles med Apokalypsen (Johannes' Åpenbaring), men innholdet er forskjellig. Dessuten ser perioden også to brev som angivelig skriver seg fra apostelen Peters hånd, samt Judas' og Jakobs brev.

Alt i alt får vi mange gløtt av de kristne i den efterapostoliske tid, og vi lærer også mye om dem gjennom evangeliene som er nedskrevet i samme periode. Men dette ligger utenfor vårt perspektiv. Vi får nøye oss med å fastslå at de to blir apostelens efterfølgere på en måte som karakteriserer tiden under de flaviske keiserne (69–96).

La oss kort se oss tilbake over den distansen vi har dekket.

Hellas ble et stort kapitel av apostelens liv, mye større enn han hadde forestilt seg da han en vårdag i 48 seilte fra Troas til Filippi, på invitt fra en makedoner. Hele distansen fra nord til syd er for ham en eneste sammenhengende misjonsmark, mens vi opplever den som et kulturlandskap.

Det er selvsagt mange andre mulige ruter vi kan følge, og som ville gi oss en rik opplevelse av Hellas. Her er strøk som Epiros, Thessalia og Boiotia, øer som Rhodos, Kos, Samos, Kios og Lesbos. Her er også joniske øer, samt mange strøk på Peloponnes som apostelen aldri fikk se. Men ved å følge den ruten som Lukas har staket opp for oss, får vi en særpreget opplevelse av dette gamle landet og dets sammensatte natur. Ikke bare har de forskjellige deler av Hellas sitt geografiske særpreg og skiller seg fra hverandre på mange vis, men de har også hver sitt historiske særpreg, noe vi har dvelt ved.

Reisen fra nord til syd blir på denne måten en reise gjennom alt gresk – i tid og rom.

Vi må ta farvel med Hellas og med Paulus. Og det skjer nettopp her vi befinner oss – på Kreta, de kristnes Kreta, på Gortyn.

Vi står i restene av den store Titusbasilikaen på Gortyn og ser i retning mot havet. Herfra førte det vestover. Her lot han Titus bli igjen – og dette er det siste vi hører om Hellas i apostelens liv.

Hvor og hvorfor apostelen ble arrestert annen gang, vet vi ikke, og heller ikke om det var i Roma eller annensteds.

Dersom han ble arrestert utenfor Roma og bragt til keiserens domstol for annen gang, kan vi begynne å spekulere over hvor dette kan ha funnet sted.

Første gang han havner i Roma, er det på grunn av bråk i Jerusalem.

Kan denne siste opplysningen fra brevet til Titus ha noe med det annet fangenskap å gjøre?

Kan besøket på Gortyn ha ført ham til Roma på ny? I så fall ville han ta av fra Godhavn – Gortyns havneby – for annen gang.

En slik løsning muliggjør også at han kan være blitt arrestert i Korint, Efesos eller Antiokia (sammenlign biskop Ignatius). Men han kan

like gjerne ha blitt arrestert i Roma som resultat av kristenforfølgelsene efter brannen i 64, og dette er den vanligste antagelsen.

Titus ble ifølge gammel overlevering værende på Gortyn, like til han døde (basilikaen huset hans levninger, men de har flyttet mye på seg gjennom tidene). Den romerske liturgi minnes ham på samme dato som Timotheos – 26. januar – og han minnes som biskop, ikke som martyr.

EFTERORD

Vi har i de foregående kapitler beveget oss gjennom gresk landskap og samtidig blitt kjent med mye gresk historie. Det gjorde vi takket være Lukas, han som har flettet sammen informasjonen om Paulus, på en måte som gjør at moderne bibelutgaver opererer med forskjellige «reiser» i apostelens liv (vi har altså beskjeftiget oss med reise nummer to og tre, samt en eventuelt fjerde efter første opphold i Roma). At dette er en skjematisering fra forfatterens side, er det liten tvil om, men den fungerer godt, særlig med henblikk på ruten gjennom Hellas, og denne er på sitt vis mer komplett enn hos både Strabo og Pausanias.

Geografiske spørsmål er nær knyttet til kronologiske spørsmål. Og her har vi måttet gå særdeles varsomt frem, all den tid våre to kilder (brevene – Apostelgjerningene) rommer så få referanser til begivenheter av verdenshistorisk art. At NT passer godt inn i det første århundre, det ser vi lett. Men akkurat hvor vi skal plassere de forskjellige forfattere, og når, det får vi aldri full visshet om. Nytestamentlige studier er et puslespill av de sjeldne, og øyet som ser blir ofte en nokså avgjørende faktor. For vi har alle vår egen referanseramme hva vurderingskunsten angår, og grensene mellom det sannsynlige og det mulige viser seg å være nokså flytende. Det som for en forfatter eller kommentator virker sannsynlig, kan virke tilsvarende usannsynlig for en annen. Der en av oss ser en åpning, ser andre en *cul de sac*. Det som for noen er svar, blir for andre rene spørsmålstegn. Muligheter, sannsynligheter, troligheter – alle fungerer de litt forskjellig alt efter hvem som bruker ordene.

Denne situasjonen er selvsagt et resultat av materialets sterkt fragmentariske natur hva historiske opplysninger angår, inkludert geografisk og kronologisk informasjon, for ikke å tale om de mer personlige anliggender. Og her kommer vi til en side ved saken som har fulgt oss hele tiden – hva har Lukas' Paulus med den apostelen vi kjenner fra brevene å gjøre?

For det første er de to nokså forskjellige.

Lukas viser oss en *helt*, rett og slett, en troens stridsmann, en som

Gud holder sin hånd over til enhver tid: han går ut av fengsler, han frikjennes av råd og domstoler, han overlever havari, han hjelper alle han møter. Fremfor alt er han alltid sikker og besluttsom, holder de rette taler til rette tid, vet å omgås romere like lett som grekere, er et tvers igjennom kosmopolitisk menneske, kort sagt en hellenistisk jøde.

Brevene viser oss derimot en *antihelt*.

For den Paulus vi møter her fremtrer som svak snarere enn sterk, for han har evnen til å involvere seg i andres anliggender, i en grad som viser at han lider med sine første konvertitter. Han gleder seg når de er glade, han sørger når de lider, han blir fortvilet når de misforstår ham, han jubler når problemene løser seg opp, han blir deprimert når de dukker opp på ny – han lover, han truer, han trøster osv. Dette er et temperamentsfullt menneske, et menneske i modning og utvikling, en som lever *i* det som skjer mer enn over og ved siden av – alt annet enn en helt. Og nøkkelen til en slik personlighet finner vi kanskje i et faktum som begge kilder omtaler: at han har forfulgt de kristne i sin ungdom.

Uansett hvordan denne ungdommen må ha sett ut ellers, så bærer den fanatismens umiskjennelige fortegn – Paulus er rettroende i en grad som får ham til å jakte på avvikere. Akkurat hvordan vi skal forstå «rettroende» på Paulus' tid, er ikke så lett å si, fordi jødedommen var en svært plural enhet i tiden før templets fall (år 70). Men nettopp her får vi hjelp til å forstå den unge Paulus, fordi han klarer å forholde seg på en entydig måte til noe som i sitt vesen er flertydig (jødedommen). Han er ifølge eget utsagn fariseer, på et tidspunkt hvor disse ennå ikke hadde oppnådd å få hegemoniet i jødedommen (de mest toneangivende var saddukeerne).

En ung og fanatisk fariseer – slik begynner han sitt religiøse liv. Men slik skulle det ikke fortsette. For som han jager på kristne, skjer noe uventet – det han kjemper mot fanger ham og binder ham. De psykologiske mekanismer i alt dette er ikke vanskelig å forstå: han har uten å vite det blitt tiltrukket av en annen form for jødedom enn sin egen – den messianske (kristendommen). Dette skjer på et dypt og ubevisst plan, så uavklart at han først reagerer voldsomt imot det nye, fordi han

ikke er moden for en fornyelse ennå. Slik kjemper han lenge imot det han egentlig ønsker for seg selv og for andre. Det fanatiske er selvsagt et spørsmål om temperament, men blir en av de ting som må fornyes i ham. Så en dag klarer han ikke lenger å opprettholde dette uvirkelige spill – han innser at mesteren fra Nasaret er den han trenger til å løse sitt livs floker, noe brevene fra hans hånd tydelig vitner om, særlig Galater- og Romerbrevet (Moselovens begrensninger). Han er blitt kristen i sitt indre og går til de kristne for å bli en av dem gjennom dåpen. Dernest følger tenkepausen og et begynnende virke som misjonær. Den Paulus vi møter i Hellas, er altså en mann med atskillig kristen erfaring, midt i 50-årene, hvor det voldsomme er blitt erstattet med noe konsekvent og helstøpt.

Alt i alt er dette en mer interessant person å bli kjent med enn Lukas' helteskikkelse. Paulus blir straks mer lik oss selv enn antikkens store sønner.

Og her ligger Lukas' dilemma når han skal skrive om Paulus: han kan ikke skildre ham *innenfra* – han må gjøre det *utenfra*. Hvorvidt Lukas kjente brevene, hvorvidt han kjente Paulus selv, om enn bare hadde møtt ham eller sett ham – alt slikt vet vi ikke. Apostelgjerningene tyder på at så ikke er tilfellet. Men da står vi ved det vanskelige spørsmålet om hvilke kilder Lukas har til rådighet.

Her kommer han i samme situasjon som han gjør som evangelist (enten nå Lukasevangeliet er skrevet før eller efter Apostelgjerningene). Han er helt avhengig av andres vitnesbyrd, slik han jo sier det i forordet til evangeliet: «på grunnlag av beretningene fra dem som fra begynnelsen av var øyenvitner til alt ...» (Luk 1,2). Og i boken om Paulus er situasjonen den samme. Han har innhentet øyenvitneberetninger og kan også ha hatt skrevne dokumenter å holde seg til.

Hvordan Lukas ble så interessert i apostelen fra Tarsos, vet vi ikke. Har det noe med Hellas å gjøre?

Men vi ser hvordan han opplever sin helt: slik han fremstiller ham. Og det er et eneste langt og triumferende korstog fra Jerusalem til Roma vi får del i – det beveger seg gjennom både Lilleasia og Hellas underveis. Lukas visste trolig ikke at eftertiden ville ha genuine paulusbrev å sammenligne hans beretning med, brev som ville få for-

rang som historisk kilde. Uten å vite det skriver Lukas derfor en annenhåndskilde, skjønt han tror seg å gjøre det motsatte. Det er som om en moderne biograf blir konfrontert med sin helts efterlatte papirer – som han ikke kjente til! – kort tid efter utgivelsen av biografien over X. Et annet problem er selvsagt at vi ikke vet hvem Lukas var, til tross for at han har skrevet en fjerdedel av vårt NT. Han kan godt ha vært greker fra Hellas (ikke fra Lilleasia) og en av mange gudfryktige, men dette kan vi ikke si med sikkerhet.

Hvordan skal vi så kombinere helten og antihelten?

Begge har selvsagt sin plass i våre sinn, for den ene er Paulus ikledt den kirkelige tradisjons drakt (den Lukas gir ham), mens den andre er Paulus, rett og slett (noe som ikke er nok). Lukas har med andre ord kanonisert ham, og skriver på sin måte den første helgenbiografi. Herved legger han grunnlaget for en ny litterær genre som er kristen og som skal blomstre i lang tid, like til våre dager. For dette å sammenligne mesteren og disippelen, er noe vi har fortsatt med.

Med andre ord gjør vi klokt i å lese Apostelgjerningene som del av Lukas' verk: et dobbeltverk, et diptykon, i form av parallelliv – Mesteren og disippelen.

Slike parallelliv var antikken fortrolig med fra før, og vi forbinder dem fremfor alt med navnet Plutark. Men her opptrer formen på kristen grunn for første gang. Det er ikke Lukas som har oppfunnet evangeliegenren – det gjorde Markus (eller Johannes). Men han innleder en ny kristen genre, ved å skrive den første kristne helgenbiografi.

Vanligvis hevdes det at det er martyraktene som er de første helgenberetninger i kristen litteratur, omhyggelig modellert efter evangeliene. Og dette har mye riktig ved seg, all den tid martyraktene følger lidelseshistorien i evangeliene nøye (som for eksempel i Polykarps martyrium). Men Lukas var likevel først ute. For han skrev om Paulus mye på den samme måten som han skrev om Jesus fra Nasaret.

Når Lukas valgte å skrive om Paulus i det hele tatt, kan dette henge sammen med bildet de kristne hadde av apostelen da Lukas skrev. De kan godt ha husket ham som en outsider, forskjellig fra apostlene og andre misjonærer. Dessuten opplever vi ham jo som svært selvstendig og uredd i forholdet til nettopp disse (for eksempel ledelsen i Jerusalem). I tillegg kom kanskje dette at hans brev ikke alltid er lett å forstå, noe som forsterker inntrykket av en litt spesiell type (brevene «inneholder imidlertid enkelte ting som er vanskelig å forstå, og som ulærde og vaklende fordreier meningen med …» 2 Peter 3,16).

Er det antihelten Lukas bevisst forsøker å gjøre til helt? Er det dette vi mener når vi hevder at Lukas skriver helgenbiografi – at han kanoniserer Paulus?

Spørsmålet leder oss videre – til samboerskapet mellom helten og antihelten i Paulus selv, noe Lukas kanskje var klar over. I så fall vil han helt bevisst gjøre oss oppmerksom på helten i den antihelten som alle forbandt med navnet Paulus.

Lukas forsøker kanskje å omkalfatre våre forestillinger om hvem som er helt. Og dette gjør han på en særdeles vellykket måte, og helt i antikkens litterære ånd.

Vi har i de foregående kapitlene lest Apostelgjerningene som et stykke kulturhistorie, ved å følge hans rute i Hellas – på vår egen måte.

Har vi ikke derved fjernet oss fra det som var hensikten med Lukas' bok?

Det blir opp til oss selv.

Med NT i lommen har vi reist fra Makedonia til Kreta på rekordtid, slik bare den moderne verden muliggjør det. Vi har tatt fly, reist med buss og båt, og hver kveld sovet i en ren seng. Men vi har ikke reist alene.

For det første har Lukas staket ut kursen, og det avgjør svært meget i en sammenheng som denne.

For det annet ble Paulus selv med på reisen – i form av brevene.

I selskap med disse to blir en kulturreise i Hellas en litt annerledes reise enn ferieturismen kan by på. Bare den som selv har prøvd en slik reisemåte, vil kunne uttale seg om hvorvidt det hele var bryet verd.

Denne boken er skrevet i den overbevisning at eksperimentet faktisk ga oss mer enn det krevde.

BIBLIOGRAFI

ANTIKKE KILDER er de aller viktigste i vår sammenheng. Sekundærlitteraturen kan aldri erstatte møtet med de gamle selv og med den verden som var deres. Primærkildene er det skrevne ord: i bokform, på sten eller på mynter. I tillegg kommer landskapet selv – Hellas – og arkeologien som har avdekket de steder vi leser om.

På norsk foreligger oversetteler av mange viktige verk, fremfor alt Homers *Iliaden* og *Odysséen*, noen av tragikerne (alle disse ved rektor Østbye), Herodots og Thukydids historieverk er oversatt av professor Mørland samt en del av Plutarks parallelliv (i Thorleif Dahls Kulturbibliotek), mange av Platons dialoger er oversatt av professor Wyller og en komplett utgave er forestående.

På engelsk vil Penguin Classics kunne gi lett tilgjengelige oversettelser av alle de viktigste tekstene. Gresk tekst med engelsk oversettelse finnes i The Loeb Classical Library. The Oxford Classical Dictionary vil gi svar på mange spørsmål, mens Der Kleine Pauly (*Lexikon der Antike in fünf Bänden*) gir langt flere ingresser og derfor er å foretrekke.

GENERELL LITTERATUR OM DET ANTIKKE HELLAS

Det foreligger et virvar av bøker som tjener som innføring i det antikke Hellas, det være seg i minoisk, mykensk, klassisk eller hellenistisk tid; romersk tid er ikke viet den største oppmerksomheten, men også her er omfanget stigende.

R.J.A. Talbert: *Atlas of Classical History*, London 1985
M. Grant: *Ancient History Atlas 1700 BC to AD 565*, 4. utg. London 1989
R.V. Schoder s.j.: *Ancient Greece from the Air*, London 1974
A.R. and Mary Burn: *The living Past of Greece*, Harmondsworth 1982
P. Green: *A concise History of Ancient Greece to the close of the classical Era*, London 1973
N.G.L. Hammond: *A History of Greece to 322 B.C.*, 3. utg. Oxford 1986
V. Ehrenberg: *From Solon to Socrates*, 2. utg London 1973

S. Hornblower: *The Greek World 479–323*, 2. utg. London 1985
A.R.Burn: *The Pelican History of Greece*, Harmondsworth 1966
O. Murray: *Early Greece*, London 1980

GENERELL LITTERATUR OM PAULUS

Her er også en veritabel jungel av bøker som lett kan konsulteres. De titlene som følger, har vært av betydning for utforming av boken.

A. Deissmann: *St. Paul – A Study in Social and Religious History*, eng. overs. London 1912
W.M. Ramsay: *St. Paul the Traveller and the Roman Citizen*, London 1897
S. Perowne: *The Journeys of St. Paul*, London 1973
G. Bornkamm: *Paulus*, no. overs. Oslo 1977
K. Stendahl: *Paul among Jews and Gentiles*, London 1977
J. Knox: *Chapters in a Life of Paul*, 2. utg. London 1989
M. Grant: *Saint Paul*, London 1976
J. Murphy-O'Connor OP: *Paul – A critical Life*, Oxford 1996
E.P. Sanders: *Paul*, Oxford 1991
R. Wallace and W. Williams: *The three Worlds of Paul of Tarsus*, London 1998
M.H. Williams: *The Jews among the Greeks and Romans. A Diaspora Sourcebook*, London 1998
A.J. Malherbe: *Paul and the Popular Philosophers*, Minneapolis 1989

Studier av sosiologisk orientering har florert i løpet av de siste tiårene. Noen av de viktigste av disse er:

A.J. Malherbe: *Social Aspects of early Christianity*, Louisiana 1977
H.C. Kee: *Christian Origins in Sociological Perspective*, London 1980
H.C. Kee: *Miracle in the Early Christian World*, New Haven 1983
W.A. Meeks: *The First Urban Christians – The Social World of the Apostle Paul*, New Haven 1983
V. Branic: *The House Church in the Writings of Paul*, Wilmington 1989
R.F. Hock: *The Social Context of Paul's Ministry. Tentmaking and Apostleship*, Philadelphia 1980
Ph.F. Esler (utg.): *Modelling Early Christianity*, London 1995

LITTERATUR OM APOSTLENES GJERNINGER

R.B. Rackham: *The Acts of the Apostles. An Exposition*, 11. utg. London 1930 (til dags dato den beste kommentar hva teologien i Apostelgjerningene angår)
F.J. Foakes Jackson and Kirsopp Lake (utg.): *The Beginnings of Christianity, Part I: The Acts of the Apostles*, London 1920–1933 (selve hovedverket om Apg)
F.F. Bruce: *The Acts of the Apostles. The Greek Text with Introduction and Commentary*, London 1951 (god kommentar til den greske teksten fra en papyrologs hånd)
H.J. Cadbury: *The Making of Luke-Acts*, London 1958
A. Ehrhardt: *The Acts of the Apostles, Ten Lectures*, eng. overs. Manchester 1969
C.J. Hemer: *The Book of Acts in the Setting of Hellenistic History*, Tübingen 1989
J.C. Lentz, jr.: *Luke's Portrait of Paul*, Cambridge 1993

PAULUSBREVENE

Det foreligger store mengder av kommentarer til de enkelte brevene fra de bibelstuderendes verksted. Det enkleste er å konsultere *The New Jerome Biblical Commentary*, London 1989.

KAPITEL 1: MAKEDONIA – FILIP, ALEXANDER, HELLENISTISK TID

Det er i løpet av de sistetre tiår at historikere og arkeologer har viet Makedonia den oppmerksomhet som landet lenge har fortjent. Denne litteraturen vil fortsette å vokse i tiårene som kommer.

N.G.L. Hammond, G.T. Griffith, F.W. Walbank: *A History of Macedonia* I-III, Oxford 1972–1988
N.G.L. Hammond: *The Macedonian State*, Oxford 1989
N.G.L. Hammond: *Philip of Macedon*, London 1994
E.N. Borza: *In the Shadow of Olympus. The Emergence of Macedon*, Princeton 1990
M.B. Hatzopoulos (utg.): *Philip of Macedon*, Athen 1980

M. Andronikos: *Vergina, the Royal Tombs*, Athen 1989
U. Wilken: *Alexander the Great*, New York 1967
P. Green: *Alexander of Macedon*, 2. utg. Harmondsworth 1974
A.R. Burn: *Alexander the Great and the Middle East*, 3. utg. Harmondsworth 1973
R.L. Fox: *Alexander the Great*, London 1973
N.G.L. Hammond: *Sources for Alexander the Great*, Cambridge 1993
N.G.L. Hammond: *Alexander the Great. King, Commander and Statesman*, 3. utg. London 1990
N.G.L. Hammond: *The Genius of Alexander the Great*, London 1990
A.B. Bosworth: *From Arrian to Alexander*, Oxford 1988
A.B. Bosworth: *Conquest and Empire, the Reign of Alexander the Great*, Cambridge 1988
R.L. Fox: *The Search for Alexander*, London 1980
M. Wood: *In the Footsteps of Alexander the Great*, London 1997
M. Rostovtzeff: *Social and Economic History of the Hellenistic World* I–III, Oxford 1941 (hovedverk om emnet)
M. Cary: *A History of the Greek World 323 to 146 BC*, 2. utg. London 1951
F.W. Walbank: *The Hellenistic World*, Glasgow 1981
E.S. Gruen: *The Hellenistic World and the Coming of Rome* I–II, Berkeley 1984
P. Green: *Alexander to Actium. The Hellenistic Age*, London 1990
P. Green (utg.): *Hellenistic History and Culture*, Berkeley 1993

KAPITEL 2: ATTIKA – KLASSISK TID

Her er litteraturen så stor at utvalget nødvendigvis blir diktert av våre hensikter med kapitel 2.

A.H.M. Jones: *The Greek City from Alexander to Justinian*, Oxford 1940
J. Rich (utg.): *City and Country in the Ancient World*, London 1991
S. Isager & J.E. Skydsgaard: *Ancient Greek Agriculture. An Introduction*, London 1992
M. Grant: *The Rise of the Greeks*, London 1987
M. Grant: *The Classical Greeks*, London 1989
A.R. Burn: *Persia and the Greeks*, 2. utg. 1984

P. Green: *The Greco-Persian Wars*, Berkeley 1996
A. Andrewes: *Greek Society*, London 1967
C.M. Bowra: *Periclean Athens*, London 1971
R. Flacelière: *Dagligt liv i Grækenland på Perikles' tid*, da. overs. København 1967
J.K. Davies.: *Democracy and Classical Greece*, Glasgow 1978
G.E.M. de Ste. Croix: *The Origin of the Peloponnesian War*, London 1972
H.A. Thomson: *The Athenian Agora. A Guide to the Excavation and Museum*, Athen 1976
C. Meier: *Athens. A Portrait of the City in its Golden Age*, eng. overs. London 1998
J.W. Roberts: *City of Socrates*, 2. utg. London 1998
I.F. Stone: *The Trial of Socrates*, London 1988
C. Carey: *Trials from Classical Athens*, London 1997
R. Garland: *The Pireus*, London 1987
B.S. Strauss: *Athens after the Peloponnesian War*, London 1986
C. Mossé: *Athens in Decline, 404–86 B.C.*, eng. overs. London 1973
C. Habicht: *Athens from Alexander to Antony*, eng. overs. Cambridge 1997
S.E. Alcock: *Graecia Capta. The Landscapes of Roman Greece*, Cambridge 1993
D.W. Roller: *The Building Program of Herod the Great*, Berkeley 1998
C. Habicht: *Pausanias' Guide to Ancient Greece*, Berkeley 1985

KAPITEL 3: PELOPONNES – HEROISK TID

Om Homer og mykensk fortid er litteraturen svært omfattende. Noen få titler kan nevnes som god innføring i spørsmålene.

J. Chadwick: *The Mycenaean World*, Cambridge 1976
J. Chadwick: *The Decipherment of Linear B*, 2. utg. 1967
K.P. Kontorlis: *Mycenaean Civilization*, Athen 1974
J.L. Davis (utg.): *Sandy Pylos*, Austin 1998
R. Drews: *The End of the Bronze Age*, Princeton 1993
J.V. Luce: *Celebrating Homer's Landscapes*, New Haven 1998
G.S. Kirk: *Homer and the Epic*, Cambridge 1965

Om Korint under romersk styre:

J.K. Barrett: *The New Testament Background. Selected Documents*, London 1956
E. Ferguson: *Backgrounds of Early Christianity*, Michigan 1987
J. Murphy-O'Connor OP: *St. Paul's Corinth. Texts and Archeology*, Wilmington 1983
G. Theissen: *The Social Setting of Pauline Christianity*, Minneapolis 1982
A.N. Sherwin-White: *Roman Society and Roman Law in the New Testament*, Oxford 1963
D. Engels: *Roman Corinth*, Chicago 1990
G.W. Bowersock: *Augustus and the Greek World*, Cambridge 1980

KAPITEL 4: KRETA – MYTISK TID

Om Santorini og Akrotiri:

F.A. Fouqué: *Santorini and its Eruptions*, eng. overs. Baltimore 1998
J.V. Luce: *The End of Atlantis*, London 1969

Om Knossos, Evans og Villa Ariadne:

O. Dickinson: *The Aegean Bronze Age*, Cambridge 1994
S. Hood: *The Home of the Heroes. The Aegean before the Greeks*, London 1967
R. Higgins: *Minoan and Mycenaean Art*, 3. utg. London 1997
J.D.S. Pendebury: *A Handbook to the Palace of Minos at Knossos*, London 1954
T.J. Dunbabin: *The Greeks and their Eastern Neighbours*, London 1957
S. Alexiou: *Minoan Civilization*, Heraclion 1980
R. Castleden: *Minoans. Life in Bronze Age Crete*, London 1990

Om sjøreisen:

James Smith of Jordanhill: *The Shipwreck of St. Paul*, 4. utg. London 1880
L. Casson: *Ships and Seamanship in the Ancient World*, Baltimore 1971
L. Casson: *Travel in the Ancient World*, Baltimore 1974
L. Casson: *The Ancient Mariners*, 2. utg. New Jersey 1991
H.A. Ormerod: *Piracy in the Ancient World*, Liverpool 1924

© ST. OLAV FORLAG, OSLO 2000
OMSLAGSDESIGN: ELSE K-H BAUGH
PRINTED IN NORWAY BY
PREUTZ GRAFISK A.S, LARVIK

ISBN 82-7024-114-8

FORFATTEREN HAR MOTTATT STØTTE
FRA DET FAGLITTERÆRE FOND

DET ØSTLIGE MIDDELHAV

PÅ DET NYE TESTAMENTES TID